

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
АРМЯНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ARMENIAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS

ԲԱՆԲԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ

ВЕСТНИК АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

MESSENGER OF ARMENIAN STATE
UNIVERSITY OF ECONOMICS

3(39)

«ՏՆՏԵՍԱԳԵՏ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2015

«Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի»
հանդեսն ընդգրկված է դոկտորական ատենախոսությունների արդյունքների
տպագրման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների ցանկում

Գլխավոր խմբագիր՝ Կորյուն ԱԹՈՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Սուրեն ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, Արարատ ԶԱՔԱՐՅԱՆ, Աշոտ
ԹԱՎԱԴՅԱՆ, Գրիգոր ԿԻՐԱՎՈՍՅԱՆ, Միքայել ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ,
Խորեն ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), Աշոտ ՍԱԼ-
ՆԱԶԱՐՅԱՆ, Արամ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Վարդան ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Յուրի
ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ, Գագիկ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Պարույր ՔԱԼԱՆՏԱՐՅԱՆ

Главный редактор Корюн АТОЯН

Редакционная коллегия: Сурен ГЕВОРКЯН, Арарат ЗАКАРЯН, Ашот ТАВАДЯН,
Григор КИРАКОСЯН, Микаел МЕЛКУМЯН, Хорен МХИТАРЯН
(заместитель главного редактора), Ашот САЛНАЗАРЯН, Арам
САРКИСЯН, Вардан САРКИСЯН, Юрий СУВАРЯН, Гагик
ВАРДАНИЯН, Паруйр КАЛАНТАРЯН

Editor-in-chief Koryun ATOYAN

Editorial board: Suren GEVORGYAN, Ararat ZAKARYAN, Ashot TAVADYAN, Grigor
KIRAKOSYAN, Mikayel MELKUMYAN, Khoren MKHITARYAN
(Deputy Editor-in-chief), Ashot SALNAZARYAN, Aram SARGSYAN,
Vardan SARGSYAN, Yuri SUVARYAN, Gagik VARDANYAN, Paruyr
KALANTARYAN

Պատասխանատու քարտուղար՝ Գոհար ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
Ավագ խմբագիր՝ Սուսաննա ՉԱԼԱԲՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր՝ Նաիրա ԽՉԵՅԱՆ

Ответственный секретарь Гоар ОГАНЕСЯН
Старший редактор Сусанна ЧАЛАБЯН
Технический редактор Наира ХЧЕЯН

Executive secretary Gohar HOVHANNISYAN
Senior editor Susanna CHALABYAN
Technical Editor Naira KHCHEYAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՈՐՅՈՒՆ ԱԹՅԱՆ

Միջազգային արտարժութային պահուստների ինստիտուցիոնալ հիմքերն ու կառավարման առանձնահատկություններն արդի փուլում9

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԱՄՅԱՆ

Հայաստանի տարածաշրջանային ինտեգրման՝ Եվրասիական տնտեսական միությանն անդամակցության տնտեսական գնահատականները 18

ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ՀՀ բնակչության եկամուտների ու սպառողական ծախսերի դինամիկան և աղքատության մակարդակը34

ՄԱԿՐՈՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՔՆԱՐԻԿ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, ԳԱՅԱՆԵ ԱՎԱԳՅԱՆ

ՀՀ տնտեսության հակվածությունը «հոլանդական հիվանդության» նկատմամբ45

ԼՈՒՍԻՆԵ ՄԻՏԻԹԱՐՅԱՆ

Իրական փոխարժեքը և ՀՀ արտահանման ու ներմուծման կառուցվածքի փոփոխությունները 58

ԼԻԱՆԱ ՎԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Տնտեսության կառուցվածքային վերափոխումները որպես ներդրումային քաղաքականության գերակա մարտահրավեր72

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՎԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀՀ զբոսաշրջության ոլորտի առանձնահատկությունները և զարգացման միտումները.....79

ՀԱՍՄԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հանրային ծառայության դերը հանրային կառավարման համակարգում.....88

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ, ՄԱՐՏԻՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Զբոսաշրջության դերը Սյունիքի մարզի տնտեսության մրցունակության բարձրացման գործում99

ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐ

ՀԱՅԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ԺԻՐԱՅՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

Երկրի սահմանադրականության մակարդակի գնահատումը
դիսկրետ մոդելավորման և քլաստերային վերլուծության
մեթոդներով 111

ԵԿԳԵՆՅԱ ԲԱԶԻՆՅԱՆ

Տնտեսության ճյուղերի ավելացված արժեքների և գործարար
միտումների հարցումների ցուցանիշների փոխկապակցվածության
ուսումնասիրությունը 128

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱԹՅԱՆ, ԼԻԼԻԹ ՂԱՂԱՅԱՆ

Տեղեկատվական-հաղորդակցական անվտանգության
ապահովման արդի խնդիրների շուրջ 136

ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈՒՆՈՒՄՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ

Հետբուհական կրթության կազմակերպման մարտահրավերները
Հայաստանում 151

ՄԻԿՐՈՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԻԱՆԳ ՀՈՒԱՆԳ

«Մետաքսի ճանապարհը» որպես հայ-չինական համատեղ
ծեռնարկատիրության բարենպաստ գործոն..... 159

СОДЕРЖАНИЕ

КОРЮН АТОЯН

Институциональные основы международных валютных резервов и особенности их управления на современном этапе..... 9

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ

ВАРДАН АРАМЯН

Экономическая оценка присоединения Армении к Евразийскому экономическому союзу, как региональной интеграции..... 18

АРЦРУНИ ТОРОСЯН

Динамика доходов и потребительских расходов населения РА и уровень бедности..... 34

МАКРОЭКОНОМИКА

КНАРИК ВАРДАНЯН, ГАЯНЭ АВАКЯН

Склонность экономики РА к „голландской болезни”..... 45

ЛУСИНЕ МХИТАРЯН

Реальный обменный курс и изменения структуры экспорта и импорта РА..... 58

ЛИАНА КАРАПЕТЯН

Структурные перестройки экономики как приоритетный вызов инвестиционной политики..... 72

МЕНЕДЖМЕНТ

СУСАННА КАРАПЕТЯН

Нынешнее состояние и особенности развития туризма в РА..... 79

АСМИК АРУТЮНЯН

Роль публичной службы в системе публичного управления..... 88

КРИСТИНЕ СААКЯН, МАРТИН ОГАННИСЯН

Роль туризма в деле повышения конкурентоспособности экономики Сюникского марза..... 99

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ

ГАЙК САРКИСЯН, ЖИРАЙР МХИТАРЯН

Оценка уровня конституционализма в стране с методами дискретного моделирования и кластерного анализа..... 111

ЕВГЕНИЯ БАЗИНЯН

Исследование взаимосвязи между добавленными стоимостями отраслей экономики и индексами опросов деловых тенденций..... 128

ПОЛИТОЛОГИЯ

ВАРДАН АТОЯН, ЛИЛИТ ДАДАЯН

О современных проблемах обеспечения информационно-коммуникационной безопасности 136

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕФОРМЫ

АРМЕН ДЖУГУРЯН

Вызовы организации послевузовского образования в Армении 151

МИКРОЭКОНОМИКА

КИАНГ ХУАНГ

"Шелковый путь" как благоприятный фактор армяно-китайского совместного предпринимательства 159

C O N T E N T S

KORYUN ATOYAN

Institutional Basics of International Currency Reserves and Features of Their Management in the Present Stage 9

THEORY OF ECONOMICS

VARDAN ARAMYAN

Economic Assessment of Armenia's Joining the Eurasian Economic Union as Regional Integration..... 18

ARTSRUNI TOROSYAN

Incomes and Consumer Spendings Dynamics of the RA Population and the Poverty Level 34

MACROECONOMICS

QNARIK VARDANYAN, GAYANE AVAGYAN

The Disposition of the Armenian Economy to the "Dutch Disease" 45

LUSINE MKHITARYAN

The Real Exchange Rate and Changes in Export and Import Structure of the Republic of Armenia..... 58

LIANA KARAPETYAN

Restructuring the Economy as a Priority Challenge to the Investment Policy 72

MANAGEMENT

SUSANNA KARAPETYAN

Present Condition and Features of Tourism Development in the RA..... 79

HASMIK HARUTYUNYAN

The Role of Public Service in the System of Public Administration..... 88

KRISTINE SAHAKYAN, MARTIN HOVHANNISYAN

The Role of Tourism in the Increase of Competitiveness in the Economy of the Syunik Marz 99

MATHEMATICAL METHODS

HAYK SARGSYAN, ZHIRAYR MKHITARYAN

Evaluation of the Level of Constitutionalism with the Methods of Discrete Modelling and Cluster Analysis 111

YEVGENYA BAZINYAN

Investigation of the Relationship between Economic Activity Indicator and the Values Added in the Main Sectors of Economy 128

POLITOLOGY

VARDAN ATOYAN, LILIT DADAYAN

Issues Related to the Security of Information and Communication
Systems 136

EDUCATION REFORMS

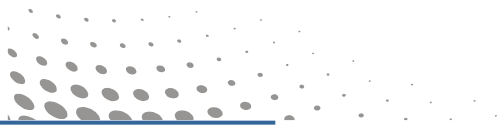
ARMEN TSHUGURYAN

Challenges in Post-Graduate Education Organization in Armenia 151

MICROECONOMICS

QIANG HUANG

The “Silk Road” as a Favorable Factor for Armenian-Chinese Joint
Venture 159

ԿՈՐՅՈՒՆ ԱԹՅԱՆ

ՀՊՏՀ ռեկտոր, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐՏԱՐԺՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՀՈՒՄՏՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼ ՀԻՄՔԵՐՆ ՈՒ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ

Միջազգային պահուստները արժույթային քաղաքականության կարևոր գործիք են: Դրանք անհրաժեշտ են նաև արտաքին պարտքի սպասարկման գծով վճարումների կատարման, ինչպես նաև ներմուծման նպատակով արտարժույթային միջոցների նկատմամբ պահանջարկի բավարարման համար: ՀՀ-ում միջազգային պահուստների համալրման հիմնական աղբյուր են Կառավարության և Կենտրոնական բանկի՝ արտարժույթով արտաքին կամ ներքին փոխառություններն ու դրամաշնորհները, ֆինանսական կազմակերպությունների՝ ԿԲ-ում արտարժույթով հաշիվների մնացորդների աճը, արտարժույթի առքը, Կառավարության կողմից գույքի ապաստանականացման արդյունքում արտարժույթային միջոցների ներհոսքն ու պահուստների ներդրումից ստացված եկամուտը:

Հիմնաբառեր. միջազգային պահուստներ, արտաքին պարտք, ազգային արժույթ, վճարային հաշվեկշիռ, իրացվելիություն

Միջազգային պահուստների կառավարման խնդիրը մշտապես գտնվել է կենտրոնական բանկերի ուշադրության կենտրոնում: Դրանք սովորաբար դիտարկվում են որպես տվյալ երկրի ֆինանսական մարմինների կողմից պահվող և հաշվառվող ազատ փոխարկելի արտարժույթով անվանական ակտիվներ, որոնք ծառայում են որպես արժույթային քաղաքականության իրականացման նպատակով արտարժույթային շուկաներում ներդրումների, արտաքին պարտքի սպասարկման, միջազգային վճարումների, և ազգային հարստության կուտակման միջոց¹: Ցանկացած ազգային դրամական համա-

¹ Տե՛ս **Мальшева С., Тараскина Т.**, Международные валютные резервы стран на современном этапе. М., Консалт Б., 2015, էջ 8:

կարգի համար պետության կենտրոնական բանկի, ֆինանսների նախարարության կամ այլ պաշտոնական գործակալությունների միջազգային պահուստները երկրի ներքին դրամական համակարգի կայունության գրավականներից են:

Միջազգային պահուստները արժույթային քաղաքականության կարևոր գործիք են և հատկապես արժեքավոր են այն երկրների համար, որոնք որդեգրել են ամրագրված (ֆիքսված) փոխարժեքի քաղաքականություն: Վերջինիս դեպքում միջազգային պահուստների միջոցով շուկայական փոխարժեքը պահվում է տատանման թույլատրելի սահմաններում²:

Միջազգային պահուստներն անհրաժեշտ են նաև արտաքին պարտքի սպասարկման գծով վճարումների կատարման համար: Եվ թեև արտաքին պարտքի սպասարկման վճարումները հնարավոր է իրականացնել նաև արտարժույթային շուկաներում ազգային արժույթի վաճառքի և պարտավորությունների արժույթի ձեռքբերման ճանապարհով, սակայն վերջինս խիստ ռիսկային է և չափազանց թանկ: Այդ իսկ պատճառով երկրների գերիշխող մասը, որպես կանոն, աշխատում է պահել իր արտաքին պարտքի ծավալին հավասար կամ նույնիսկ գերազանցող միջազգային պահուստների համապատասխան պաշար:

Միջազգային պահուստները ծառայում են նաև որպես ներմուծման համար անհրաժեշտ արտարժույթային միջոցների նկատմամբ պահանջարկի բավարարման գործիք: Դրանք առևտրային հաշվեկշռի ժամանակավոր ձեռքբերումները ծածկելու թափարգելիչ (բուֆերային) գործառնություն են կատարում: Գործարքներով պայմանավորված այս շարժառիթը առավել հաճախ հանդիպում է այն դեպքերում, երբ առկա է փոխարժեքի խիստ վերահսկում, և արտարժույթային գործարքների մեծ մասն իրականացվում է կենտրոնական բանկերի, այլ ոչ թե արտարժույթային շուկաների միջոցների հաշվին: Հետևաբար՝ միջազգային պահուստների ծավալը երկրի վճարունակության կարևոր ցուցանիշ է: Որքան մեծ է տվյալ երկրի պահուստների ծավալը, այնքան արտասահմանյան շուկաների մասնակիցներն ավելի վստահ են, որ երկիրն ունակ է մարելու իր վճարային պարտավորությունները:

Ի վերջո, միջազգային պահուստները ազգային հարստության կուտակման կարևոր միջոց են: Այս պարագայում առաջ են գալիս միջազգային պահուստների փաթեթի հետ կապված հարցեր, որոնք վերաբերում են դրանց մակարդակին, արժույթային բաղադրությանը և հնարավորինս բարձր եկամտաբերության ապահովմանը³:

Այսպիսով՝ արդի փուլում կենտրոնական բանկը կառավարում է միջազգային պահուստները՝ առաջնորդվելով հետևյալ շարժառիթներով.

- *Ազգային արժույթի պաշտպանվածություն. ոսկու ստանդարտ:* Միջազգային պահուստները կոչված են ապահովելու ազգային արժույթի պաշտպանվածությունը, որը հիմնականում վերաբերում է ոսկու պաշտոնական պահուստներին:
- *Արտարժույթային պահանջարկի բավարար և վճարային հաշվեկշռի պակասուրդի ֆինանսավորում. Բրետոն-Վուդսի համակարգ:* Միջազ-

² Տե՛ս **Brendon Stage**, International Currency Reserve System Management. Corporate Integration Legacy – London, UK, May, 2013:

³ Տե՛ս **Максимов Т., Устинова Л.**, Финансы и кредит. Учебное пособие для студентов. Саратов, 2014, էջ 274-275:

գային պահուստները երբեմն օգտագործվում են ֆինանսավարկային հաստատությունների արտարժույթային պահանջարկի բավարարման, ինչպես նաև երկրի վճարային հաշվեկշռի ընթացիկ հաշվի պակասուրդի ֆինանսավորման նպատակով:

- *Ինտերվենցիա:* Ըստ դասական սահմանման՝ ինտերվենցիան որևէ արժույթի փոխարժեքի վրա ազդելու նպատակով Կենտրոնական բանկերի կողմից իրականացվող գործառնություն է, որը համարվում է պահուստների նկատմամբ պահանջարկի առաջնային շարժառիթ⁴:
- *Հարստության կուտակում:* Կենտրոնական բանկը միջազգային պահուստները դիտարկում է որպես իրացվելի և ներդրումային փաթեթների հանրագումար: Իրացվելի փաթեթում պետք է ընդգրկվեն առավել բարձր իրացվելիություն ունեցող ակտիվները, որոնք հիմնականում կոչված են ապահովագրելու բացասական ձեռքվածքից, որն առաջանում է ինտերվենցիաների, պարտքի անսպասելի վճարման և այլ անկանխատեսելի երևույթների ժամանակ: Իսկ ներդրումային փաթեթի կառավարման նպատակը հարստության կուտակումն է: Կենտրոնական բանկը, օգտագործելով պորտֆելային տեսությունն ու կիրառվող մոդելները և նախապես որոշելով ռիսկի թույլատրելի մակարդակը, փորձում է գտնել ռիսկ/եկամտաբերություն օպտիմալ հարաբերակցությունը:
- *Միջազգային պահուստները օգտագործվում են նաև արտաքին պարտավորությունների սպասարկման նպատակով, ինչպես նաև անհաղթահարելի ուժի հետևանքով առաջացած արհավիրքների դեմ պայքարելու միջոց են:* Այս կարգի խնդիրներ լուծելիս պահուստների առկայությունը առավելապես կարևորվում է փոքր տնտեսությունների դեպքում, որոնց համար ֆորս-մաժորային ռիսկերը կարող են խոր ձգնաժամի պատճառ դառնալ. օրինակ՝ փոթորիկը Կարիբյան ավազանի երկրներում, երկրաշարժն ու ջրհեղեղը Ճապոնիայում և այլն:

Պահուստները հանդես են գալիս որպես տնտեսական և ֆինանսական ձգնաժամերից խուսափելու հնարավորություն⁵: Դա կիրառելի է բոլոր՝ մասնավորապես նոր զարգացող և անցումային տնտեսություններ ունեցող երկրներում, որոնց շուկաները ենթարկվում են միջազգային կապիտալի հոսքերի տատանման ցնցումների ազդեցությանը:

Միջազգային ասպարեզում արտարժույթային ակտիվների ձեռքբերման առավել տարածված մեթոդներից են.

- Արտարժույթային միջոցների պաշտոնական փոխառություն (պետական վարկեր, պարտատոմսերի թողարկում):
- Արտարժույթային սվոփ շուկայում ազգային արժույթի դիմաց արտարժույթային փոխառության ձեռքբերում:
- Ազգային դրամի վաճառքի դիմաց արտարժույթի անմիջական գնում, որը կարող է ազդել փոխարժեքի մակարդակի վրա:

Երկրների մեծ մասում միջազգային պահուստները կառավարվում են կենտրոնական բանկերի կողմից, արտացոլվում են դրանց հաշվեկշռում, և կառավարման գործընթացի վերաբերյալ որոշումներն ընդունվում են միայն

⁴ Տե՛ս **Малышева С., Тараскина Т.**, նշվ. աշխ., էջ 86–87:

⁵ Տե՛ս **Ս. Ֆիշեր**, ԱՄՀ և Համաշխարհային բանկի «Միջազգային պահուստների կառավարման քաղաքականություններ», համաժողովի նյութեր, 2001 թ. ապրիլի 28:

կենտրոնական բանկի կողմից: Որոշ երկրներում (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Ճապոնիա և այլն) պահուստները պաշտոնապես պատկանում են կառավարությանը և դրանց վերաբերյալ որոշումների իրավունքը տվյալ երկրի Կառավարությանն է (ֆինանսների նախարարություն կամ գանձապետարան)⁶:

ՀՀ-ում միջազգային պահուստների համալրման հիմնական աղբյուրներն են ՀՀ Կառավարության և Կենտրոնական բանկի՝ արտարժույթով արտաքին կամ ներքին փոխառություններն ու դրամաշնորհները, ֆինանսական կազմակերպությունների՝ ԿԲ-ում արտարժույթով հաշիվների մնացորդների աճը, արտարժույթի առքը, Կառավարության կողմից գույքի ապապետականացման արդյունքում արտարժույթային միջոցների ներհոսքն ու պահուստների ներդրումից ստացված եկամուտը: Միջազգային պահուստները հաշվառվում են դոլարով, մինչդեռ պահուստային արտարժույթի կարգավիճակ ունեցող հիմնական արժույթներն են ԱՄՆ դոլարը, եվրոն, բրիտանական ֆունտը և Ճապոնական իենը: Արդյունքում՝ ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ մյուս արժույթների արժևորումը/արժեզրկումը նույնպես կարող է հանգեցնել դոլարային արտահայտությամբ պահուստների մակարդակի փոփոխության⁷:

Այսպիսով՝ միջազգային պահուստների կառավարումը կենտրոնական բանկերի կարևորագույն գործառնություններից է, և յուրաքանչյուր թերացում կամ բացթողում կարող է լուրջ կորուստների պատճառ դառնալ: Այս գործառնության պատշաճ կատարումը կարևորվում է ինչպես արտասահմանյան գործընկերների շրջանակներում և միջազգային ֆինանսական շուկաներում դրական համբավ ձեռք բերելու, այնպես էլ տվյալ պետությանը, մասնավորապես՝ կենտրոնական բանկին սխալ, չծրագրավորված որոշումների հետևանքով հնարավոր ֆինանսական կորուստներից պաշտպանելու տեսանկյունից:

Ինչպես հայտնի է, կենտրոնական բանկի գերխնդիրը հանրապետությունում գների կայունության ապահովումը և դրան հասնելու համար անհրաժեշտ նախապայմանների ստեղծումն է: Այս առումով, միջազգային պահուստների կառավարման նպատակներն ու առաջնայնությունները սահմանելու տեսանկյունից, հատուկ ուշադրության են արժանի փոխարժեքի ռեժիմը և երկրի արտաքին պարտքը: Նշված երկու կարևորագույն խնդիրների՝ դրամավարկային քաղաքականության և կառավարության ֆինանսական գործակալի գործառնությունների իրականացմամբ էլ պայմանավորվում է կենտրոնական բանկերի կողմից միջազգային պահուստների կառավարման առանձնահատկությունը:

Եթե, ըստ առևտրային բանկերի, արտարժույթային միջոցների կառավարման արդյունավետությունը կախված է ռիսկի ընդունելի սահմաններում առավել եկամտաբեր զամբյուղի ստեղծումից, ապա կենտրոնական բանկը, որպես շահույթի ստացման նպատակ չհետապնդող կազմակերպություն, միջազգային պահուստների կառավարումը դիտարկում է սկզբունքորեն այլ տեսանկյունից:

Փաստորեն, միջազգային պահուստների կառավարման ընթացքում կենտրոնական բանկերն առաջնորդվում են 3 հիմնական՝ անվտանգության, իրացվելիության և եկամտաբերության սկզբունքներով:

Անվտանգության ապահովումը, թերևս, շարունակում է մնալ կենտրոնական բանկի պահուստների կառավարման առաջնային խնդիրը՝ հանգեց-

⁶ Տե՛ս Финансы / Под ред. Ковалева В., М., Велби, Проспект, 2007, էջ 485:

⁷ Տե՛ս <http://armtimes.com/hy/read/62301>

նելով վարկային սահմանափակումների ավելացմանը և բանկերի գործունեության ընթացքում ծագող ռիսկերի մանրակրկիտ գնահատմանը: Վերջին տարիներին գրեթե բոլոր կենտրոնական բանկերը էապես խստացրել են պահուստների կառավարման ոլորտում վարկային ռիսկի սահմանափակումները:

Իրացվելիության կառավարումը ևս շարունակում է մնալ կենտրոնական բանկերի հիմնական խնդիրներից մեկը: Այս պարագայում իրացվելիությունն ունի չափման այլ միավոր, որը բխում է ֆինանսական շուկաները ցնցումներից ապահովագրելու և ֆինանսական տատանումներ չառաջացնելու անհրաժեշտությունից, քանի որ նման իրավիճակների ստեղծումը կարող է հակասել կենտրոնական բանկի մյուս խնդիրներին:

Առավելագույն եկամտաբերության ապահովման խնդրի դերը միջազգային պահուստների կառավարման ոլորտում կայուն կերպով աճում է: Այս միտումը հիմնականում պայմանավորված է մի քանի դրդապատճառներով, մասնավորապես.

- շատ երկրներում կառավարությունները ճնշում են գործադրում կենտրոնական բանկի վրա՝ պահանջելով հնարավորինս մեծացնել պահուստներից ստացվող եկամուտների ծավալը, ինչը կնպաստի կառավարության ֆինանսավորման համարմանը և արտաքին պարտքի սպասարկմանը,
- բարձր եկամտաբերությունը համարվում է պահուստները կառավարող անձնակազմի արհեստավարժության և կենտրոնական բանկի հեղինակության վկայություն⁸:

Կենտրոնական բանկերը սահմանում են պահուստների արժութային բաղադրությունը, ռազմավարական ուղենշային պայուսակը, որը ներառում է ռիսկերի ընդունելի մակարդակը և ներդրումային ուղեցույցը: Միջազգային պահուստների օպտիմալ մակարդակը կախված է մի շարք գործոններից.

- տնտեսության իրական հատվածի տատանողականությունից,
- արժութային փոխարժեքի ռեժիմից,
- արտաքին ցնցումների և ձգնաժամերի նկատմամբ զգայունակությունից և այլն:

Ժամանակակից պայմաններում գործում է միջազգային պահուստների համապատասխանության մի քանի սկզբունք, որոնցից ամենատարածվածներն են.

1. Միջազգային պահուստների և արտաքին առևտրի ցուցանիշների հարաբերակցությունը: Պահուստների բավարար մակարդակ է համարվում երեք ամսվա ներմուծման ծածկույթը: Այս ցուցանիշը լայնորեն օգտագործվում է զարգացող երկրների տնտեսությունների պարագայում, որոնք մեծ կախվածության մեջ են գտնվում ապրանքների և ծառայությունների ներմուծումից:
2. Գլխիղտի կանոնը: Միջազգային պահուստները, որոնք ներառում են բոլոր հնարավոր վարկային գծերը, պետք է ապահովեն առաջիկա մեկ տարվա արտաքին պարտքի մայր գումարի և տոկոսագումարի բոլոր հնարավոր վճարները: Այլ կերպ ասած՝ Գլխիղտի կանոնը մեկնաբանվում է որպես մեկ տարի առանց նոր արտաքին

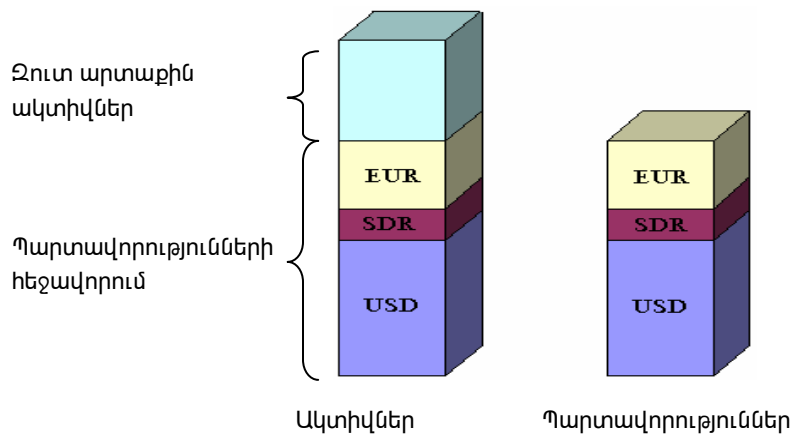
⁸ Stet Грязнова А., Маркина Е., Седова М., Финансы. М., Финансы и статистика, 2012, էջ 408:

փոխառությունների ապրելու ունակության ցուցանիշ⁹: Այս կանոնը բավականին արդյունավետ է և թույլ է տալիս կանխատեսել տվյալ երկրի ֆինանսական ճգնաժամին հակվածության չափը:

3. Ուղիի չափանիշը: Միջազգային պահուստները պետք է ապահովեն երեք ամսվա ներմուծման և մեկ տարվա արտաքին պետական ու մասնավոր պարտքի մայր գումարի և տոկոսագումարների վճարումների ծածկույթը¹⁰:

Միջազգային պահուստների արժույթային բաղադրությունը որոշելիս նախևառաջ անհրաժեշտ է համախառն արտարժույթային ակտիվները տարանջատել երկու մասի՝

1. արտարժույթային պարտավորությունները հեջավորելու համար նախատեսված ակտիվներ,
2. ազատ կամ զուտ ակտիվներ:

Գծանկար 1. Համախառն արտարժույթային ակտիվների դասակարգումը

Արտարժույթային պարտավորությունները հեջավորելու համար նախատեսված ակտիվները ենթադրում են համախառն արտաքին ակտիվների կազմում արտարժույթային պարտավորությունների ծավալին հավասար կամ գերազանցող ակտիվների առկայություն՝ արտահայտված պարտավորությունների արժույթներով (գծանկար 1):

Բացի այդ, միջազգային պահուստների արժույթային բաղադրությունը որոշելիս կարևոր նշանակություն ունի նաև տվյալ երկրի համար պահուստների առկայության շարժառիթների քննարկումը, մասնավորապես՝ արժույթային շուկաներում ինտերվենցիաների հաճախականությունը և ինտերվենցիոն արժույթը: Ազատ կամ զուտ պահուստների արժույթային բաղադրությունը սահմանելիս հարկ է հատուկ ուշադրություն դարձնել ներդրումային տեսանկյունից նպաստավոր շուկաների, այսինքն՝ բարձր եկամտաբերություն ապահովող արժույթների ընտրությանը՝ հաշվի առնելով ներդրումների անվտանգությունը, իրացվելիությունը և եկամտաբերությունը:

⁹ Տե՛ս **Пертая М.**, Критерии оптимальности размеров и динамика золотовалютных резервов России. Журнал Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. Вып. № 31, том 10, 2007:

¹⁰ Տե՛ս **Алехин Э.**, Государственные и муниципальные финансы. Учебник. Пенза, 2010, էջ 264:

Միջազգային պահուստների կառավարման արդյունավետության մակարդակի բարձրացման նպատակով կենտրոնական բանկերի, այդ թվում նաև ՀՀ ԿԲ-ի կողմից ներկայումս տվյալների տարածման հատուկ չափորոշիչի (SSՀԶ) շրջանակներում մշակվել է միջազգային պահուստների և արտարժույթային իրացվելիության աղյուսակ, որը նպատակ ունի գնահատելու երկրների արտարժույթային դիրքն ու իրացվելիությունը: Եթե միջազգային պահուստային ակտիվները պահանջներ են ոչ ռեզիդենտների նկատմամբ, ապա միջազգային պահուստների և արտարժույթային իրացվելիության աղյուսակն ընդգրկում է ռեզիդենտների և ոչ ռեզիդենտների նկատմամբ արտարժույթով պահանջներն ու պարտավորությունները: Ղա ներառում է այդ ակտիվների և պարտավորությունների՝ մեկ տարվա ընթացքում նախատեսվող հոսքերը: Աղյուսակը կազմվում է ինչպես ԿԲ հաշվեկշռային, այնպես էլ արտահաշվեկշռային տվյալների և կառավարության արտաքին հոսքերի հիման վրա¹¹:

Համախառն միջազգային պահուստների և այլ արտարժույթային ակտիվների շուկայական արժեքը, ըստ միջազգային պահուստների և արտարժույթային իրացվելիության աղյուսակի, 2015 թ. մայիսի դրությամբ ունի հետևյալ պատկերը.

Աղյուսակ 1

Համախառն միջազգային պահուստների և այլ արտարժույթային ակտիվների շուկայական արժեքը 2015 թ. մայիսի դրությամբ (մլն դրամ)*

I. Համախառն միջազգային պահուստներ	1,598.7
1. Արտաքին ակտիվներ (ազատ փոխարկելի արժույթով)	1,595.4
1.1. Արժեթղթեր	1,102.6
1.2. Ընդամենը կանխիկ արտարժույթ և ավանդներ	492.8
2. Պահուստային դիրքը ԱՄՀ-ում	-
3. ՀՓԻ (SDR) ԱՄՀ-ում	3.6
4. Ոսկի՝ ներառյալ ոսկով ավանդներն ու ոսկով սվոպները	-
5. Այլ պահուստային ակտիվներ	0.3
II. Այլ արտարժույթային ակտիվներ	21.0

* Աղբյուրը՝ ՀՀ ԿԲ պաշտոնական կայքէջ՝

https://www.cba.am/AM/News/Pages/news_30-12-14_2.aspx

Պահուստների կառավարման ընթացքում կենտրոնական բանկերը, որպես կանոն, նախապատվությունը տալիս են բարձրիրացվելի և հուսալի ակտիվներին: Միջազգային ոլորտում լայնորեն կիրառվող գործիքներից են պետական արժեթղթերը, վերազգային կազմակերպությունների, առաջնակարգ բանկերի և ֆինանսական կազմակերպությունների, երաշխավորված գործակալությունների կողմից թողարկվող արժեթղթերը, եվրոպարտատոմսերը, ժամկետային դեպոզիտները, թանկարժեք մետաղներով գործառնությունները, սվոպ գործարքները և այլն:

Վերջին տարիների ընթացքում որոշ կենտրոնական բանկեր միջազգային պահուստների կառավարման ընթացքում սկսել են կիրառել ածանցյալ գործիքներ, ինչպես օրինակ՝ օպցիոն, ֆյուչերս և այլն:

¹¹ Տե՛ս https://www.cba.am/AM/News/Pages/news_30-12-14_2.aspx

Ինչ վերաբերում է ՀՀ-ին, ապա միջազգային պահուստների համալրման հիմնական աղբյուրներ են ակնկալվող ներհոսքերը և ԿԲ-ում առևտրային բանկերի արտարժույթով հաշիվների մնացորդների մակարդակի կայունացումը:

Համաձայն պաշտոնական կանխատեսումների՝ 2015 թ. ակնկալվող ներհոսքերը կկազմեն շուրջ 510 մլն ԱՄՆ դոլար, որից շուրջ 300 մլն ԱՄՆ դոլարը կձևավորվի եվրոպարտատոմսի տեղաբաշխման արդյունքում, իսկ մնացածը՝ շուրջ 210 մլն ԱՄՆ դոլարը՝ այլ արտաքին փոխառություններից: Այս ներհոսքը կգուզակցվի ընթացիկ տարում, նախորդ երկու տարիների համեմատությամբ, արտաքին պարտքի սպասարկման բեռի զգալի (շուրջ 30%-ով) կրճատմամբ¹²:

ՀՀ առևտրային բանկերի ներգրաված արտարժույթային ավանդների դիմաց ՀՀ ԿԲ-ում արտարժույթով պարտադիր պահուստավորման պահանջի աստիճանական վերացումը հանգեցրել է ՀՀ ԿԲ-ում բանկերի արտարժույթով հաշիվների մնացորդների տատանողականության աճի՝ պայմանավորված այդ միջոցների կառուցվածքում պարտադիր/կանխատեսելի բաղադրիչի բացակայությամբ: Ըստ այդմ՝ այս միջոցները շարունակաբար նվազել են, սակայն 2013 թվականի վերջին կտրուկ աճել (շուրջ 375 մլն ԱՄՆ դոլարով)՝ կապված առևտրային բանկերի և վերջիններիս հաճախորդների գործունեության հետ, ապա 2014 թվականի սկզբին կրկին նվազել (շուրջ 305 մլն ԱՄՆ դոլարով)՝ կրելով միանգամյա բնույթ:

Ակնկալվում է, որ ՀՀ ԿԲ իրականացրած վերջին միջոցառումները, որոնք ուղղված են առևտրային բանկերի կապիտալի համալրմանն ու արտարժույթային միջոցների ներհոսքի խրախուսմանը, կհանգեցնեն ՀՀ ԿԲ-ում առևտրային բանկերի արտարժույթով հաշիվների աճի:

Պաշտոնական կանխատեսումների համաձայն՝ 2015 թ. առաջին կիսամյակի վերջին ՀՀ միջազգային պահուստները կկազմեն շուրջ 1.8 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Ըստ այդմ՝ միջազգային պահուստները կշարունակեն համապատասխանել միջազգային ոլորտում արտարժույթային պահուստներին ներկայացվող պահանջներին՝ ապահովելով ներմուծման շուրջ չորս ամսվա ծածկույթ և կարճաժամկետ պարտավորությունների սպասարկման (մինչև 1 տարի) ավելի քան հինգ տարվա ծածկույթ, հանդես կգան որպես ՀՀ ԿԲ արտաքին ակտիվներ, այսինքն՝ կլինեն ոչ ռեզիդենտների նկատմամբ պահանջներ, կգտնվեն ԿԲ հսկողության ներքո և անհրաժեշտության դեպքում հնարավոր կլինի դրանք օգտագործել՝ միաժամանակ լինելով նաև բարձրիրացվելի ֆինանսական ակտիվներ:

¹² St'u <http://armtimes.com/hy/read/62301>

КОРЮН АТОЯН

*Ректор АГЭУ, доктор экономических наук,
профессор*

Институциональные основы международных валютных резервов и особенности их управления на современном этапе.– Международные резервы являются важнейшим инструментом осуществления валютной политики. Их наличие необходимо также для осуществления выплат в сфере обслуживания внешнего долга. Они одновременно отображаются как средство удовлетворения спроса по отношению к валютным средствам необходимым для импорта. Основными источниками пополнения международных резервов в РА являются гранты, внешние и внутренние займы Правительства РА и Центрального банка РА в иностранной валюте, рост баланса иностранных счетов в ЦБ РА, скупка валюты, приток валютных средств в результате приватизации имущества со стороны правительства РА и прибыль, полученная от инвестиционных резервов.

Ключевые слова: *международные резервы, внешний долг, национальная валюта, платежный баланс, ликвидность.*

KORYUN ATOYAN

Rector ASUE, Doctor of Economics, Professor

Institutional Basics of International Currency Reserves and Features of Their Management in the Present Stage.– International reserves are a major tool for the realization of currency policy. Their presence is also necessary for the realization of payments in the service sphere of the external debt which are simultaneously displayed as means of meeting the demand regarding currency necessary for import. The basic sources of updating the international reserves in the RA are grants, external and internal loans of the RA Government and the RA Central Bank in a foreign currency, growth of balance of foreign accounts in the RA Central Bank, currency buying up, inflow of currency means as a result of privatization of property from the RA Government and the profit received from investment reserves.

Key words: *international reserves, external debt, national currency, balance of payments, liquidity.*

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԱՄՅԱՆ

*ՀՀ նախագահի աշխատակազմի
ղեկավարի առաջին տեղակալ*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ
ԻՆՏԵԳՐԱՆ՝ ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆՆ
ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐԸ**

Մաքսային միություններին անդամակցող երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ սակագնային և ոչ սակագնային համակարգերի ներդաշնակեցման ընթացքում առաջ են գալիս տնտեսական ազդեցություններ, որոնք լինում են ստատիկ (անմիջապես արտահայտվող) և դինամիկ (դրսևորվում են ժամանակի ընթացքում): Հայաստանը ԵԱՏՄ-ին անդամակցության արդյունքում ունենում է վնասներ և օգուտներ, որոնց զուտ արժեքն ըստ օգուտի գնահատված է լրացուցիչ ՀՆԱ 2.35 տոկոսային կետի սահմաններում: ԵԱՏՄ բարձր մաքսատուրքերի պատճառով բարեկեցության կորուստը գնահատված է ՀՆԱ 0.14%: Ընդ որում, ժամանակի ընթացքում ԵԱՏՄ ընդհանուր մաքսատուրքերի նվազման արդյունքում բարձր մաքսատուրքերից առաջ եկող հնարավոր տնտեսական վնասները Հայաստանի համար պակասում են, իսկ բարեկեցության կորուստը կազմում է ՀՆԱ 0.09%-ը:

Հիմնաբառեր. *մաքսատուրք, բարեկեցության օգուտ և վնաս, առևտրի ստեղծում, առևտրի վերակողմնորոշում, գնաճ, սակագնային և ոչ սակագնային համակարգեր*

2013 թ. սեպտեմբերի 3-ին ՀՀ նախագահը պաշտոնապես հայտարարեց Հայաստանի՝ Եվրասիական տնտեսական միությանը (ԵԱՏՄ) անդամակցության մտադրության մասին, որին հաջորդեց 2014 թ. հոկտեմբերի 10-ին հա-

մապատասխան պայմանագրի ստորագրումը: 2015 թ. հունվարի 2-ից Հայաստանը դարձավ ԵԱՏՄ անդամ 4-րդ երկիրը:

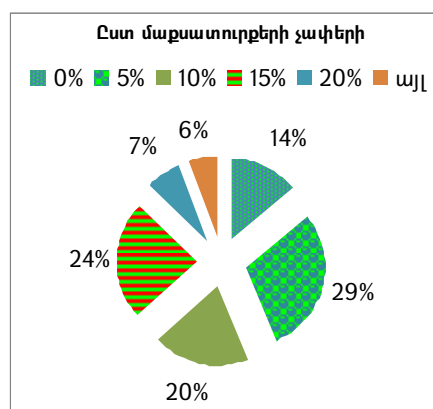
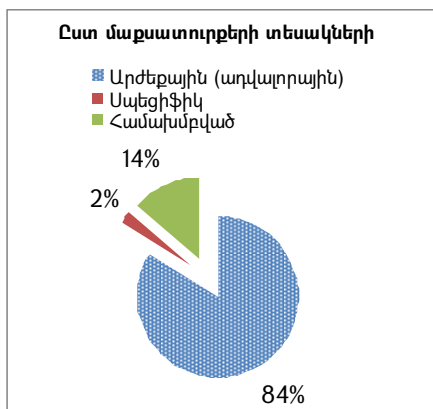
Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ երկրները տարածաշրջանային միասնացման 3-րդ մակարդակից՝ Մաքսային միությանն անդամակցումից հետո պարտադրված են լինում ներդաշնակեցնել տարիֆային համակարգը և ոչ տարիֆային կարգավորումները Մաքսային միության գործող համակարգերի հետ: Արդյունքում առաջանում են տնտեսական ազդեցություններ, որոնք լինում են ստատիկ և դինամիկ:

Սույն հոդվածում ներկայացվում են Հայաստանի տնտեսության վրա Եվրասիական տնտեսական միությանն անդամակցելու առևտրի և բարեկեցության ազդեցության ստատիկ գնահատականները:

Տնտեսական գնահատականները հիմնվում են Հայաստանի և ԵԱՏՄ մաքսատուրքերի համեմատականների վրա, ընդ որում, վերջիններիս դեպքում հաշվի են առնվել ինչպես արժեքային (ադվալորային), այնպես էլ յուրահատուկ և բաղադրյալ մաքսատուրքերը¹:

Կատարվել է նաև համեմատական վերլուծություն՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ԵԱՏՄ մաքսատուրքերն աստիճանաբար նվազելու են մինչև 2020 թ.՝ կապված ՌԴ՝ Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունների հետ² (ՌԴ մաքսատուրքի փոփոխությունները մինչև 2020 թ. ՌԴ՝ ԱՀԿ-ի նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունների համաձայն, կարտացոլվեն ԵԱՏՄ մաքսատուրքերում)³:

Ստորև ներկայացվում է ԵԱՏՄ մաքսատուրքերի կառուցվածքը գործող մաքսային օրենսգրքի շրջանակներում.

¹ Հաշվարկներում օգտագործված թվային տվյալների համադրելիությունը և ամբողջականությունն ապահովելու համար օգտագործվել է Համաշխարհային բանկի երկրների արտաքին առևտրի տվյալների բազան: Թե՛ առևտրի ելակետային տվյալները, թե՛ կիրառվող մաքսատուրքերի ցուցանիշներն ըստ 2013 թ. են, քանի որ տվյալների համադրելիությունն ապահովելու տեսանկյունից Համաշխարհային բանկի միասնական տվյալների բազայում նշյալ տարվա ցուցանիշներն ամբողջական են:

² Տե՛ս Договор о функционировании Таможенного союза в рамках многосторонней торговой системы.

³ Տե՛ս **Օլեքսանդր Շեպոտայլո, Դեյվիդ Գ. Թար**, «ԱՀԿ անդամակցության և Մաքսային միության ազդեցությունը Ռուսաստանի Դաշնության մաքսատուրքի թույլատրելի առավելագույն և կիրառված դրույթաչափերի վրա», Համաշխարհային բանկի քաղաքականության հետազոտության աշխատանքային փաստաթուղթ 6161, օգոստոս, 2012 (**Oleksandr Shepotylo and David G. Tarr**, Impact of WTO Accession and the Customs Union on the Bound and Applied Tariff Rates of the Russian Federation World Bank Policy Research Working Paper 6161, August, 2012):

ԵԱՏՄ մաքսատուրքերի գործող սանդղակների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջիններս, ի տարբերություն Հայաստանի՝ մինչ անդամակցությունը գործող սանդղակի, ավելի ցրված են և բազմարժեք, որտեղ արժեքային (ադվալորային) մաքսատուրքերը կազմում են ընդհանուրի 84%-ը, իսկ մնացածը համախմբված և հատուկ (սպեցիֆիկ) մաքսատուրքերն են: Հայաստանում սակագնային համակարգն ավելի պարզ էր. երկսանդղակային էր՝ 0 կամ 10, իսկ մաքսատուրքերը, ըստ տեսակի, հիմնականում արժեքային էին (հատուկ մաքսատուրքեր են գործել, օրինակ, սպիրտային խմիչքների մասով՝ ԱՏԳ 2203-2208 խմբերի և դրանց մեջ մտնող որոշ ենթախմբերի համար)⁴:

2013 թ. ՀՀ ներմուծման ծավալներով կշռված ՀՀ միջին մաքսատուրքը, ըստ հաշվարկների, կազմել է 3.1%, իսկ ԵԱՏՄ նույն ցուցանիշը՝ 8.14%: Այլ հավասար պայմաններում, առևտրի տեսությունները և փորձառական վերլուծությունները փաստում են, որ տարիֆների բարձրացումը բարեկեցության կորստի և «մեռյալ ծախսերի» (deadweight losses) պատճառ է դառնում: Իհարկե, այս պնդումը միշտ դիտարկվում է մակրոմակարդակում և ոչ՝ ժամանակի ընթացքում (դինամիկայում), ուստի ներկայացնում է ստատիկ գնահատական: Միջնաժամկետում (դինամիկայում) սակագնային համակարգի ներդաշնակեցումը հարաբերական գների փոփոխությունների միջոցով կարող է հանգեցնել ստատիկ գնահատականից տարբերվող ազդեցությունների, բայց նշյալ վերլուծությունը սույն հոդվածի շրջանակներից դուրս է. այստեղ դիտարկվում են միայն ստատիկ գնահատականները:

Աղյուսակ 1-ում, ըստ ներմուծման ծավալների, Հայաստանի մաքսատուրքերի բաշխվածությունը համեմատվում է ԵԱՏՄ մաքսատուրքերի բաշխվածության հետ: Ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ, օրինակ, մեր ներմուծման 27.4%-ի դեպքում նույն տարիֆային՝ 0<3% միջակայքն էր գործում և՛ Հայաստանում և՛ ԵԱՏՄ-ում, իսկ ներմուծման 8.4%-ը մեզ մոտ հարկման 0<3% միջակայքում էր, ԵԱՏՄ տարիֆային համակարգի կիրառման դեպքում՝ 10<15% միջակայքում⁵: Ընդհանուր առմամբ, աղյուսակում բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ մեր ներմուծման 29.1%-ը և՛ ԵԱՏՄ-ում, և՛ Հայաստանում հարկվում են նույն կարգի մաքսատուրքերով, ներմուծման 6.7%-ի համար կիրառվող ՀՀ մաքսատուրքերն ավելի բարձր են, քան ԵԱՏՄ-ում, և մնացածի մասով՝ ԵԱՏՄ մաքսատուրքերն են ավելի բարձր: Ընդ որում, ներմուծման 32.8%-ը ԵԱՏՄ-ում հարկվում են 10%-ից բարձր մաքսատուրքերով:

⁴ Քանի որ վերլուծությունում օգտագործված են 2013 թ. տվյալները, ապա ծխախոտի մասով ևս մինչ 2014 թ. գործել է հատուկ մաքսատուրք՝ համաձայն հաստատագրված վճարների մասին ՀՀ նախկին օրենքի կարգավորումների, որն ուժը կորցրած է ձանաչվել 2014-ից:

⁵ Ինչպես արդեն նշվել է, ԵԱՏՄ սակագնային համակարգը բավականին տարբերակված է և՛ ըստ դրույքների, և՛ ըստ տեսակների, բայց որպեսզի վերլուծության առումով և՛ ՀՀ-ում նախկինում գործող, և՛ ԵԱՏՄ տարիֆային համակարգերի համեմատության համար համադրելիությունն ապահովվի, տարիֆները բաժանվել են միջակայքերի: Օրինակ՝ ՀՀ-ի համար գրեթե բոլոր ապրանքատեսակները կուտակվել են 0<3 և 8<10 միջակայքերում, որովհետև մեր երկրում գործող սակագները եղել են կամ 0, կամ 10, իսկ հատուկ սակագները բերվել են արժեքայինի՝ ուղղակի վճարված մաքսատուրքը հարաբերելով տվյալ վեցանիշ դասակարգմամբ ապրանքատեսակի ներմուծման արժեքին, ուստի որոշ դեպքերում կարող ենք ներմուծման կշռի ցուցանիշ տեսնել, օրինակ՝ 5<8 միջակայքում: Դա նշանակում է՝ վերոնկարագրյալ մեթոդով հատուկ տարիֆը արժեքայինին բերելիս այն հայտնվել է 5<8 միջակայքում:

Աղյուսակ 1

Հայաստանի՝ մինչ անդամակցության և ԵԱՏՄ-ում ներմուծման մաքսատուրքերի խմբերը և դրանց բաժին ընկնող ներմուծման ծավալները 2013 թ.⁶

ԵԱՏՄ

Հայաստան	0<3%	3<5%	5<8%	8<10%	10<15%	15<20%	20<25%	25<30%	>30%	Ընդամենը
0<3%	27.4	18.7	8.0	4.7	8.4	3.1	0.0	0.0	0.0	70.2
3<5%	0.0	0.1	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.2
5<8%	0.3	0.2	0.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.2	1.0
8<10%	2.7	2.1	1.4	1.3	10.6	5.9	0.3	1.7	2.6	28.6
Ընդամենը	30.4	21.1	9.8	6.0	19.0	9.0	0.3	1.7	2.8	100.0

Ծանոթություն. *Կիրառված մաքսատուրքերը ԱՏԳ վեցանիշ մակարդակով են հաշվարկված, կշիռներն ապրանքների ներմուծման մասնաբաժիններն են ընդհանուրի մեջ՝ որպես հիմք ընդունելով 2013 թ. ներմուծման տվյալները:*

Այժմ, վերը նկարագրված սակագնային համակարգերի համեմատության ներքո, կատարվել է ուսումնասիրություն. ենթադրվել է, որ Հայաստանն ամբողջովին կիրառում է վերոնկարագրյալ ԵԱՏՄ տարիֆային համակարգը և այդ պարագայում հաշվարկվել է, թե որքան է լինելու առաջնային ազդեցությունը մի շարք մակրոտնտեսական փոփոխականների վրա: Նախ դիտարկենք գնաճի վրա առաջնային ազդեցությունը: Արդյունքները ցույց են տալիս, որ ԵԱՏՄ գործող տարիֆային համակարգը եթե Հայաստանի տնտեսությունում անմիջապես կիրառվեր (առանց տարիֆային խմբերի բացառությունների, որոնց շուրջ բանակցվեց), ապա առաջնային ազդեցությունը գնաճի վրա կլիներ 1.2–1.4% տոկոսային կես⁷: Թերևս այս ցուցանիշը մեր տնտեսությունը կարող էր կլանել, սակայն, այնուամենայնիվ, այս իրավիճակը մեղմելու և ԵԱՏՄ բարձր տարիֆների բացասական ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա նվազեցնելու նկատառումներից ելնելով էլ բանակցային գործընթացների շրջանակներում քննարկվել և առանձնացվել է շուրջ 780 տեսակի ապրանքների սակագների անփոփոխ մակարդակ առաջիկա 3–7 տարիների համար (միջին հաշվով՝ 5 տարի)⁸: Մասնավորապես՝ բանակցությունների առարկա դարձած 752 ապրանքատեսակների մասով Հայաստանի սակագներն ավելի ցածր էին, քան ԵԱՏՄ-ինը (ևս 10 ապրանքատեսակների մասով կատարվել է հատուկ կարգավորում, ըստ որի պահպանվելու են ՀՀ՝ մինչ անդամակցությունը գործող մաքսատուրքերը), և 18 ապրանքատեսակների մասով Հայաստանի մաքսատուրքերն ավելի բարձր էին, քան ԵԱՏՄ-ինը: Վերջինս հիմնականում ներառում էր գյուղատնտեսական ապրանքները, որոնց մասով անհրաժեշտություն կար դեռևս կիրառելու պաշտպանական 10% մաքսատուրքի դրույքաչափը՝ ԵԱՏՄ 0%-ի փոխարեն, հակառակ դեպ-

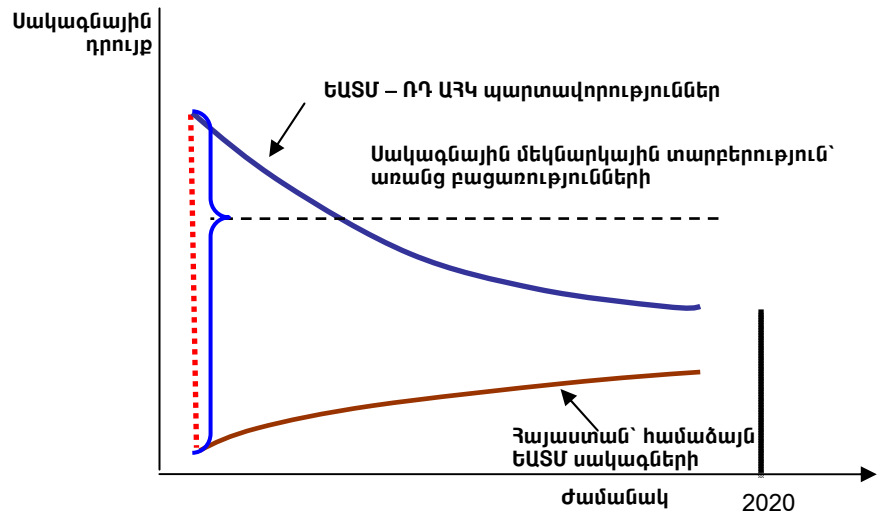
⁶ Հաշվարկները կատարված են WITS-ի (World International Trade Solutions) տվյալների և Համաշխարհային բանկի SMART գործիքի հիման վրա:

⁷ Գնահատականը ստացվել է հետևյալ կերպ. հաշվի են առնվել սպառողական ապրանքների ներմուծման սակագների աճի ցուցանիշները՝ դրանք կիրառելով ԱԳԻ՝ զամբյուղի մեջ մտնող ներմուծված ապրանքատեսակների կշիռների վրա:

⁸ Հայաստանի՝ ԵԱՏՄ-ին անդամակցության պայմանագրի 4-րդ հավելվածով տրված է այն ապրանքների ցանկը, որոնց գծով պահպանվելու են ՀՀ-ում գործող սակագները, ինչպես նաև նշված է այն ժամանակահատվածը, որի ավարտից հետո կկիրառվեն ԵԱՏՄ սակագները:

քում Հայաստանի գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը կարող էր 3-րդ երկրներից ներմուծման էական ճնշումների տակ հայտնվել և չդիմանալ մրցակցությանը: Պետք է նաև նշել, որ ընտրված 752 ապրանքատեսակները թեև սակագնային 10 հազար տողերի (ըստ ԱՏԳ 10-անիշ դասակարգման) չնչին մասն են կազմել, սակայն, ըստ ՀՀ ներմուծվող ապրանքների (առանց բնական գազի ներմուծման) ծավալի, հասնում են 46%-ի: Ընդ որում, նշյալ 752 ապրանքատեսակների գծով սակագների տարբերությունն ամենամեծն է (օրինակ՝ սառեցված խոզի մսի ներմուծման դեպքում ՀՀ-ում կիրառվում է 10%, ԵԱՏՄ-ում՝ 65%): Եթե դիտարկենք միայն բացառումների գծով հաշվարկված միջին կշռված մաքսատուրքերը, ապա ՀՀ պարագայում դա կազմում է 2.7%, իսկ ԵԱՏՄ-ի դեպքում՝ 13.2%: Մնացած ապրանքատեսակների գծով ՀՀ միջին կշռված մաքսատուրքը 3.4% է, ԵԱՏՄ-ինը՝ 4.7%: Այս ցուցանիշներն արդեն վկայում են, որ բանակցությունների առարկա սակագնային բացառումները հնարավորություն են տվել մոտեցնելու ՀՀ և ԵԱՏՄ սակագները, իսկ այս պարագայում արդեն գնաճի ազդեցությունը գնահատվում է 0.2–0.4 տոկոսային կետ, որը մեր տնտեսությունն ամբողջությամբ ի գործ է կլանելու:

Այստեղ կարևոր է նաև ուշադրություն դարձնել վերոնշյալ ապրանքատեսակների գծով բացառումների (արտոնությունների) կիրառման ժամկետներին, որը, միջին հաշվով, 5 տարի է: Խնդիրն այն է, որ ՌԴ-ն, լինելով Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության (ԱՀԿ) անդամ, ունի ստանձնած պարտավորություններ՝ մինչև 2020 թ. նվազեցնել իր տարիքները, իսկ քանի որ ԵԱՏՄ տարիքային համակարգի՝ ըստ ապրանքային տողերի 82%-ն ընդունված են ՌԴ սակագները, հետևաբար՝ առաջիկայում ԵԱՏՄ սակագնային համակարգը ևս պետք է համամասնորեն փոփոխության ենթարկվի: Իսկ դա նշանակում է, որ երբ Հայաստանի համար բացառումների ժամանակահատվածն ավարտվի, սակագների էական թռիչք չի արձանագրվի: Ստորև բերված է նկարագրված իրավիճակը.

Պճանկար 1. Ակնկալվող սակագնային շարժընթացը ԵԱՏՄ-ում (համաձայն ՌԴ՝ ԱՀԿ-ի նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունների) և Հայաստանում (ԵԱՏՄ-ին միանալուց հետո)

Վերլուծության արդյունքները գործնականին ավելի մոտեցնելու նկատառումներից ելնելով՝ խնդիր դրվեց նաև հաշվի առնել այն հանգամանքը, թե ինչ ազդեցություն կկրի մեր տնտեսությունը, երբ բացառումներն ամբողջությամբ վերանան, և, միևնույն ժամանակ ՌԴ՝ ԱՀԿ-ի նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունների ներքո իջեցվեն ԵԱՏՍ սակագները: Այսինքն՝ գնահատվել են առևտրի և բարեկեցության ազդեցությունները՝ այս անգամ արդեն 2020 թ. սակագնային համակարգի արդյունքներով⁹: Աղյուսակ 2-ում բերված ցուցանիշներն արդեն վերահաշվարկված են ԵԱՏՍ նոր տարիքային ցուցանիշներով:

Աղյուսակ 2

Հայաստանի՝ մինչ անդամակցության և ԵԱՏՍ-ում ներմուծման մաքսատուրքերի խմբերը և դրանց բաժին ընկնող ներմուծման ծավալները 2020 թ. մաքսատուրքերով

ԵԱՏՍ

Հայաստան	0<3%	3<5%	5<8%	8<10%	10<15%	15<20%	20<25%	25<30%	>30%	Ընդամենը
0<3%	29.3	21.7	11.5	3.1	4.1	0.5	0.0	0.0	0.0	70.2
3<5%	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.2
5<8%	0.5	0.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	1.0
8<10%	2.9	3.0	5.3	6.0	6.8	1.2	0.9	0.9	1.8	28.6
Ընդամենը	32.7	25.2	16.8	9.1	10.9	1.7	0.9	1.1	1.8	100.0

Ծանոթություն. *Կիրառված մաքսատուրքերը ԱՏԳ վեցանիշ մակարդակով են հաշվարկված, կշիռներն ապրանքների ներմուծման մասնաբաժիններն են ընդհանուրի մեջ՝ որպես հիմք ընդունելով 2013 թ. ներմուծման տվյալները:*

Աղյուսակում ներկայացված տվյալներից ակնհայտ երևում է գծանկար 1-ում պատկերված իրավիճակը թվերով, այսինքն՝ ԵԱՏՍ մաքսատուրքերի նվազման միտումը, որի ներքո, օրինակ՝ 2020-ին արդեն 10%-ից բարձր մաքսատուրքերով կհարկվի մեր ներմուծման ոչ թե 32.8%-ը, այլ 16.4%-ը: ԵԱՏՍ և ՀՀ՝ մինչ անդամակցությունը գործող մաքսատուրքերը նույնն են ներմուծման 35.5% ապրանքների մասով, 12.0%-ի մասով ՀՀ մաքսատուրքերն ավելի բարձր են, իսկ մնացած դեպքերում ԵԱՏՍ մաքսատուրքերն են ավելի բարձր: Այստեղ կարևոր է նշել մեկ հանգամանք ևս. վերոնշյալ նվազումը հիմնականում նկատվելու է այն ապրանքախմբերի մասով, որոնց գծով ներկայումս կիրառվող մաքսատուրքերն էականորեն բարձր են ՀՀ՝ մինչ անդամակցությունը գործող մաքսատուրքերից:

Մաքսատուրքերի երկու համակարգերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից հետո գնահատվել է նաև Վայների էֆեկտը ՀՀ տնտեսության համար, այն է՝ առևտրի ստեղծումը և առևտրի վերակողմնորոշումը¹⁰: Ընդ որում,

⁹ ԵԱՏՍ սակագները ճշգրտվել են հետևյալ մեթոդով. հիմք են ընդունվել ԵԱՏՍ սակագները՝ դուրս բերելով այն տողերը, որոնք համընկնում են ՌԴ-ինի հետ: Դրանք մոտ 8140 տող են կազմել՝ ըստ տասանիշ դասակարգման: Այնուհետև այդ տողերը ճշգրտվել են ԱՀԿ-ի նկատմամբ ՌԴ՝ ըստ սակագների ստանձնած պարտավորությունների: Այս հաշվարկները կատարելուց հետո վերահաշվարկվել է նաև ԵԱՏՍ միջին կշռված սակագինը, որը կազմել է 5.4% սկզբնական 8.14%-ի փոխարեն:

¹⁰ Տերմինը շրջանառության մեջ է մտել 1950 թ. ԵՄ Մաքսային միության ստեղծման շրջանակներում տնտեսագետ Յակոբ Վայների առևտրի ստեղծման և առևտրի վերակողմնորոշման թեզերի առաջադրումից հետո:

հաշվարկները կատարվել են և՛ 2013 թ. ԵԱՏՄ սակագնային համակարգով (ուժի մեջ է այն ենթադրությունը, թե ինչպիսին կլինեն ազդեցությունը մեր տնտեսության վրա, եթե չլինեին բանակցություններ բացառումների շուրջ), և՛ 2020 թ. համար վերահաշվարկված ԵԱՏՄ սակագնային համակարգով:

Արդյունքները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի՝ ԵԱՏՄ մաքսատուրքի ամբողջական ընդունումը ենթադրում էր ներմուծման որոշակի կրճատում ոչ ԵԱՏՄ աղբյուրներից, որոշ ապրանքատեսակների ներմուծման աճ ԵԱՏՄ աղբյուրներից (առևտրի վերակողմնորոշում) և բարեկեցության ոչ մեծ վնասներ՝ պայմանավորված ներմուծման համար սպառողների վճարած ավելի բարձր գներով¹¹:

Ըստ ստացված գնահատականների՝ այն ապրանքների ներմուծման ծավալների կրճատումը, որոնց գծով մաքսատուրքը բարձրանում է, սկզբնական շրջանում կկազմի 215.4 միլիոն դոլար (ՀՆԱ 2.1 տոկոսը)՝ նվազելով և հասնելով մինչև 117.8 միլիոն դոլարի (ՀՆԱ 1.1 տոկոսը), երբ հաշվի են առնվում 2020 թ. ԵԱՏՄ մաքսատուրքերի նվազեցումները: Միևնույն ժամանակ, ապրանքների ներմուծման աճը, որոնց գծով մաքսատուրքերը ԵԱՏՄ շրջանակում նվազելու են, սկզբնական շրջանում գնահատվում են 15.3 միլիոն դոլար (ՀՆԱ 0.15 տոկոսը)՝ մինչև 2020 թ. հասնելով 21.2 միլիոն դոլարի (ՀՆԱ 0.2 տոկոսը):

3-րդ աղյուսակում բերված են ներմուծման 15 խմբերը, որոնց առևտրի ծավալներում, ըստ գնահատականների, ԵԱՏՄ 2013 թ. մաքսատուրքի պայմաններում կարծանագրվեր ամենամեծ անկումը: Անկումը ներկայացված է ինչպես ներմուծման ծավալային արժեքով, այնպես էլ ՀՆԱ-ի նկատմամբ տոկոսային արտահայտությամբ: Ապրանքախմբերը, որոնք մեծ խմբաքանակներով են ներմուծվում, և որոնց մաքսատուրքը մեծ փոփոխությունների կարող էր ենթարկվել, վերաբերում են թռչնամսին, խոզի մսին, ավտոմեքենաներին և ավտոբուսներին: Առևտրի տվյալներում նշված հնարավոր տեղաշարժերը հաստատվել են նաև Ղազախստանի փորձով՝ սկսած 2010 թ. վերջին ԵԱՏՄ անդամակցությունից: Ղազախստանի կողմից ոչ ԵԱՏՄ-ից ներմուծվող մարդատար ավտոմեքենաների քանակը (ԱՏԳ ՆՀ 870323) կտրուկ նվազեց՝ 2007 թ. 1.30 միլիարդ դոլարից 2012 թ. հասնելով 390 միլիոն դոլարի: ԵԱՏՄ-ից կատարվող ներմուծումներն աճեցին՝ 2007 թ. 130 միլիոն դոլարից 2013 թ. հասնելով 360 միլիոն դոլարի, որն ամենևին էլ բավարար չէր ԵԱՏՄ-ից և Ճապոնիայից մատակարարման անկման դիմաց փոխհատուցելու համար: Նմանատիպ իրավիճակ կարող էր ստեղծվել նաև ՀՀ-ում, եթե բանակցություններ տեղի չունենային 3-րդ և 4-րդ աղյուսակներում բերված ապրանքախմբերի բացառումների մասով: Այլ կերպ ասած՝ հենց այս իրավիճակի գնահատականներն էլ հիմք են դարձել բանակցելու վերոնշյալ ապրանքատեսակների մասով բացառումների շուրջ, որոնք ամրագրվել են ՀՀ՝ ԵԱՏՄ-ին անդամակցության պայմանագրի 3-րդ (հատուկ կարգավորումների մասով) և 4-րդ հավելվածներում¹²:

¹¹ Բարեկեցության ազդեցությունը գնահատվել է առևտրի տեսության մեջ հայտնի մասնակի հավասարակշռության մոդելը կիրառելիս. մասնավորապես՝ մաքսատուրքերի բարձրացման զուտ ազդեցության հետևանքով սպառողները ստիպված են լինում ավելի քիչ ապրանքներ սպառել բարձրացված գների պատճառով, մյուս կողմից՝ պետությունը լրացուցիչ մաքսատուրքեր է հավաքագրում մաքսատուրքերի բարձրացման հաշվին, իսկ արտադրողները, ովքեր արտադրում են նույն ներմուծված ապրանքները, կարողանում են գնային առավելություն ստանալ:

¹² 3-րդ և 4-րդ աղյուսակներում բերված գրեթե բոլոր ապրանքախմբերի մասով բացառումներ են սահմանված, այսինքն՝ ԵԱՏՄ-ին ՀՀ անդամակցությունից հետո կշարունակվի ՀՀ նախկին մաքսատուրքերի կիրառությունը:

Աղյուսակ 3

Մաքսատուրքի փոփոխությունների ազդեցությունը ներմուծման վրա՝
2013 թ. ԵԱՏՄ մաքսատուրքի կիրառմամբ¹³

Առևտրի տվյալների տարիքի	Ապրանք	Ապրանքի նկարագիր	Առևտրի ծավալների ընդլայնում. Trade creation (1000 ԱՄՆ դոլար)	Ներմուծման փոփոխություն (%՝ ՀՆԱ-ի նկատմամբ)	Հայաստանի մաքսատուրք	Ցիստոտեթոս մաքսատուրք	Արտահանող երկրներ
2013	020714	Ընտանի հավ, ենթամասեր և սննդային ենթամթերք՝ սառեցրած	-23,520	-0.23%	10	75.8	ԱՄՆ, Բրազիլիա, Չինաստան
	710812	Ոսկի՝ այլ անմշակ տեսքով	-10,493	-0.10%	0	18.4	Շվեյցարիա
	710239	Այլ ոչ արդյունաբերական ալմաստներ	-8,264	-0.08%	0	12.7	ԱՄԷ, Բելգիա, Հնդկաստան, Շվեյցարիա
	240220	Սիգարետներ (ծխախոտ պարունակող)	-7,953	-0.08%	6.5	19.6	Ուկրաինա
	870323	Թեթև մարդատար ավտոմեքենաներ՝ շարժիչի 1500-3000 խ/սմ աշխատանքային ծավալով	-7,344	-0.07%	10	37.4	Ճապոնիա, Հ. Կորեա, Գերմանիա, ԱՄՆ
	271011	Նավթ (ոչ հում)՝ այլ նավթավերամշակման արտադրանքից և բիտումացված հանքաքարից, թեթև դիստիլյատ (օր.՝ բենզին)	-7,292	-0.07%	0	4.5	Ռումինիա, Բուլղարիա
	300490	Այլ դեղամիջոցներ (մանրածախ վաճառքի համար)	-6,374	-0.06%	0	7.7	Ֆրանսիա, Գերմանիա, ԱՄՆ, Շվեյցարիա
	271019	Նավթ (ոչ հում)՝ այլ նավթավերամշակման արտադրանքից և բիտումացված հանքաքարից (օր.՝ քսանյութեր)	-6,322	-0.06%	0	4.8	Իսրայել, Իրաք, Թուրքմենստան
	020329	Խոզի միս՝ ազդրեր և թիակներ (առջևի ազդրեր) և դրանց հատվածները՝ ոսկրահան չարված	-4,881	-0.05%	10.0	52.5	Բրազիլիա, Իսպանիա
	710813	Ոսկի՝ այլ կիսամշակված տեսքով	-3,505	-0.03%	0	19.0	Ավստրիա, Շվեյցարիա, ԱՄԷ
	020321	Խոզի միս՝ սառեցրած, մսեղիք և կիսամսեղիք	-3,456	-0.03%	10.0	65.0	Բրազիլիա, Իտալիա
	020230	Խոշոր եղջերավոր անասունների միս՝ սառեցրած, ոսկրահան արված	-3,333	-0.03%	10.0	28.3	Հնդկաստան, Բրազիլիա
	870324	Մեծ մարդատար ավտոմեքենաներ՝ շարժիչի > 3000 աշխատանքային ծավալով	-3,061	-0.03%	10.0	31.4	Ճապոնիա, Գերմանիա, ԱՄՆ, Սլովակիա, Ավստրիա

¹³ Աղյուսակներ 3-ում և 4-ում ներկայացված չէ փոփոխության ենթակա ապրանքախմբերի ամբողջական շարքը, բերված են միայն այն ապրանքատեսակները, որոնց մասով ներմուծման արժեքային փոփոխությունները քիչ թե շատ նշանակալի են:

870210	Շարժիչային տրանսպորտային միջոցներ՝ նախատեսված 10 կամ ավելի մարդ տեղափոխելու համար	-2,877	-0.03%	0	15.1	Չինաստան, Գերմանիա, Հ. Կորեա
020712	Ընտանի հավի միս՝ չմասնատված, թարմ	-2,865	-0.03%	10.0	80.0	Բրազիլիա, Բուլղարիա, Ուկրաինա
Ներմուծման նվազում՝ ներառյալ այլ ապրանքներ		-230,640	-2.21%			
090111	Սուրճ (չքոված կամ առանց կոֆեինի)	2,336	0.02%	10.0	0	Ինդոնեզիա, Վիետնամ, Ուզանդա, Եթովպիա
851712	Հեռախոսային կամ հեռագրային էլեկտրական ապարատներ հաղորդալարային կապի համար	2,131	0.02%	10.0	0	Չինաստան, Վիետնամ
080300	Բանաններ, ներառյալ պլանտայններ՝ թարմ կամ չորացրած	920	0.01%	10.0	4.3	Էկվադոր, Կոստա Ռիկա
481840	Կանացի հիգիենիկ միջադիրներ և վիրախճուծներ (տամպոններ), մանկական խանձարուրներ, տակդիրներ և համանման սանիտարահիգիենիկ իրեր	642	0.01%	10.0	4.7	Չինաստան, Հունգարիա, Կիպրոս, Շվեդիա, Բուլղարիա
841510	Օդի որակավորման ավտոնոմ կայանքներ պատուհանի կամ պատի համար	488	0.0%	10.0	0	Չինաստան, Թաիլանդ
Ներմուծման աճը, ներառյալ՝ այլ ապրանքներ		15,287	0.15			
Ընդհանուր ազդեցությունը		-215,352	2.06			

Ծանոթություն. ՀՆԱ = 10.44 մլրդ ԱՄՆ դոլար, 2013 թ.
Աղբյուրը՝ WITS և SMART գործիքակազմի կիրառմամբ հաշվարկների հիման վրա

4-րդ աղյուսակում ցույց է տրվում մինչև 2020 թ. ԵԱՏՄ մաքսատուրքի նվազման հետևանքով սպասվող ներմուծման անկման զսպումը: Օրինակ՝ սպասվում է, որ ծխախոտի ԵԱՏՄ մաքսատուրքը 2013 թ. 19.6%-ից կնվազի՝ 2020 թ. հասնելով մինչև 8.8%-ի, որը մոտ է Հայաստանի համար հաշվարկված 6.5% մաքսատուրքին¹⁴:

5-րդ աղյուսակում ներկայացված են Հայաստանի՝ ԵԱՏՄ-ին անդամակցության արդյունքում ի հայտ եկող առևտրի վերակողմնորոշման ցուցանիշները: Թվարկված ապրանքները ներմուծվելու են Ռուսաստանից կամ Բելառուսից՝ ԵԱՏՄ ներմուծման մաքսատուրքն ընդունելու արդյունքում (առևտրի վերակողմնորոշում): Ապրանքատեսակները, որոնց առնչությամբ ակնկալվում է Ռուսաստանից կամ Բելառուսից ներմուծման ծավալների ավելացում, հանդիպում են 2020 թ., թեև ծավալները պակաս են, ինչը բացատրվում է նրանով, որ 2020-ին ԵԱՏՄ մաքսատուրքերն ավելի ցածր են լինելու, հետևաբար՝ 3-րդ երկրի նկատմամբ կիրառվող ԵԱՏՄ և ՀՀ մաքսատուրքերի տարբերությունը, ըստ հաշվարկների, նվազում է, ուստի թուլանում են առևտուրը դեպի ԵԱՏՄ վերակողմնորոշելու խթանները:

¹⁴ Ծխախոտի գծով 6.5% մաքսատուրքը հաշվարկվել է մինչև 2014 թ. գործող հաստատագրված վճարներից, որը վերացվել է նշված թվականին, և գործում է 10% մաքսատուրքի դրույթաչափը:

Աղյուսակ 4

Մաքսատուրքի փոփոխությունների ազդեցությունը ներմուծման վրա՝
2020 թ. ԵԱՏՄ մաքսատուրքի կիրառմամբ

Արևելյան տարածքի տարածք	Ապրանք	Ապրանքի նկարագիր	Արևելյան տարածքի ծավալների ընդամենը Trade creation (1000 ԱՄՆ դոլար)	Ներմուծման փոփոխություն (%) ՀԱԿԻ նկատմամբ	Հայաստանի մաքսատուրք	ԵԱՏՄ մաքսատուրք	Արտահանող երկրներ (կամ որ երկրներից է << ներմուծվում)
2013	020714	Ընտանի հավի՝ մսեղիքի մասեր և սննդային ենթամթերք՝ սառեցրած	-23,521	-0.23%	10.0	75.8	ԱՄՆ, Բրազիլիա, Չինաստան
	271011	Նավթ (ոչ հում)՝ այլ նավթավերամշակման արտադրանքից և բիտումացված հանքաքարից, թեթև դիստիլատ (օր.՝ բենզին)	-7,292	-0.07%	0.0	4.5	Ռումինիա, Բուլղարիա
	710812	Ոսկի՝ այլ անմշակ տեսքով	-6,843	-0.07%	0.0	12.0	Շվեյցարիա
	271019	Նավթ (ոչ հում)՝ այլ նավթավերամշակման արտադրանքից և բիտումացված հանքաքարից (օր.՝ քսանյութեր)	-6,322	-0.06%	0.0	4.8	Իսրայել, Իրաք, Թուրքմենստան
	870323	Թեթև մարդատար ավտոմեքենաներ՝ շարժիչի 1500-3000 խ/սմ աշխատանքային ծավալով	-5,575	-0.05%	10.0	30.7	Ճապոնիա, Հ. Կորեա, Գերմանիա, ԱՄՆ
	710239	Այլ ոչ արդյունաբերական ավտոտներ	-5,509	-0.05%	0.0	8.5	ԱՄԷ, Բելգիա, Հնդկաստան, Շվեյցարիա
	020230	Խոշոր եղջերավոր անասունների միս՝ սառեցրած, ոսկրահան արված	-3,333	-0.03%	10.0	28.3	Հնդկաստան, Բրազիլիա
	300490	Այլ դեղամիջոցներ (մանրածախ վաճառքի համար)	-2,928	-0.03%	0.0	3.6	Ֆրանսիա, Գերմանիա, ԱՄՆ, Շվեյցարիա
	020712	Ընտանի հավի միս՝ չմասնատված, թարմ	-2,865	-0.03%	10.0	80.0	Բրազիլիա, Բուլղարիա, Ուկրաինա
	240220	Սիգարետներ (ծխախոտ պարունակող)	-2,782	-0.03%	6.5	8.8	Ուկրաինա, Գերմանիա
	710813	Ոսկի՝ այլ կիսամշակված տեսքով	-2,767	-0.03%	0.0	15.0	Ավստրիա, Շվեյցարիա, ԱՄԷ
	870210	Շարժիչային տրանսպորտային միջոցներ՝ նախատեսված 10 կամ ավելի մարդ տեղավորելու համար	-2,654	-0.03%	0.0	14.0	Չինաստան, Գերմանիա, Հ. Կորեա
	870324	Մեծ մարդատար ավտոմեքենաներ՝ շարժիչի > 3000 աշխատանքային ծավալով	-2,462	-0.02%	10.0	27.2	Ճապոնիա, Գերմանիա, ԱՄՆ, Սլովակիա, Ավստրիա

870422	5-20 տոննա ընդհանուր զանգվածով շարժիչային տրանսպորտային միջոցներ բեռները տեղափոխելու համար	-2,448	-0.02%	0.0	12.9	Շվեդիա, Գերմանիա, Նիդեռլանդներ
151211	Բամբակի յուղ և դրա զտամասերը՝ չզտած	-1,468	-0.01%	5.0	13.1	Ուկրաինա, Վրաստան
Ներմուծման նվազումը, ներառյալ այլ ապրանքներ		-117,772	-1.13%			
090111	Սուրճ (չբոված կամ առանց կոֆեինի)	2,336	0.02	10.0	0	Ինդոնեզիա, Վիետնամ, Ուգանդա, Եթովպիա
851712	Հեռախոսային կամ հեռագրային էլեկտրական ապարատներ հաղորդակարային կապի համար	2,131	0.02	10.0	0	Չինաստան, Վիետնամ
080300	Բանաններ, ներառյալ պլանտայններ՝ թարմ կամ չորացրած	920	0.01	10.0	4.3	Էկվադոր, Կոստա Ռիկա
481840	Կանացի հիգիենիկ միջադիրներ և վիրախճուծներ (տամալուներ), մանկական խանձարուրներ, տակդիրներ և համանման սանիտարահիգիենիկ իրեր	642	0.01	9.1	4.7	Չինաստան, Հունգարիա, Կիպրոս, Շվեդիա, Բուլղարիա
841510	Օդի որակավորման ավտոմոմ կայանքներ պատուհանի կամ պատի համար	488	0.00	10.0	0	Չինաստան, Թաիլանդ
Ներմուծման աճը՝ ներառյալ այլ ապրանքներ		21,236	0.20%			
Ընդհանուր ազդեցությունը		-96,536	-0.92%			

Ծանոթություն. ՀՆԱ = 10.44 մլրդ ԱՄՆ դոլար, 2013 թ.
 Աղբյուրը՝ WITS և SMART գործիքակազմի կիրառմամբ հաշվարկների հիման վրա

Աղյուսակ 5

Առևտրի վերակողմնորոշումը (Trade Diversion) կարճաժամկետ հեռանկարում (2013 թ. մաքսատուրքեր)

Գործընկեր	Ապրանքի ծածկագիր	Ապրանքի նկարագիր	Առևտրի վերակողմնորոշման ազդեցությունը (1000 ԱՄՆ դոլար)	%՝ ՀՆԱ-ի նկատմամբ
Ռուսաստան	271019	Նավթ (ոչ հում)՝ այլ նավթավերամշակման արտադրանքից և բիտումացված հանքաքարից, օր.՝ քսանյութեր	3,800	0.038
Ռուսաստան	240220	Ծխախոտներ (ծխախոտ պարունակող)	2,362	0.024
Ռուսաստան	870323	Թեթև մարդատար ավտոմեքենաներ՝ շարժիչի 1 500-3000 խ/սմ աշխատանքային ծավալով	1,082	0.011

Ռուսաստան	870422	5-20 տոննա ընդհանուր զանգվածով շարժիչային տրանսպորտային միջոցներ՝ բեռները տեղափոխելու համար	798	0.008
Ռուսաստան	340220	Մակերևութակալի օրգանական նյութեր, լվացող ու մաքրող միջոցներ, որոնք պարունակում են օրգանական մակերևութակալի նյութեր մանրածախ վաճառքի համար	677	0.007
Ռուսաստան	151219	Արևածաղկի յուղ, քրքումի յուղ և դրա զտամասերը (բացի հում յուղից)	597	0.006
Ռուսաստան	220860	Էթիլային սպիրտ, չբնափոխված, 80 ծավալ %-ից պակաս սպիրտի պարունակությամբ, ընպելիքներ, ակոհոլային այլ խմիչքներ	513	0.005
Ռուսաստան	180690	Կակաոյից պատրաստուկներ (մածուկանման, փոշենման, հատիկների ձևով՝ բեռնարկղերում կամ փաթեթավորմամբ)	447	0.005
Բելառուս	870410	Ավտոմեքենաներ բեռների տեղափոխման համար, արտաճանապարհային օգտագործման համար նախատեսված ինքնաթափեր	417	0.004
Ռուսաստան	151790	Այլ պատրաստուկներ կենդանական կամ բուսական ճարպերի կամ յուղերի	407	0.004
Ռուսաստան	401110	Նոր ռետինե դոդեր մարդատար ավտոմեքենաների համար	314	0.003
Ռուսաստան	300490	Այլ դեղամիջոցներ (մանրածախ վաճառքի համար)	301	0.003
Ռուսաստան	330510	Օճառափեղուկներ	294	0.003

Աղբյուրը՝ WITS և SMART գործիքակազմի կիրառմամբ հաշվարկների հիման վրա

Ինչպես վերը ներկայացվեց, ներմուծման կորուստներն աստիճանաբար պակասում են, քանի որ ԵԱՏՄ մաքսատուրքերը ժամանակի ընթացքում կնվազեն: Ըստ այդմ՝ գնահատված է, որ Հայաստանի համար բարեկեցության կորուստները կլինեն 14.18 միլիոն դոլար (Հայաստանի 2013 թ. ՀՆԱ 0.14 տոկոսը), եթե Հայաստանը ԵԱՏՄ-ին անդամակցի 2013 թ. մաքսատուրքի կիրառմամբ՝ կորուստների մինչև 9.31 միլիոն դոլար նվազմամբ (ՀՆԱ 0.09 տոկոսը) մինչև 2020 թ., քանի որ ԵԱՏՄ մաքսատուրքը ժամանակի ընթացքում պակասում է: Այսինքն՝ նույնիսկ 2013 թ. ԵԱՏՄ մաքսատուրքերի ամբողջական կիրառման դեպքում զուտ ազդեցությունը (կորուստը) ՀՀ տնտեսության վրա շատ մեծ չէ: Դա նաև պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ թեև գնահատվում է, որ սպառողները կունենան բարեկեցության անկում ներմուծման կրճատման պատճառով, սակայն, մյուս կողմից, քանի որ Կառավարությունը լրացուցիչ բյուջետային մուտքեր է ունենում բարձր մաքսատուրքերի հաշվին, դա որոշ չափով փոխհատուցում է ներմուծման կրճատման հետևանքով բարեկեցության վնասները:

Մաքսատուրքերի գծով բյուջետային մուտքերի համար ունենք հետևյալ պատկերը. 2013 թ. տվյալներով ներմուծումից հավաքագրված մաքսատուրքը կազմել է 46.3 մլրդ դրամ կամ 113 մլն ԱՄՆ դոլար: Եթե ընդունենք, որ ԵԱՏՄ մաքսատուրքերն ամբողջապես կիրառվում են ՀՀ 2013 թ. ներմուծման ծավալների և կառուցվածքի նկատմամբ (առանց բանակցված բացառումները հաշվի առնելու), ապա գնահատված է, որ մաքսատուրքերի գծով մուտքերը կկազմեն շուրջ 230 մլն ԱՄՆ դոլար, այսինքն՝ 117 մլն ԱՄՆ դոլարով ավելի¹⁵: Հարկ է նշել, որ ՀՀ բանակցված մասնաբաժինը ընդհանուր ԵԱՏՄ շրջանակներում հավաքագրվող ընդհանուր մաքսատուրքերից կազմում է 1.11%՝ ընդ որում պահպանելով նաև բանակցված շուրջ 780 ապրանքատեսակի գծով ՀՀ նախկին մաքսատուրքերը: 2013 թ. ԵԱՏՄ կողմից ընդհանուր բյուջե (որտեղից բաշխվում են միջոցները երկրների միջև ըստ յուրաքանչյուրի տոկոսային մասնաբաժնի) հավաքագրված մաքսատուրքերը կազմել են շուրջ 24.0 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Այլ հավասար պայմաններում նշված ցուցանիշի 1.11%-ը կազմում է 240 մլն ԱՄՆ դոլար, ինչը փոքր-ինչ ավելի է մոդելի գնահատումից:

Ստորև ներկայացված 6-րդ աղյուսակում 2013 և 2020 թթ. ու նախկինում գնահատված բարեկեցության կորուստներն ամփոփ համեմատվում են միմյանց հետ: Առևտրի ավելի ցայտուն կորուստները և բարեկեցության վրա ազդեցությունները պայմանավորված են ամենաբարձր մաքսատուրքով ապրանքների ազդեցությամբ, որոնք ավելի հստակ նկատելի են վերանայված տվյալների պարագայում, և որոնց մասով արդեն իսկ բանակցված է բացառումների կիրառումը (այսինքն՝ ՀՀ-ն շարունակելու է կիրառել իր նախկին մաքսատուրքերը առաջիկա մոտ 5 տարիների ընթացքում):

Կարևոր է նշել նաև, որ ՌԴ-ն ոչ ԵԱՏՄ երկիր որոշ ապրանքատեսակների արտահանման դեպքում կիրառում է մաքսատուրքեր. օրինակ՝ գազի մասով՝ 30%, չմշակված ադամանդի պարագայում՝ 7.5% և այլն: Ըստ ԵԱՏՄ ստեղծման մասին պայմանագրի՝ արտահանման նշյալ մաքսատուրքերը չեն կիրառվում ԵԱՏՄ անդամ երկրներ արտահանման դեպքում: Հետևաբար՝ ԵԱՏՄ անդամակցությամբ Հայաստանը ստանում է առավելություններ. միայն ՌԴ-ի կողմից գազի արտահանման 30% մաքսատուրքի չկիրառումը հանգեցնում է 10 անգամ ավելի մեծ տնտեսական օգուտների՝ տարեկան մոտ 140 մլն դոլար կամ ՀՆԱ 1.4%-ի չափով, որը Հայաստանը պարտադրված կլինի վճարել, եթե չլինի ԵԱՏՄ անդամ:

Աղյուսակ 6

ԵԱՏՄ-ին Հայաստանի անդամակցության արդյունքում բարեկեցության փոփոխությունները

ԵԱՏՄ մաքսատուրքի սցենար	Բարեկեցության աճ (մլն ԱՄՆ դոլար)	% ՀՆԱ-ի նկատմամբ	Հայաստան		Մաքսային միություն	
			Պարզ միջին մաքսատուրք	Կշռված միջին մաքսատուրք	Պարզ միջին մաքսատուրք	Կշռված միջին մաքսատուրք
2020	-9.31	-0.09%	3.43	3.1	6.44	5.42
2013	-14.18	-0.14%	3.43	3.1	8.43	8.14

Աղբյուրը՝ WITS և SMART գործիքակազմի կիրառմամբ հաշվարկների հիման վրա

¹⁵ Գնահատականը ստատիկ է. չի ներառում մաքսատուրքերի փոփոխության հետևանքով ներքին տնտեսությունում առաջ եկող հարաբերական գների փոփոխությունը՝ յուրաքանչյուր ապրանքատեսակի մասով պահանջարկի առաձգականություններ գներից կախված, հետևաբար՝ ներմուծման կառուցվածքային տեղաշարժերը ժամանակի ընթացքում:

ԵԱՏՄ անդամակցության մյուս օգուտը ՀՀ-ն ունենալու է ոչ սակագնային կարգավորումների ներդաշնակեցման դեպքում, որի արդյունքում ԵԱՏՄ երկրներ արտահանողների ծախսերը նվազելու են (ծախսերի կորը տեղափոխվելու է ձախ ներքև՝ վերջիններիս տալով լրացուցիչ գնային մրցունակություն): Այսպես օրինակ՝ մինչ անդամակցությունը ԵԱՏՄ շուկա արտահանող կազմակերպությունը պարտադրված էր ապրանքային յուրաքանչյուր խմբաքանակի համար առևտրի արդյունաբերական պալատից ստանալ ծագման սերտիֆիկատ, որը, միայն ժամանակի առումով, ծախս է: Նոր կանոններով՝ մեկ անգամ ձեռնարկությունը գրանցվում է համապատասխան ռեեստրում, և դրանից հետո յուրաքանչյուր խմբաքանակի արտահանման դեպքում նոր ծագման սերտիֆիկատ չի պահանջվում: Ընդ որում, ՌԴ կամ ԵԱՏՄ անդամ երկրներ ապրանք տեղափոխելիս ներմուծման պահին չի ներկայացնում ծագման սերտիֆիկատ, քանի որ համապատասխան ռեեստրում գրանցվելն արդեն իսկ ներմուծող երկրի պատկան մարմնին հնարավորություն է տալիս տեսնելու, որ տվյալ ապրանքը «ԵԱՏՄ» ապրանք է: Նմանատիպ կանոններ են գործում նաև ոչ տարիֆային կարգավորումների այլ բնագավառներում (որակի ստանդարտներ, սննդի անվտանգությանը վերաբերող կանոններ և այլն): Այլ կերպ ասած՝ մաքսային ամբողջական զննում չի իրականացվում այն դեպքում, երբ ապրանքները տեղաշարժվում են ԵԱՏՄ անդամ երկրների միջև:

Քանի որ Հայաստանի համար ոչ սակագնային սահմանափակումների հետ կապված ծախսերի նվազման պատմական շարքեր չկան, որովհետև նմանատիպ գործընթաց ՀՀ-ում տեղի չի ունեցել մինչ ԵԱՏՄ անդամակցությունը, այդ իսկ պատճառով որպես հիմք են ընդունվել Ռիչարդ Բալդվինի և Չեչինիի աշխատությունների արդյունքները, որոնք ոչ սակագնային սահմանափակումների ազդեցությունը տնտեսավարողների ծախսերի վրա ԵՄ-ում գնահատել են 10% նվազում¹⁶: Ենթադրվել է, որ առնվազն նույնքան օգուտներ կունենան մեր արտահանողները դեպի ԵԱՏՄ շուկաներ արտահանման պարագայում, որը կհանգեցնի ՀՆԱ լրացուցիչ՝ 0.34 տոկոսային կետով աճի:

Երրորդ ուղղությամբ օգուտը գնահատված է լրացուցիչ մաքսատուրքերից մուտքի մասով: Իհարկե, բարեկեցության վրա ազդեցությունները գնահատելիս մոռելը տեսականորեն հաշվի է առնում բյուջեի լրացուցիչ մուտքերը: Սակայն, մյուս կողմից, քանի որ ավելի քանի 752 ապրանքատեսակի մասով մաքսատուրքերի բարձրացումներ չեն լինելու՝ բանակցված բացառումների շնորհիվ, հետևաբար և դրանց մասով սպառողների շրջանում բարեկեցության կորուստ չի լինելու, և, մյուս կողմից, ինչպես վերը նշվեց, Հայաստանն իր տոկոսային մասնաբաժնի հաշվին կստանա մաքսատուրքի ավելի գումար: Հետևաբար՝ սա ևս պետք է հաշվի առնել և, համապատասխանաբար, ավելացնել անդամակցությունից ստացվող շահումներին, որը զուտ արժեքով կազմում է շուրջ 80 մլն ԱՄՆ դոլար: Ստորև ներկայացվում է ՀՀ՝ ԵԱՏՄ-ին անդամակցության տնտեսական ազդեցությունների ամփոփ գնահատականը:

¹⁶ See The growth effects of 1992, Baldwin R., NBER Paper, Cecchini Report on The European Single Market, 1988:

ՀՆԱ տոկոսային կետ				
Ոչ սակագնային սահմանափակումների վերացումից օգուտ	Գազի արտահանման մաքսատուրքի վերացումից օգուտ	Լրացուցիչ մաքսատուրքերի զուտ մուտքերից օգուտ	Վնաս մաքսատուրքերի բարձրացումից	Ընդամենը կարճաժամկետ օգուտ ԵԱՏՄ-ին անդամակցությունից
0.35	1.3	0.8	-0.1	2.4

Ամփոփելով պետք է նշել, որ Հայաստանը ԵԱՏՄ-ին անդամակցումից, զուտ հաշվարկներով, շահեկան վիճակում է լինելու, որի ստատիկ արժեքը գնահատված է ՀՆԱ 2.35 տոկոսային կետ: Վնասներն առաջին իսկ տարում դրսևորվելու են միայն այն ապրանքների մասով, որոնք չեն հայտնվել բացառումների ցանկում, սակայն դրանց վերաբերյալ մաքսատուրքերի բարձրացում դիտվելու է: Վերլուծությունը հնարավորություն տվեց փաստելու, որ մաքսատուրքերի բարձրացումը և դրա հաշվին երրորդ երկրներից ներմուծվող ապրանքների գների աճը սահմանափակ է լինելու:

ВАРДАН АРАМЯН

*Первый заместитель руководителя
аппарата президента РА*

Экономическая оценка присоединения Армении к Евразийскому экономическому союзу, как региональной интеграции.– Опыт стран в создании или присоединении к таможенным союзам показывает, что в ходе гармонизации тарифной и нетарифной систем, выявляются статические (первичное воздействие) или динамические экономические эффекты. Присоединение Армении к Евразийскому экономическому союзу (ЕАЭС) также имеет убытки и выгоды, которые оцениваются около 2,35% от ВВП с точки зрения чистой выгоды. За счет высоких тарифов ЕАЭС убыток благосостояния Армении оценивается в 0,14% от ВВП. В то же время, периодически высокие тарифы ЕАЭС будут уменьшаться, таким образом, снижая негативное воздействие на экономику Армении и уменьшая убытки благосостояния до 0,09% от ВВП:

Ключевые слова: *таможенные пошлины, выгоды и убытки благосостояния, создание торговли, отвлечение торговли, инфляция, тарифные и нетарифные системы.*

VARDAN ARAMYAN

*First Deputy Chief of Staff of the Office
to the President of the RA*

Economic Assessment of Armenia's Joining the Eurasian Economic Union as Regional Integration.– Countries' experience in creating or joining custom unions shows that in the course of harmonization tariff and non-tariff systems, the static (first round impact) or dynamic economic effects take place. Armenia joining the Eurasian Economic Union (EAEU) also has losses and gains, which have been estimated around 2.35% of GDP in net gains. The higher tariffs of EAEU cause Armenia's welfare loss in 0.14% of GDP. However, periodically the higher tariffs of EAEU are going to be diminished thus lowering the negative effects on Armenian economy and bringing the welfare loss to 0.09% of GDP.

Key Words: *custom duties, welfare gains and losses, trade creation, trade diversion, inflation, tariff and non-tariff systems.*

ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

«Նախագահի վերահսկողական ծառայության
առաջին բաժնի վարիչ,
ՀՊՏՀ տնտեսագիտության տեսության ամբիոնի դոցենտ,
տնտեսագիտության դոկտոր

ՀՀ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ՈՒ ՍՊԱՌՈՂԱԿԱՆ ԾԱԽՍԵՐԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ ԵՎ ԱՂՔԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԸ

Վիճակագրական հարուստ նյութի հիման վրա ուսումնասիրվել է ՀՀ բնակչության եկամուտների ու ծախսերի դինամիկան, ինչպես նաև շուկայական վերափոխումների արդյունքում ձևավորված աղքատության մակարդակը: Այդ նպատակով մանրամասն վերլուծվել են բնակչության դրամական եկամուտների, հանրապետության տնային տնտեսությունների սպառողական ծախսերի կառուցվածքի փոփոխությունները և հետևություն է արվել աշխատանքի վարձատրության որոշիչ դերի վերականգնման և այդ ոլորտում պետական կարգավորման ուժեղացման անհրաժեշտության վերաբերյալ:

Այդ նպատակով բացահայտվել է միջին ամսական անվանական աշխատավարձի էական շեղումը ինչպես տարածքային առումով, այնպես էլ ըստ սեռերի, դիտարկվել են նաև ըստ հարուստների ու աղքատների՝ հասարակության բևեռացման հիմնական պատճառները:

Հետազոտվել է նշված գործընթացների ազդեցությունը աղքատության ցուցանիշի դինամիկայի վրա:

Հիմնաբառեր. եկամուտներ, ծախսեր, աղքատություն, աշխատավարձ, աշխատանքի վարձատրություն, տարածք, կենսամակարդակ

Հայաստանի Հանրապետությունում շուկայական վերափոխումների արդյունքում բնակչության եկամուտների ձևավորման մեջ տեղի են ունեցել զգալի փոփոխություններ: Այսպես՝ էականորեն աճել է աշխատանքի վարձատրության տեսակարար կշիռը՝ 1996 թվականի 23%-ից 2013 թվականին հասնելով 59,6%-ի: Միաժամանակ, աճել է սոցիալական տրանսֆերտների բաժինը՝ 1996 թվականի 7%-ից 2013 թվականին հասնելով 17,9%-ի:

Աղյուսակ 1

«Հ բնակչության դրամական եկամուտների կառուցվածքը 1996–2013 թթ. (%)»¹

Բնակչության եկամուտներ	Տարիներ										
	1996	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ընդամենը՝ այդ թվում՝	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Աշխատանքի վարձատրություն	23	56,5	60,7	61,9	65,2	62,8	60,1	60,0	59,8	60,1	59,6
Սոցիալական տրանսֆերտներ	7	13,6	14,1	13,9	13,7	18,1	20,0	18,7	19,0	18,4	17,9
Եկամուտներ բոլոր տեսակի վաճառքներից	28	11,3	10,3	9,9	7,3	6,8	6,1	3,7	5,1	5,7	6,1
Այլ դրամական մուտքեր	42	18,6	14,9	14,3	13,8	12,3	13,8	17,6	16,1	15,8	16,4

Հարկ է նշել, որ 90-ական թվականների կեսերին բնակչության դրամական եկամուտների կառուցվածքում, կազմելով շուրջ 60,0%, առաջին տեղ մղվեցին հետևյալ հոդվածները. մուտքեր ֆինանսական համակարգից, եկամուտներ սեփականությունից, ձեռնարկատիրական գործունեությունից և այլն, այդ թվում՝ եկամուտներ արժեթղթերի և տարադրամի վաճառքից²: Հետագայում դրանց մի մասն իր արտացոլումը գտավ աշխատանքի վարձատրությունում, որն էլ հանգեցրեց նրան, որ, սկսած 2004 թվականից, էականորեն (33,5 տոկոսային կետով) աճեց աշխատանքի վարձատրության մասնաբաժինը՝ նշանակալիորեն (23,4 տոկոսային կետով) նվազեցնելով այլ դրամական մուտքերի և բոլոր տեսակի վաճառքներից եկամուտների (16,7 տոկոսային կետով) տեսակարար կշիռները:

Առաջին հայացքից «Հ բնակչության դրամական եկամուտների ձևավորված կառուցվածքը համապատասխանում է այն միտումներին, որոնք բնորոշ են սոցիալական ուղղվածությամբ զարգացած շուկայական տնտեսություն ունեցող երկրներին: «Հ բնակչության եկամուտների գործոնային մոդելը վերացականորեն գնահատելով որպես բավականաչափ առաջադիմական, այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ իրականում դա այդպիսին է միայն արտաքուստ:

Այսպես՝ բնակչության դրամական եկամուտների ձևավորման կառուցվածքում աշխատանքի վարձատրության բաժինը (ներառյալ՝ թաքնված աշխատավարձը) զգալի է: Սակայն այն կայուն չէ, և վերջին տարիներին դրա բաժինը հաջորդաբար նվազում է՝ 2007 թվականի 65,2%-ից 2008 թվականին հասնելով 62,8%-ի, իսկ 2013 թվականին արդեն կազմելով 59,6%: Ճիշտ է, այդ փոփոխությունները որոշ չափով բացատրվում են «Հ տնտեսության վրա համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի ազդեցությամբ: Դրա հետևանքով տեղի ունեցավ աշխատանքի վարձատրության նվազում՝ հո-

¹ Կազմված է ըստ Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքերի: Եր., «Հ ԱԿԾ, 2008՝ էջ 90, 2013՝ էջ 105, 2014՝ էջ 102:

² Հաշվարկված է ըստ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2001(1997, 1998)-ի տվյալների: Եր., «Հ ԱԿԾ, 2001, էջ 60-61:

գուտ սոցիալական տրանսֆերտների տեսակարար կշռի աճի: Օրինակ՝ 2013 թվականին, նախաձգնաժամային տարվա՝ 2007-ի համեմատությամբ, աշխատանքի վարձատրության տեսակարար կշռը նվազեց 5,6 տոկոսային կետով, իսկ սոցիալական տրանսֆերտներինն աճեց 4,2 տոկոսային կետով:

Նշված բացասական դրսևորումներն ուղեկցվում են Հայաստանի Հանրապետությունում ՀՆԱ-ի մեջ աշխատանքի վարձատրության առանց այն էլ ցածր բաժնի համապատասխան կրճատմամբ: Այսպես՝ եթե ՀՀ ՀՆԱ-ում աշխատանքի վարձատրության բաժինը 1996 թվականին կազմել է 40%, ապա 2004 թվականին՝ 39,5%, 2005 թվականին՝ 39,4%, 2006 թվականին՝ 39,0%, 2007 թվականին՝ 38,2%, իսկ 2008-ին արդեն՝ 37,2%: Միայն 2009 թվականին հնարավոր դարձավ կանխել այդ բացասական գործընթացը. աշխատանքի վարձատրության մասնաբաժինը հասցվեց 38,4%-ի: Սակայն 2010 թվականին նվազման միտումը շարունակվեց՝ կազմելով 37,1%, իսկ 2012 թվականին՝ 36,6%³: Համեմատության համար նշենք, որ Եվրոմիության երկրներում, ԱՄՆ-ում և Ճապոնիայում ՀՆԱ-ում աշխատանքի վարձատրության բաժինը կազմում է, համապատասխանաբար՝ 68,9%, 72,0% և 75,9%⁴:

Միջին ամսական անվանական աշխատավարձը, ըստ ՀՀ տնտեսական գործունեության տեսակների, խիստ տարբեր է: Այսպես՝ 2004 թվականին այն ֆինանսական գործունեության ոլորտում 3,5 անգամ գերազանցել է հանրապետությունում նույն ցուցանիշն ամբողջությամբ վերցրած, այն դեպքում, երբ առողջապահության և սոցիալական ծառայությունների մատուցման ոլորտում դա կազմել է 45,5%: Ավելին, միջին ամսական անվանական աշխատավարձը ֆինանսական գործունեության ոլորտում 7,7 անգամ գերազանցել է առողջապահության և սոցիալական ծառայությունների մատուցման բնագավառի միջին ամսական անվանական աշխատավարձը, որը վկայում է ըստ տնտեսական գործունեության տեսակների աշխատավարձի շատ խոր շերտավորման մասին: Սակայն 2010 թվականին այդ ձեղքվածքը փոքրացավ՝ կազմելով 4,2 անգամ: Այս փաստը վկայում է աշխատավարձի պետական կարգավորման դրական տեղաշարժի մասին: Սակայն 2010 թվականին, 2009 թվականի համեմատությամբ, հանքագործական արդյունաբերության և կոմունալ, սոցիալական ու անհատական ծառայությունների մատուցման ոլորտների միջին ամսական անվանական աշխատավարձերի միջև ձեղքվածքը մեծացավ 2,7-ից 3,3 անգամ⁵: Չնայած նշված փոփոխություններին, 2013 թվականին աշխատավարձի անհամեմատ բարձր մակարդակը պահպանվեց ֆինանսական և ապահովագրական գործունեությունում, հանքագործական արդյունաբերությունում, տեղեկատվության և կապի ոլորտներում⁶:

Ինչպես երևում է աղյուսակ 2-ի տվյալներից, 2004 թ. միջին ամսական անվանական աշխատավարձը կանանց և տղամարդկանց շրջանում ունի խիստ արտահայտված անհավասար նկարագիր:

³ Հաշվարկված է ըստ Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքերի: Եր., ՀՀ ԱԿԾ, 2001(1997, 1998)՝ էջ 190, 2008՝ էջ 212, 2010՝ էջ 235, 2014՝ էջ 225:

⁴ Տե՛ս **Львов Д.С.**, Экономика развития. М., Экзамен, 2002, էջ 299:

⁵ Հաշվարկված է ըստ Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքերի: Եր., ՀՀ ԱԿԾ, 2009՝ էջ 74, 2011՝ էջ 90:

⁶ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2014: Եր., ՀՀ ԱԿԾ, 2014, էջ 87:

Աղյուսակ 2

Միջին ամսական անվանական աշխատավարձը ՀՀ-ում 2004-2013 թթ.՝ ըստ սեռերի (ընդհանուրի նկատմամբ, %)⁷

Սեռը	Տարիներ									
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ընդամենը	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1. Տղամարդ	131,3	128,8	131,0	130,4	133,6	132,0	121,5	121,5	120,1	118,9
2. Կին	70,2	71,8	77,6	78,3	77,8	80,3	77,9	78,6	76,6	78,0

Այսպես՝ 2004 թ. տղամարդկանց աշխատավարձը գերազանցել է կանանց աշխատավարձը 1,9 անգամ: Ճիշտ է, այդ նկարագիրը վերջին տարիներին որոշ չափով մեղմացել է, և 2013 թվականին տարբերությունը կազմել է 1,5 անգամ: Աշխատավարձի մակարդակում նշված տարբերությունները օբյեկտիվորեն պայմանավորված են նաև կանանց որակավորման ցածր մակարդակով և ՀՀ տնտեսության այնպիսի ճյուղերում նրանց զբաղվածության գերակշռությամբ, որտեղ ավանդաբար աշխատավարձի մակարդակը ցածր է: Այդպիսի ոլորտներից են կրթությունը, առողջապահությունն ու սոցիալական ծառայությունների մատուցումը, առևտուրն ու կենցաղային սպասարկումը և այլն: Սակայն դրա վրա ազդում են նաև աշխատանքի շուկայի ազգային առանձնահատկությունները, կանանց աշխատանքի նկատմամբ գործատուների ոչ պատշաճ վերաբերմունքը և այլն:

Աղյուսակ 3

Միջին ամսական անվանական աշխատավարձը ՀՀ մարզերում և Երևան քաղաքում 2004 թ. և 2013 թ.⁸

Մարզեր	Միջին ամսական անվանական աշխատավարձ (դրամ)		Ընդհանուրի նկատմամբ (%)	
	2004 թ. ⁹	2013 թ.	2004 թ.	2013 թ.
Ընդամենը	43445	146524	100	100
1. ք. Երևան	49685	160804	114,4	110,0
2. Արագածոտնի	30188	102191	69,5	69,7
3. Արարատի	34614	117551	79,7	80,2
4. Արմավիրի	36865	126010	84,9	86,0
5. Գեղարքունիքի	34735	112439	80,0	76,7
6. Լոռու	35662	113456	82,1	77,4
7. Կոտայքի	47198	126488	108,6	86,3
8. Շիրակի	33261	104240	76,6	71,1
9. Սյունիքի	50401	178606	116,0	121,9
10. Վայոց ձորի	31124	105624	71,6	72,1
11. Տավուշի	31450	102247	72,4	69,8

⁷ Կազմված է ըստ Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքերի: Եր., ՀՀ ԱԿԾ, 2009՝ էջ 77, 2013՝ էջ 92, 2014՝ էջ 90:

⁸ Հաշվարկված է ըստ Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքերի: Եր., ՀՀ ԱԿԾ, 2007՝ էջ 73, 2014՝ էջ 87: Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով, 2000–2004: Վիճակագրական ժողովածու: Եր., 2005՝ էջ 77, 2014՝ էջ 95:

⁹ Առանց փոքր և միջին տնտեսավարող սուբյեկտների:

Աղյուսակ 3-ի տվյալները ցույց են տալիս, որ անվանական աշխատավարձը տատանվում է նաև տարածքային առումով: Առավել բարձր աշխատավարձի մակարդակ ձևավորվել է Երևան քաղաքում և Սյունիքի մարզում, որն օրինաչափ է, քանի որ ֆինանսական գործունեությունը և խոշոր գործարարությունը հիմնականում իրականացվում են մայրաքաղաքում: Ինչ վերաբերում է Սյունիքի մարզին, ապա այստեղ գործում են հանքային արդյունաբերության խոշոր ձեռնարկություններ, որն էլ ապահովում է միջին անսական անվանական աշխատավարձի բարձր մակարդակ ամբողջ մարզում:

Ամենացածր միջին անսական անվանական աշխատավարձի մակարդակ ձևավորվել է 2004 թվականին և մինչև օրս պահպանվում է Արագածոտնի, Շիրակի, Վայոց ձորի և Տավուշի մարզերում, որտեղ գործունեության հիմնական ոլորտը գյուղատնտեսությունն է: Այլ կերպ ասած՝ աշխատավարձի շերտավորումը հիմնականում պայմանավորված է տնտեսական գործունեության տեսակներով, այլ ոչ թե բացատրվում է տարածքային հանգամանքով:

Բնակչության կենսամակարդակը բնութագրող կարևոր ցուցանիշ են նաև տնային տնտեսությունների սպառողական ծախսերը:

Աղյուսակ 4

«Տնային տնտեսությունների սպառողական ծախսերի կառուցվածքը (մեկ շնչի հաշվով՝ միջին անսական) 2004–2013 թթ., %¹⁰»

Ծախսերի հոդվածներ	Տարիներ										Այդ թվում՝				
											Քաղաքային բնակավայր		Գյուղական բնակավայր		
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2004	2013	2004	2013	
Սպառողական ծախսեր, այդ թվում՝	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1. Սննդամթերք	56,1	57,0	56,5	53,5	51,9	51,1	51,8	52,7	48,7	47,9	53,1	45,4	62,5	52,8	
2. Ավտոմոբիլային խմիչք	0,8	0,8	0,9	0,9	0,8	0,9	1,0	0,8	0,7	0,6	0,8	0,6	0,9	0,8	
3. Ծխախոտ	4,2	4,0	4,1	3,8	3,5	3,7	3,5	3,4	3,4	3,5	4,3	3,3	4,0	3,9	
4. Ոչ պարենային ապրանքներ	14,5	14,3	14,0	15,6	16,4	15,5	15,5	15,4	17,7	17,9	13,6	16,7	16,4	20,1	
5. Ծառայություններ, այդ թվում՝	24,4	23,9	24,5	26,2	27,4	28,8	28,2	27,7	29,5	30,1	28,2	34,0	16,2	22,4	
- առողջապահություն	7,8	6,8	4,9	4,7	3,6	3,2	4,0	2,1	2,5	3,8	8,6	4,7	6,1	2,0	
- կրթություն	3,7	3,8	4,6	4,4	4,2	3,0	0,5	0,5	1,3	1,4	4,7	1,6	1,6	1,1	
- բնակկոմունալ	6,0	6,5	7,1	7,8	9,1	10,7	10,5	10,9	12,4	12,2	6,6	13,5	4,6	9,8	
- տրանսպորտ	3,6	3,8	3,4	3,0	3,3	4,0	3,2	3,1	3,5	3,1	4,4	3,7	1,8	1,8	
- կապ	1,5	1,6	2,6	3,7	4,9	4,6	5,0	4,8	5,8	5,6	2,0	6,1	0,5	4,7	
- այլ ծառայություններ	1,8	1,4	1,9	2,6	2,3	3,3	5,0	6,3	4,0	4,0	1,9	4,4	1,6	3,0	

¹⁰ Կազմված է ըստ՝ Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը: Վիճակագրական վերլուծական զեկույց, Եր., «ՀԱՎԾ, 2009՝ էջ 96–97, 2011՝ էջ 128–129, 2014՝ էջ 113–114:

Ինչպես երևում է աղյուսակ 4-ի տվյալներից, սպառողական ծախսերի գերակշռող մասը բաժին է ընկնում սննդամթերքին:

Այսպես՝ եթե 2004 թվականին տնային տնտեսությունների սպառողական ծախսերի 56,1%-ը բաժին է ընկնում սննդամթերքին, ապա հետագա տարիներին, դրա չնչին աճից հետո, տեղի է ունենում տեսակարար կշռի մակարդակի աստիճանական իջեցում՝ 2009 թվականին կազմելով 51,1%: Սակայն 2010–2011 թվականներին այդ ցուցանիշը մի փոքր նվազում է, որը, մեր կարծիքով, պայմանավորված է համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հետևանքով ՀՀ բնակչության կենսամակարդակի որոշակի անկմամբ: 2013 թվականին նշված ցուցանիշը կտրուկ նվազում է՝ կազմելով 47,9%:

Դա միանշանակ վկայում է Հայաստանի Հանրապետության բնակչության կենսամակարդակի բարելավման մասին: Ընդ որում, այդ ցուցանիշը առավել բարելավվել է քաղաքային բնակավայրերում՝ 2013 թվականին կազմելով 45,4%: Սա փաստում է հանրապետության քաղաքներում կենսամակարդակի առավել բարձր մակարդակի մասին, որը, մեր կարծիքով, ձեռք է բերվել հիմնականում մայրաքաղաքի բնակչության հաշվին:

Գյուղական բնակավայրերում այդ ժամանակաշրջանում վերոնշյալ ցուցանիշը զգալիորեն բարելավվել է՝ 2004 թվականի 62,5%-ից 2013 թվականին հասնելով 52,8%-ի՝ այնուամենայնիվ զիջելով հանրապետության այդ ցուցանիշի 2013 թվականի ընդհանուր մակարդակը:

Աղյուսակ 4-ի տվյալներից երևում է, որ ՀՀ տնային տնտեսությունների սպառողական ծախսերի կառուցվածքում աճել է ոչ պարենային ապրանքների և ծառայությունների բաժինը, ընդ որում, վերջինս աճել է ավելի մեծ չափով: Հետաքրքիր է, որ ոչ պարենային ապրանքների բաժինը ավանդաբար բարձր է հանրապետության գյուղական վայրերում: Առավել արագ են աճել բնակկոմունալ և կապի ծախսերը, նաև՝ գյուղական բնակավայրերում:

Սակայն ցավալի է, որ կրթության վրա կատարվող ծախսերը էականորեն նվազել են՝ 2004 թվականի 3,7%-ից 2010 թվականին հասնելով մինչև 0,5%-ի, իսկ 2013 թվականին կազմել են 1,4%: Հանրապետությունում կրթության ծախսերի մակարդակի իջեցումը տեղի է ունենում 2007 թվականից սկսած: Ընդ որում, դա արձանագրվում է և՛ քաղաքային, և՛ գյուղական վայրերում, ինչը վկայում է կրթական մակարդակի բարձրացման ուղղությամբ բնակչության ձգտման կորստի մասին, որը, հավանաբար, անհասանելիության հետևանք է:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում այդ ժամանակաշրջանում սպառողական ծախսերի կառուցվածքի դինամիկան ըստ բնակչության դեցիլային խմբերի: Ինչպես վկայում են աղյուսակ 5-ի տվյալները, հանրապետության բնակչության գերակշռող մասը սպառողական ծախսերի կեսից ավելին ուղղում է սննդամթերքի ձեռքբերմանը: Առավել պակաս ապահովված ընտանիքները այդ նպատակին են ուղղում սպառողական ծախսերի գրեթե 2/3 մասը:

Բացառություն են կազմում միայն բնակչության առավել ապահովված շերտերը, որոնց շրջանում սննդի ձեռքբերման նպատակով կատարված ծախսերը սպառողական ծախսերի 1/3 մասից չեն անցնում: Այդ խումբը մի փոքր ավելի ծախսում է մատուցված ծառայությունների դիմաց:

Բնակչության խմբերի միջև եկամուտների բաշխման և սպառման բնութագրման համար օգտագործվում է նաև Ջինիի գործակիցը: Այդ համաթիվը բնութագրում է բացարձակ հավասար բաշխվածության գծից փաստացի բաշխման շեղման աստիճանը:

Աղյուսակ 5

«Հ տնային տնտեսությունների սպառողական ծախսերի կառուցվածքն ըստ ղեցիլային խմբերի 2004 թ. և 2013 թ. (մեկ շնչի հաշվով, միջին ամսական), %¹¹

Ղեցիլային խմբեր	Տարիներ	Սպառողական ծախսեր	Այդ թվում				
			Սննդամթերք ¹²	Ավտոմոբիլային խմբեր	Ծխախոտ	Ոչ պարենային ոլորտներ	Ծառայություններ
I	2004	100	73,4	0,4	5,1	8,6	12,5
	2013	100	62,0	0,2	4,7	8,7	24,4
V	2004	100	66,6	0,6	5,2	11,5	16,1
	2013	100	54,7	0,4	4,1	16,9	23,9
X	2004	100	38,0	1,1	2,9	18,6	39,4
	2013	100	34,7	1,0	2,1	20,3	41,9

Ինչպես երևում է աղյուսակ 6-ի տվյալներից, հանրապետության բնակչության բևեռացումն ըստ եկամուտների ավելի խորն է, քան ըստ սպառման:

Աղյուսակ 6

Ջինիի գործակիցը «Հ-ում 2004–2013 թթ.¹³

Ջինիի գործակից	Տարիներ									
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1. Ըստ եկամուտների	0,395	0,359	0,369	0,371	0,339	0,355	0,362	0,371	0,372	0,372
2. Ըստ սպառման	0,260	0,257	0,263	0,288	0,242	0,257	0,265	0,267	0,269	0,271

Ջինիի գործակիցը, հաշվարկված որպես եկամուտների խտացման համաթիվ, 2004 թվականին եղել է բավականին բարձր՝ 0,395: 2005-ին այդ ցուցանիշը բարելավվել է, սակայն 2006–2007 թթ. աճել՝ վկայելով հանրապետությունում եկամուտների անհավասարաչափ բաշխման սրացման մասին: Միայն 2008 թվականին հաջողվեց կանգնեցնել այդ գործընթացը: Սակայն 2009–2013 թվականներին եկամուտների անհավասարաչափ բաշխման խորացման գործընթացը վերսկսվեց՝ հասնելով և այնուհետև գերազանցելով 2005 թվականի մակարդակը:

Նույնկերպ է փոխվել Ջինիի գործակիցը ըստ սպառման, միայն այն տարբերությամբ, որ անհավասարաչափ բաշխման այդպիսի սրություն այստեղ չի դիտվել: Ղա, հավանաբար, պայմանավորված է արտերկրից ուղարկվող չհաշվառվող տրանսֆերտների ծավալների աճով:

¹¹ Կազմված է ըստ Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղբատությունը: Վիճակագրական վերլուծական զեկույց, Եր., ՀՀ ԱՎԾ, 2014, էջ 118–119:

¹² Ներառյալ սեփական արտադրությունից սննդամթերքի սպառման արժեքը:

¹³ Կազմված է ըստ Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղբատությունը: Վիճակագրական վերլուծական զեկույց, Եր., ՀՀ ԱՎԾ, 2009՝ էջ 52, 2011՝ էջ 58, 2013՝ էջ 59, 2014՝ էջ 57:

Եկամուտների շերտավորման և սպառման մակարդակի մասին առավել լրիվ պատկերացում է տալիս բնակչության «բևեռային» խմբերի հարաբերակցության գործակիցը: Ընդ որում, նպատակահարմար է դա վերլուծել ինչպես ըստ բնակչության քվինտիլային, այնպես և ըստ դեցիլային խմբերի: Այդ գործակիցները հաշվարկվում են եկամուտների կամ սպառման հարաբերությամբ. առաջին դեպքում՝ 20%, իսկ երկրորդ դեպքում՝ 10% առավել ապահովված բնակչության, 20% կամ 10%՝ առավել պակաս ապահովված բնակչության եկամուտների կամ սպառման մակարդակի նկատմամբ:

Ինչպես երևում է աղյուսակ 7-ի տվյալներից, ՀՀ-ում եկամուտների բաշխման անհավասարաչափությունն ավելի խորն է, քան սպառման, որի մասին է վկայում նաև Ջինիի գործակիցը: Ընդ որում, բաշխման անհավասարաչափությունը ինչպես ըստ եկամուտների, այնպես և ըստ սպառման, առավել ցայտուն է արտահայտված բնակչության դեցիլային խմբերի հարաբերակցության գործակիցը հաշվարկելիս:

Աղյուսակ 7

20% և 10% ամենաապահով ու 20% և 10% ամենաաղքատ ՀՀ բնակչության եկամուտների և ծախսերի հարաբերակցությունը 2004–2013 թթ., անգամ¹⁴

	«Բևեռային» խմբերի հարաբերակցության գործակից, ըստ՝																			
	2004		2005		2006		2007		2008		2009		2010		2011		2012		2013	
	քվինտիլների	դեցիլների	քվինտիլների	դեցիլների	քվինտիլների	դեցիլների	քվինտիլների	դեցիլների	քվինտիլների	դեցիլների	քվինտիլների	դեցիլների	քվինտիլների	դեցիլների	քվինտիլների	դեցիլների	քվինտիլների	դեցիլների	քվինտիլների	դեցիլների
1. Ըստ դրամական եկամուտների	10,6	20,8	9,5	17,9	7,6	13,9	8,0	15,6	7,8	14,1	8,0	14,5	8,0	14,2	8,0	14,8	8,5	15,9	8,2	15,0
2. Ըստ սպառողական ծախսերի	5,8	9,5	6,0	10,0	5,4	8,7	5,6	8,9	5,2	8,0	5,1	7,9	5,2	8,1	5,4	8,5	5,2	8,2	5,2	8,2

Այսպես՝ եթե դրամական եկամուտների հարաբերակցության գործակիցը, ըստ բնակչության քվինտիլային խմբերի, 2004 թվականին կազմել է 10,6 անգամ, իսկ 2013 թվականին՝ 8,2 անգամ, ապա, ըստ դեցիլային խմբերի, համապատասխանաբար՝ 20,8 և 15,0 անգամ: Նույնն է պատկերը նաև սպառողական ծախսերի գործակիցների համադրության դեպքում: Այսպես՝ եթե ըստ բնակչության քվինտիլային խմբերի 2004 թվականին հարաբերակցությունը կազմում էր 5,8 անգամ, իսկ 2013 թվականին՝ 5,2 անգամ, ապա ըստ բնակչության դեցիլային խմբերի, համապատասխանաբար՝ 9,5 և 8,2 անգամ: Այդ փաստը մեկ անգամ ևս վկայում է հանրապետությունում բնակչության առավել հարուստների և առավել աղքատների ծայրահեղ բևեռացման մասին:

Այսպիսով՝ ՀՀ բնակչության եկամուտների և ծախսերի կատարված վերլուծությունը վկայում է այդ հիմնախնդրի կարգավորմանը պետական մասնակցության անհրաժեշտության մասին:

¹⁴ Կազմված է ըստ՝ Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը: Վիճակագրական վերլուծական զեկույց, Եր., ՀՀ ԱՎԾ, 2014, էջ 117:

Շուկայական տնտեսությունում, հատկապես դրա ոչ կայուն զարգացման պայմաններում, մեծ տեղ է տրվում բնակչության եկամուտների մակարդակի կարգավորման բնագավառում պետության սոցիալական երաշխիքներին: Ղա, մասնավորապես, վերաբերում է նվազագույն աշխատավարձի սահմանմանը, որը գործուն լծակ է աշխատանքի վարձատրության կարգավորման համար: Այդ տեսանկյունից առանձնապես կարևոր նշանակություն է ստանում սահմանված նվազագույն աշխատավարձի և սպառողական զամբյուղի միջև հարաբերակցության դինամիկայի ուսումնասիրությունը:

Այս նպատակին կարող են ծառայել ՀՀ ԱՎԾ-ի կողմից Համաշխարհային բանկի, ԱՄՆ-ի Միջազգային զարգացման գործակալության և այլ դոնոր կազմակերպությունների աջակցությամբ տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի ամբողջական հետազոտության արդյունքները:

Տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի ընդհանրական հետազոտություն Հայաստանի Հանրապետությունում առաջին անգամ անց է կացվել 1996 թվականին (մեկ ամսվա ընթացքում), այնուհետև՝ 1998/1999 թթ. և, սկսած 2001 թվականից, իրականացվում է ամեն տարի: Հաստատված մեթոդաբանության համաձայն՝ հաշվարկներ են կատարվել սպառողական զամբյուղի սահմանման նպատակով, որոշվել են ծայրահեղ (պարենային) աղքատության և աղքատության ընդհանուր գծերը, որոնք յուրաքանչյուր տարի ճշգրտվում են: 2009 թվականից Հայաստանի Հանրապետությունում կիրառվում է աղքատության գնահատման Համաշխարհային բանկի երրորդ՝ եռաստիճան մեթոդաբանությունը¹⁵:

Այժմ վերլուծենք, թե ինչպես են վերոշարադրյալ գործընթացներն ազդել ՀՀ բնակչության բարեկեցության մակարդակի վրա: Այդ նպատակով դիտարկենք աղքատության մակարդակը Հայաստանի Հանրապետությունում 2004–2013 թվականներին:

Ինչպես ցույց են տալիս աղյուսակ 8-ի տվյալները, Հայաստանի Հանրապետությունում 2004–2013 թվականների ընթացքում աղքատության մակարդակը նվազել է 40,2%-ով՝ 53,5%-ից իջնելով 32,0%-ի: Ծայրահեղ աղքատության մակարդակը նվազել է 39,0%-ով՝ 4,4%-ից իջնելով 2,7%-ի:

Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը հարվածեց նաև Հայաստանի Հանրապետության տնտեսությանը: Այսպես՝ 2008 թվականին ՀՆԱ տարեկան իրական աճը կազմեց 6,9%՝ ի տարբերություն նախաձգնաժամային շրջանում գրանցված տարեկան միջին աճի գերազանցապես երկնիշ ցուցանիշների: 2009 թվականի տնտեսական խոր անկումը (14,1%) հանգեցրեց նրան, որ, աղքատության մակարդակի առումով, 1998 թվականից հետո առաջին անգամ աճ գրանցվեց: Թեև 2010 թվականին արձանագրվեց տնտեսական աճ (2,2%), այնուամենայնիվ, աղքատության մակարդակը շարունակեց աճել: 2011 թվականին, նախորդ տարվա համեմատությամբ,

¹⁵ Ըստ Համաշխարհային բանկի սահմանման՝ աղքատությունը որոշակի կենսամակարդակի ընդունելի նվազագույնի ապահովման անկարողությունն է: ՀՀ-ում աղքատությունը գնահատելու համար օգտագործվում է բացարձակ աղքատության հայեցակարգը: Հայաստանի բնակչությունը, ըստ կենսամակարդակի, բաժանվում է աղքատների և ոչ աղքատների: Աղքատներն իրենց հերթին տարբերակվում են՝ շատ աղքատներ և ծայրահեղ աղքատներ: Աղքատ են համարվում նրանք, ում սպառումը, մեկ չափահաս անձի հաշվով, ցածր է աղքատության վերին ընդհանուր գծից, շատ աղքատ, ում սպառումը ցածր է աղքատության ստորին ընդհանուր գծից, իսկ ծայրահեղ աղքատ կամ թերսնված, ում սպառումը, մեկ չափահաս անձի հաշվով, ցածր է աղքատության պարենային գծից (Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը: Վիճակագրական-վերլուծական զեկույց: Եր., ՀՀ ԱՎԾ, 2013, էջ 34-35):

տնտեսական աճը կազմեց 4,7%, իսկ 2012 թվականին՝ 7,2%, որի արդյունքում աղքատության մակարդակը ցուցաբերեց նվազման միտում: 2013 թվականին գրանցվեց տնտեսական աճի ոչ բարձր մակարդակ (3,5%), որի հետևանքով աղքատության մակարդակը նվազեց ընդամենը 0,4 տոկոսային կետով:

Աղյուսակ 8

Աղքատության մակարդակի ցուցանիշների դինամիկան Հայաստանի Հանրապետությունում 2004–2013 թվականներին (ըստ 2009 թվականի մեթոդաբանության)¹⁶, %

Տարիներ	Ոչ աղքատ բնակչության մակարդակ	Աղքատ բնակչության մակարդակ		
		Այդ թվում՝ շատ աղքատ բնակչության մակարդակ	Ժայրահեղ աղքատ բնակչության մակարդակ	Ժայրահեղ աղքատ բնակչության մակարդակ
2004	46,5	53,5	32,6	4,4
2005	59,9	40,1	19,6	3,3
2006	69,8	30,2	14,2	2,3
2007	73,6	26,4	14,5	2,0
2008	72,4	27,6	12,6	1,6
2009	65,9	34,1	20,1	3,6
2010	64,2	35,8	21,3	3,0
2011	65,0	35,0	19,9	3,7
2012	67,6	32,4	13,5	2,8
2013	68,0	32,0	13,3	2,7

Թեև 2010 թվականից աղքատության մակարդակն անընդմեջ նվազել է, այնուամենայնիվ, այն դեռևս գերազանցում է 2008 թվականի մակարդակը: Այսպես՝ 2013 թվականին Հայաստանի Հանրապետությունում աղքատության մակարդակը կազմել է 32,0%՝ 2008 թվականի 27,6%-ի դիմաց, շատ աղքատների տեսակարար կշիռը ամբողջ բնակչության մեջ 2013 թվականին կազմել է 13,3%՝ 2008 թվականի 12,6%-ի դիմաց, իսկ ժայրահեղ աղքատության մակարդակը ամբողջ բնակչության մեջ 2013 թվականին կազմել է 2,7%՝ 2008 թվականի 1,6%-ի դիմաց:

¹⁶ Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը: Վիճակագրական-վերլուծական գեկույց, Եր., ՀՀ ԱՎԾ, 2014, էջ 39:

АРЦРУНИ ТОРОСЯН

*Начальник 1-ого отдела Контрольной службы Президента РА,
доцент кафедры „Экономической теории“ АГЭУ,
доктор экономических наук*

Динамика доходов и потребительских расходов населения РА и уровень бедности.– В статье на основе

анализа богатого статистического материала исследована динамика доходов и расходов населения РА и сформировавшийся уровень бедности в результате рыночных преобразований в республике. С этой целью подробно проанализированы изменения в структуре денежных доходов населения, потребительских расходов домашних хозяйств республики и сделан вывод о восстановлении решающей роли оплаты труда и необходимости усиления государственного регулирования в этой области.

С этой целью раскрыты существующие отклонения среднемесячной номинальной заработной платы как в территориальном разрезе, так и по половому признаку, а также основные причины поляризации общества на богатых и бедных.

В комплексе рассмотрено влияние указанных процессов на динамику показателей бедности.

Ключевые слова: *доходы, расходы, бедность, заработная плата, оплата труда, территория, уровень жизни.*

ARTSRUNI TOROSYAN

*Head of the First Desk of the Presidential Oversight Service of the RA,
Associate Professor at the Chair of „Theory of Economics“ at ASUE,
Doctor of Economics*

Incomes and Consumer Spendings Dynamics of the RA Population and the Poverty Level.– On the basis of vast

statistical data the dynamics of incomes and expenses of the population and the poverty level formed during market reforms were considered in this article. For this purpose a comprehensive analysis of changes in populations' monetary income and changes in consumer spendings of households was carried out. Based on the latter, a conclusion was derived related to the decisive role in the recovery of labor remuneration and the need of strengthening government regulation in this sphere.

According to the above mentioned, a significant deviation from the average monthly nominal wages was revealed both from territorial and gender standpoints and also main reasons of population's polarization from rich to poor were discussed.

The impact of these processes on the dynamics of poverty indicators was considered on the whole.

Key words: *income, expenses, poverty, wages, labor remuneration, territory, living standard.*

ՄԱԿՐՈՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՔՆԱՐԻԿ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀՊՏՀ մակրոէկոնոմիկայի ամբիոնի դոցենտ,
տնտեսագիտության թեկնածու

ԳԱՅԱՆԵ ԱՎԱԳՅԱՆ

ՀՊՏՀ մակրոէկոնոմիկայի ամբիոնի դոցենտ,
տնտեսագիտության թեկնածու

ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՀՈՒԱՆԴԱԿԱՆ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ» ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Հոդվածում վերլուծվել է ՀՀ տնտեսության վերջին տարիների մակրոտնտեսական իրավիճակը «հոլանդական հիվանդության» հակվածության տեսանկյունից: Ներկայացնելով «հոլանդական հիվանդության» բնորոշ գծերն ու բնութագրիչները՝ հեղինակները շեշտը դրել են ՀՀ տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի, դրա փոփոխությունների և մասնավոր տրանսֆերտներից կախվածության վրա:

Հիմնաբառեր. հոլանդական հիվանդություն, Գրոնինգենի էֆեկտ, տնտեսական տատանումներ, մասնավոր տրանսֆերտներ, տնտեսության ճյուղային կառուցվածք

Համաշխարհային տնտեսության դինամիկությունը, տնտեսական տատանումների հաճախացումը, համաշխարհային նոր ճգնաժամի սպասումները տնտեսական քաղաքականության արդյունավետ միջոցառումների իրականացման մշտական լարված ռեժիմ են պարտադրում ազգային տնտեսական իշխանություններին, ինչի արդյունքում առանձին երկրների տնտեսական զարգացման խնդիրներն ազգային օրակարգից վերաճում են համընդհանրականի: Դրանց լուծմանն են ուղղվում երկրների և հատկապես կառավարման համաշխարհային ինստիտուտների համախմբված ջանքերն ու ռեսուրսները: Աշխարհում զարգացման օրակարգերը ձևավորվում են այն մո-

տեցմամբ, որ բոլոր երկրների համար առաջընթացի հստակ և համընդհանուր կիրառելի բանաձևեր գոյություն չունեն, և որ իրական սահմանափակումների աշխարհում միայն նոր գաղափարներն են, որ կարող են ապահովել շարունակական տնտեսական աճ: Այս համատեքստում զարգացման հարացույցը որպես առաջընթացի շարժիչներ է դիտարկում գիտելիքի և նոր գաղափարների կուտակումը, դրանց առևտրայնացումն ու տարածումը, յուրացումն ու արդյունավետ կիրառումը:

Համաշխարհային տնտեսությունում վերափոխումները, այն է՝ համընդգրկուն տնտեսական միջավայրում երկրների, տնտեսական ու քաղաքական միավորումների դերերի նոր դրակի վերաբաշխումներն ու նոր բնույթի ուժային կենտրոնների առաջացումը, զարգացող երկրների դերի աճը, տնտեսական ու սոցիալական անվտանգության հիմնահարցերի ծայրաստիճան սրումը, համաշխարհային գործընթացների հակակշռումը, տարածաշրջանային միասնացման միավորների աճող ազդեցությամբ, ձևակերպում են ՀՀ տնտեսական զարգացման օրակարգը՝ պահանջելով նախևառաջ նոր պայմաններում երկրի կարողությունների հստակ գնահատում, ռեսուրսների նպատակային ուղղորդում ու արդյունքին կողմնորոշված կառավարում, արտաքին ցնցումներին դիմակայելու կայուն երաշխիքների ձևավորում:

Գաղտնիք չէ, որ մակրոտնտեսական գործընթացներն ու ցուցանիշները փոխկապված են, և ցանկացած ներքին ու արտաքին տնտեսական ցնցում դրական կամ բացասական ազդեցություն է ունենում հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա, որը, սակայն, միշտ չէ, որ արտահայտվում է անմիջականորեն՝ նույն ժամանակահատվածում:

Վերջին տասնամյակում ՀՀ տնտեսությանը բնորոշ է մի իրավիճակ, երբ պաշտոնական վիճակագրությունը հաղորդում է տնտեսության այս կամ այն ոլորտում առկա հաջողությունների ու անգամ աճի մասին /մինչև համաշխարհային ճգնաժամը՝ երկնիշ, հետո՝ աստիճանական ու դանդաղ տեմպերով/, սակայն բազմաթիվ մարդիկ ու որոշակի կազմակերպություններ, մեղմ ասած, հազիվ են «ծայրը ծայրին» հասցնում: Այս հակասական երևույթի պատճառները փորձենք վերլուծել մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի տնտեսական մի երևույթի տեսանկյունից, որը ստացել է «հոլանդական հիվանդություն» (Գրոնինգենի էֆեկտ) անվանումը, և պարզել, թե կարո՞ղ է Հայաստանի նման փոքրածավալ ռեսուրսներ ունեցող երկիրը վարակված լինել այս չարաբաստիկ հիվանդությամբ, և արդյոք մեր երկրի տնտեսությանը բնորոշ է դրա որևէ հատվածի չհաշվեկշռված, անհամամասնական աճի երկարաժամկետ բացասական ազդեցությունը տնտեսության մյուս ոլորտների վրա, կամ արդյոք երկրի տնտեսության վրա բացասաբա՞ր է ազդում արտաքին աշխարհի տնտեսական իրավիճակի փոփոխություններով պայմանավորված որևէ տնտեսական գործընթաց:

«Հոլանդական հիվանդություն» անվանումն ստացած տնտեսական երևույթի ձևավորման պատմությունն այսպիսին է. 1960-ական թվականներին Գրոնինգենում հայտնաբերվեց Արևմտյան Եվրոպայում բնական գազի ամենախոշոր հանքավայրը: Այս անսպասելի հարստության ոչ ճիշտ վերաբաշխման հետևանքով մշակող արդյունաբերությունն արագ անկում ապրեց: Գների աճի պատճառով տեղական արտադրանքը մրցունակ չէր, մեծացել էր ներմուծումը¹:

¹ Տե՛ս **Рассел Джеесси**, High Quality Content by WIKIPEDIA articles, „Голландская болезнь” (Эффект Гронингена) http://economic_mathematics.academic.ru/1206/Голландская_болезнь_экономики

«Հոլանդական հիվանդությունը» ցայտուն դրսևորվեց Կոլումբիայում, երբ արտահանվող ապրանքների գների բարձրացումն ուղեկցվեց դրանց ծավալների կտրուկ աճով: Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներում (Բրազիլիա, Պերու) սուրճի տնկիների ցրտահարման և Գվատեմալայի երկրաշարժի պատճառով սուրճի առաջարկն աշխարհում 1975 թ. խիստ կրճատվեց, որի հետևանքով գները բարձրացան շուրջ 5 անգամ: Այդ համաճարակից օգտվելով՝ Կոլումբիան 1975–1981 թթ. սուրճի արտադրությունն ավելացրեց 76%-ով, արտահանման հասույթն այդ ընթացքում աճեց 3 անգամ, իսկ դոլարի կուրսը նվազեց 2 անգամ: Վերոնշյալի հետևանքով էականորեն փոխվեց Կոլումբիայի արտահանման կառուցվածքը: Արտահանվող բոլոր ապրանքների ծավալները նվազեցին 2.5–8%-ով, և միայն սուրճինն ավելացավ 6.7%-ով: Դուրսնղման նման էֆեկտն ինքնին «հոլանդական հիվանդություն» է², երևույթ, որը բնութագրվում է համաշխարհային շուկայում հումքի գների բարձրացմամբ, դրա արտահանման ծավալների աճով, երկիրներին սուր կապիտալի ավելացմամբ, ազգային արժույթի փոխանակային կուրսի բարձրացմամբ, տնտեսության ոչ հունքային հատվածի կրճատմամբ³:

Վերջին ֆինանսատնտեսական ճգնաժամին նախորդող տարիներին՝ 2002–2008 թթ., ՀՀ-ում ձևավորված տնտեսական աճի մոդելը, կարելի է ասել, հիմնված էր արտաքին պաշտոնական ֆինանսավորման՝ օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների, պաշտոնական և ոչ տրանսֆերտների հոսքերի վրա, որոնց ծավալները տարեցտարի աճում էին: Տնտեսական աճի տեմպն իր առավելագույն մակարդակին հասավ 2003 թվականին՝ 14.0%:

Այդ ժամանակահատվածում, ինչպես նաև 2009 թ. հաջորդող տարիներին տնտեսական աճի տեմպերը ՀՀ-ում ավելի բարձր էին, քան համաշխարհային տնտեսությունում, մասնավորապես՝ 2002–2008 թթ. միջինում գրանցվեց իրական ՀՆԱ տարեկան 11.6% աճ: Տնտեսության գրեթե բոլոր հատվածները նպաստեցին 2002–2008 թթ. ընթացքում մեծացող միջին աճին (11.6%), ինչը զգալի կառուցվածքային տեղաշարժերի էր հանգեցրել ՀՆԱ կազմում: Հատկապես նկատելի էր շինարարության աճի բարձր տեմպը, որն ապահովել էր 2008 թ. ՀՆԱ աճի 39.1%, և ՀՆԱ կառուցվածքում դրա տեսակարար կշիռը հասել էր մինչև 25.3%-ի:

Աճի և զարգացման նման միտումների շնորհիվ ՀՀ-ն Համաշխարհային բանկի դասակարգման սանդղակում ցածր եկամտով երկրների խմբից տեղափոխվեց միջին ցածր եկամուտ ունեցող երկրների խումբ:

2008 թ. ՀՀ-ում տարեկան աճի տեմպը նվազեց և կազմեց ընդամենը 6.9%: Այնուհանդերձ, այդ տարում երկրում ստեղծված նոր արդյունքի կամ եկամուտների մակարդակը, նախորդող տարիների շարունակական աճի արդյունքում, իրական արտահայտությամբ ավելի քան կրկնակի գերազանցեց 2002 թվականի, մոտ 3 անգամ՝ 1995 թվականի և մոտ 1.7 անգամ՝ 1990 թվականի մակարդակները:

Նախաձգնաժամային շրջանում հանրապետությունում ՀՆԱ աճը հիմնականում ապահովվել է տնտեսության բազային 5 ճյուղերի (արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, շինարարություն, տրանսպորտ և առևտուր) ծավալների ավելացման հաշվին:

2003 թ. վերջից մինչև 2008 թ. սկիզբը դրամն արժևորվեց 48%-ով: Դո-

² Տե՛ս <http://dictionary-economics.ru/word/Голландская-болезнь>

³ Տե՛ս <http://ecsocman.hse.ru/text/19278955/>

լարի գինը 584 դրամից հասավ 304-ի. դրա պատճառներից էին արտերկրից ՀՀ եկող տրանսֆերտների աճն ու արտարժույթի առաջարկի ավելացումը, որի հետևանքով արդյունաբերությունը հայտնվեց խոր ճգնաժամի մեջ: Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության գումարային տեսակարար կշիռը 2003 թ. 44%-ից կրճատվելով՝ 2008-ին կազմեց 29.6%: Արդյունաբերության մրցունակության մակարդակի աստիճանական նվազման և արտահանման հարաբերական անկման պայմաններում երկրի տնտեսական զարգացման հիմնական շարժիչ ուժը շինարարության և ծառայությունների ոլորտներն էին, որոնց գումարային տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում 2003 թ. 50.1%-ի համեմատությամբ աճելով՝ 2007 և 2008 թվականներին համապատասխանաբար կազմեց 56.4% և 59.3%⁴:

Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը Հայաստանի տնտեսության վրա արտահայտվեց 2008 թ. չորրորդ եռամսյակից: 2009 թվականին Հայաստանում գրանցվեց աշխարհի վատագույն տնտեսական անկումներից մեկը՝ 14.1%: Անվանական ՀՆԱ-ն, որը, մինչև 2008 թ. ներառյալ, ապահովել էր կայուն աճ, 2009 թ. կազմեց 2008 թ. անվանական ՀՆԱ ընդամենը 88.05%-ը կամ 3141.7 մլրդ դրամ: Ճգնաժամն իր ազդեցությունն ունեցավ տնտեսության գրեթե բոլոր խոշոր ճյուղերի վրա: ՀՀ ՀՆԱ նշանակալի կրճատումը հիմնականում բացատրվում էր շինարարության ճյուղի աննախադեպ մեծ անկումով՝ գրեթե 42%, որը պայմանավորեց ՀՆԱ անկման 74.5%-ը և ՀՆԱ կառուցվածքում վերջինիս տեսակարար կշիռը նվազեցրեց մինչև 18.6%-ով: Մեծ էր անկումը նաև մշակող արդյունաբերության (8.8%) և էներգետիկայի (13.3%) ենթաճյուղերում: Տնտեսության մյուս ճյուղերում հնարավոր եղավ խուսափել տնտեսական անկման մեծ դրսևորումներից: Առևտրի ոլորտը նվազեց ընդամենը 4%-ով, իսկ գյուղատնտեսությունը՝ 0.1%-ով⁵:

ՀՀ Կառավարությունը մշակեց և ներդրեց հակաճգնաժամային միջոցառումների ընդգրկուն փաթեթ, որը թույլ տվեց նվազեցնել համաշխարհային ճգնաժամի ազդեցությունը ՀՀ ողջ տնտեսության ու սոցիալական ծանր հետևանքները բնակչության կենսամակարդակի վրա և արդեն 2010 թ. երկրորդ կեսից զսպել անկումը: Համարվում է, որ ճգնաժամը դադարեց 2010 թ., երբ համաշխարհային տնտեսությունը, այդ թվում նաև Հայաստանը, որտեղ գրանցվեց 2.2% տնտեսական աճ, մտան վերականգնման փուլ: 2010 թ. տնտեսական աճի տեմպը մեր երկրում կազմեց 2.2%, հաջորդող տարիներին, համապատասխանաբար՝ 4.7, 7.2, 3.5%⁶:

2014 թ. տնտեսական ակտիվության ցուցանիշը 2013 թ. նկատմամբ կազմեց 103.9%, իսկ տնտեսական աճը՝ 3.4%, թեև 2015 թ. բյուջեի նախագծում դրված է 4.1% տնտեսական աճը՝ որպես հաշվարկների ուղենիշ:

Անվանական ՀՆԱ-ն 2013-ին կազմեց 2009 թ. 136.0%-ը: 2013 թ. ՀՆԱ դեֆլյատորը նախորդ տարվա նկատմամբ կազմեց 103.2%:

⁴ Հաշվարկները կատարված են ՀՀ ԱՎԾ հրապարակումների հիման վրա. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2010, 2011, 2013, 2014 թվականի հունվար-դեկտեմբերին: <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1638>

⁵ Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2014, էջ 30: http://www.armstat.am/file/article/5.poverty_2014a_2.pdf

⁶ Տե՛ս <http://www.avenueconsulting.am/resources/avenue/uploads/pdf/db29443b5b5dac544a48d5ecdfdbabac.pdf>

Աղյուսակ 1

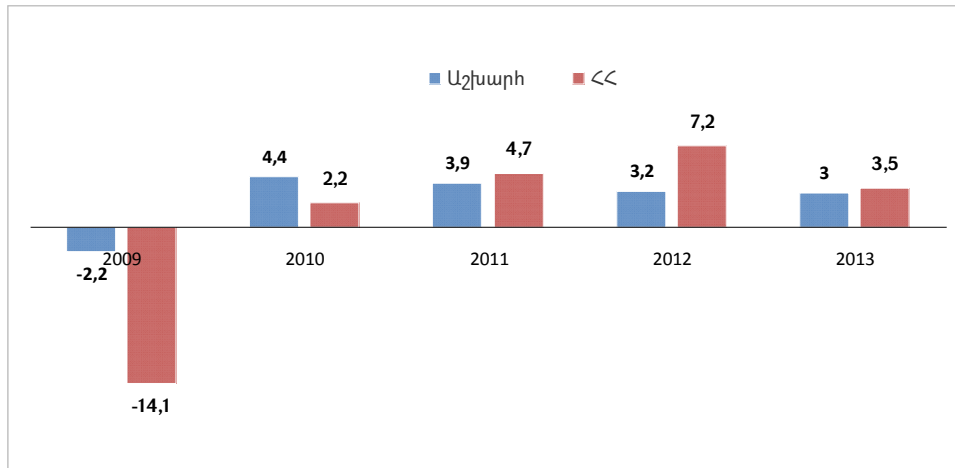
Տնտեսության հիմնական ոլորտների աճը⁷

Ցուցանիշ	2010–2013 միջին	2010–2013 բաժին*	2013 տարեկան աճ	2013-ը 2008-ի նկատմամբ
ՀՆԱ (իրական)	4,4	4,4	3,5	101,9
Գյուղատնտեսություն	3,0	0,7	7,2	119,1
Արդյունաբերություն	8,6	1,3	5,4	129,4
Շինարարություն	-4,0	-0,6	-10,8	49,6
Առևտուր և ծառայություններ	6,0	2,5	6,2	121,4
Զուտ հարկեր և ՖՄԱԶԾ**	4,2	0,4	-0,9	88,9

* Մասնակցությունը տնտեսական աճին, տոկոսային կետ
 ** Ֆինանսական միջնորդության անուղղակի չափվող ծառայություններ

2009-ից համաշխարհային տնտեսությունն աճում է դանդաղ և նվազող տեմպերով: 2010–2012 թթ. համաշխարհային թողարկման միջին տարեկան աճը կազմեց գրեթե 4%, իսկ 2013-ին՝ 3%:

2013 թ. զարգացած երկրներում տնտեսական աճի տեմպը եղել է 1.3%, 2011–2013 թթ. միջին տարեկան 1.5%-ի փոխարեն, Եվրոգոտում, համապատասխանաբար՝ -0.5 և 0.1%, զարգացող երկրներում՝ 4.7 և 5.3%, ՀՀ-ում՝ 3.2 և 5.0%⁸:

Գծապատկեր 1. Համաշխարհային տնտեսության և ՀՀ տնտեսական աճի տեմպերը 2009–2013 թթ.⁹

2013 թ. միջին անվանական ամսական աշխատավարձը նախորդ տարվա նկատմամբ աճել է 4.1%-ով: 2014 թ. միջին անվանական ամսական աշխատավարձը կազմել է 171 հազար դրամ: Քանի որ 2012–2014 թթ. քննարկվող ցուցանիշը ինչ-որ իմաստով համադրելի է նախորդ տարիների նույն ցուցանիշի հետ, այդ պատճառով էլ համեմատությունները իրական պատկերը բացահայտել չեն կարող:

⁷ Աղբյուրը՝ ՀՀ ԱՎԾ տվյալներ:

⁸ Տես նույն տեղը, էջ 4:

⁹ Հայաստանի տնտեսական զեկույց: Եվրասիական ինտեգրացիան և Հայաստանի առևտուրը, 2014, էջ 4:

Աղյուսակ 2

Տնտեսական աճի տեմպի և մակրոտնտեսական հիմնական ցուցանիշների շարժընթացը¹⁰

Ցուցանիշ	2009	2010	2011	2012	2013
Անվանական ՀՆԱ (մլրդ դրամ)	3141,7	3460,2	3777,9	4000,7	4272,9
Իրական ՀՆԱ աճ (%)	-14,1	2,2	4,7	7,2	3,5
Գործազրկության մակարդակ (%)	18,7	19,0	18,4	17,3	16,2
Միջին ամսական անվանական աշխատավարձ (դրամ)	96019	102652	108092	113163/ 140739*	146524
Միջին տարեկան գնաճ (%)	3,4	8,2	7,7	2,6	5,8

* Ցուցանիշը հաշվարկված է «Եկամտային հարկի մասին» ՀՀ օրենքին համապատասխան:

2014 թվականին անվանական ՀՆԱ-ն կազմել է 4525875,0 մլն դրամ՝ շուկայական գներով և 2013 թվականի նկատմամբ աճել է 3,4%-ով: Իրական ՀՆԱ աճը 2013 թվականին կազմեց 3.5%, 2014 թ.՝ 3.4%: Ղա գիջում է 2013 թ. հոկտեմբերին ԱՄՀ-ի կողմից Հայաստանին տրված գնահատականին, որը կազմում էր 4.6%, գիջում է նաև 2013 թ. պետական բյուջեի հիմքում դրված 6.2% ծրագրային ցուցանիշին և 2014 թ. պետական բյուջեով 2013 թ. աճի 4.1% գնահատականին:

Տնտեսական աճի ուսումնասիրության տեսանկյունից շատ կարևոր է վերլուծել բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ փոփոխությունները քննարկվող ժամանակահատվածում: 2013 թվականի արդյունքներով ՀՆԱ-ն, մեր երկրի բնակչության մեկ շնչի հաշվով, կազմել է 1413.9 հազար դրամ (3452 ԱՄՆ դոլար կամ 2595 եվրո), իսկ 2014 թ.՝ 3610 ԱՄՆ դոլար: Համեմատության համար նշենք, որ 2012 թվականին ՀՆԱ-ն, մեր երկրի բնակչության մեկ շնչի հաշվով, կազմել է 1322.9 հազար դրամ (3293 ԱՄՆ դոլար կամ 2544 եվրո), 2011 թվականին՝ 3363 ԱՄՆ դոլար, նախաձգնաժամային 2008 թվականին՝ 3606 ԱՄՆ դոլար:

Աղյուսակ 3

ՀՆԱ-ն բնակչության մեկ շնչի հաշվով¹¹

Ցուցանիշ	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ՀՆԱ-ն 1 շնչի հաշվով (հազ. դրամ)	824,6	976,1	1103,3	968,5	1062,7	1252,8	1322,9	1413,9
ՀՆԱ-ն 1 շնչի հաշվով (ԱՄՆ դոլար)	1982,1	2853,3	3606,1	2666	2844	3363	3293	3452
ՀՆԱ ֆիզ. ծավալի համաթիվը, 1 շնչի հաշվով, նախորդ տարվա նկատմամբ (%)	113,1	113,6	106,7	85,6	101,8	104,3	106,9	103,6

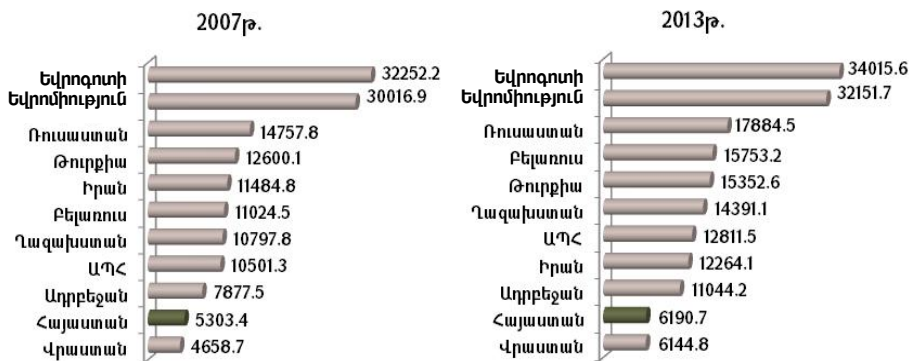
«Հայաստանի Հանրապետության 2012–2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագրով» նախատեսվում է, որ 2025 թվականին, 2011 թվականի համեմատությամբ, մեր երկրի բնակչության մեկ շնչի հաշվով

¹⁰ Աղբյուրը՝ ՀՀ ԱՎԾ տարեգրքեր՝ 2013, 2014:

¹¹ ՀՀ ԱՎԾ, Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքեր՝ 2011, 2012, 2013, 2014:

ՀՆԱ-ն գրեթե կեռապատկվի՝ կազմելով շուրջ 10000 ԱՄՆ դոլար¹²:

Մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ համարժեքային գնողունակությամբ (PPP) ցուցանիշով Հայաստանը տարածաշրջանի երկրներից առաջ է միայն Վրաստանից: Այդուհանդերձ, 2007–2013 թթ. ընթացքում Վրաստանի ցուցանիշն աճել է 31.9%-ով, Հայաստանինը՝ միայն 16.7%-ով: Ադրբեջանի նույն ցուցանիշն աճել է 40.2%-ով, ԱՊՀ միջինը՝ 22.0%-ով: ԱՊՀ երկրների միջինը գերազանցում է Հայաստանի ցուցանիշը 2 անգամ: ԱՊՀ երկրների շարքում Հայաստանը զբաղեցնում է 7-րդ տեղը: Հայաստանի ցուցանիշը զգալիորեն ցածր է նաև Մաքսային միության երկրների ցուցանիշից: 2014 թ. ՌԴ-ում բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ն կազմել է 14.4 հազար ԱՄՆ դոլար, իսկ ՀՀ-ում՝ 3610 ԱՄՆ դոլար՝ 2013 թ. ցուցանիշը գերազանցելով 3.7%-ով¹³:

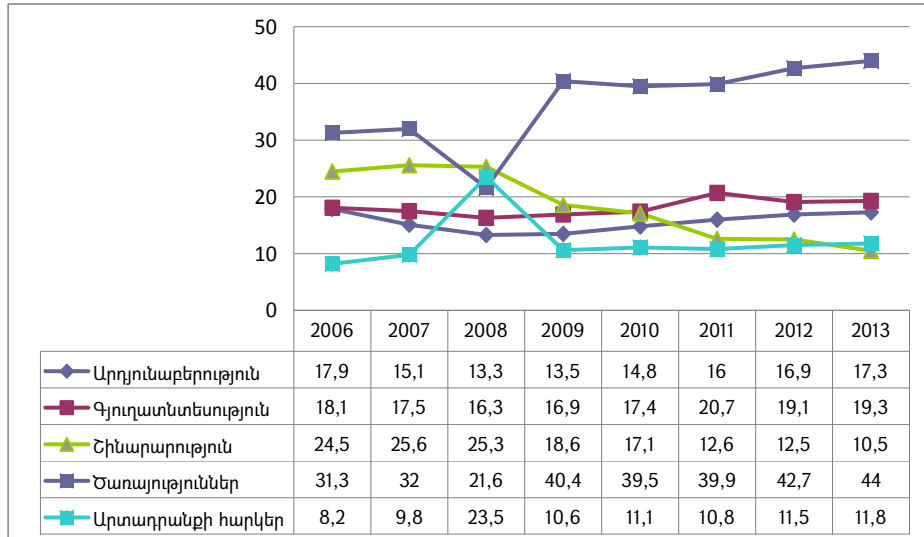
Գծապատկեր 2¹⁴. Մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ համեմատական պատկերը համարժեքային գնողունակությամբ արտահայտված՝ ԱՄՆ դոլար (ըստ ԱՄՀ տվյալների բազայի)

Ցանկացած երկրի տնտեսության մասին նախնական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է վերլուծել տնտեսության ճյուղային կառուցվածքը: Չնայած այն փաստին, որ վերջին տարիների ընթացքում իրականացվել է տնտեսության կառուցվածքային ձևափոխմանն ուղղված տնտեսական քաղաքականություն, միևնույն է, ՀՆԱ կառուցվածքում շարունակում են գերակայել ցածր արտադրողականությամբ բնագավառները: ՀՆԱ-ում բարձր արտադրողականությամբ ոլորտը՝ շինարարությունը, ֆինանսատնտեսական վերջին ձգնաժամից հետո, իր տեղը զիջել է ծառայությունների և գյուղատնտեսության ոլորտներին:

Համաշխարհային ձգնաժամն իր բացասական ազդեցություններով հանդերձ՝ իրախրեց տնտեսության կառուցվածքային փոփոխություններ և աճի աղբյուրների բազմազանեցում: Աճի աղբյուրները տնտեսության ոչ արտահանելի հատվածից տեղափոխվեցին արտահանելի հատվածներ՝ ստեղծելով հետագա աճի գեներացման առավել կայուն հիմքեր: 2009-ից ի հայտ եկած ՀՆԱ կառուցվածքային փոփոխությունների միտումները պահպանվում

¹² Տե՛ս <http://b24.am/economy/47170.html>
¹³ Տե՛ս <http://www.ereport.ru/stat.php?razdel=country&count=armenia>,
<http://armenpress.am/arm/news/796513/hayastanum-mek-shnchi-hashvov-hna-n-atchel-e-37-tokosov.html>
¹⁴ ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարություն, Տնտեսական տեղեկագիր - 2013, էջ 7:

են: Այսպես՝ արդյունաբերությունը 2008 թ. համեմատությամբ թեև գրանցել է 4%-ային կետով բարելավում, միննույն է, գտնվում է իր հնարավոր պոտենցիալ մակարդակից շատ ցածր հարթությունում, գյուղատնտեսության բաժինն ավելացել է 3.0, իսկ ծառայություններինը՝ 6.1 տոկոսային կետով: Այդ աճը զուգակցվել է շինարարության տեսակարար կշռի կրճատմամբ (14.8 տոկոսային կետ):

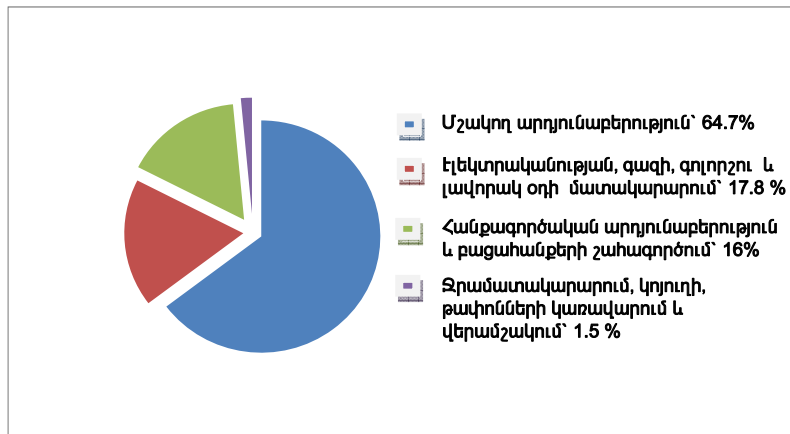

Գծապատկեր 3. ՀՆԱ կառուցվածքը (%)¹⁵

Շատ կարևոր է նաև վերլուծել տվյալ ճյուղի ներսում տիրող իրավիճակը՝ մասնավորապես արդյունաբերության մեջ, քանի որ դա մեր տնտեսության կարևորագույն հիմնասյունն է համարվում: 2014 թվականին ՀՆԱ աճին չեն նպաստել արդյունաբերության ոլորտի գործունեության բոլոր տեսակները, քանի որ այնպիսի ճյուղեր, ինչպիսիք են հանքագործական արդյունաբերությունը, բաց հանքերի շահագործումը, էլեկտրականության, գազի մատակարարման տեսակները, որոնք ՀՆԱ-ում զգալի կշիռ ունեն՝ միասին 7%, չեն կարողացել ապահովել աճ: Հանքագործական արդյունաբերությունը գրանցել է տնտեսական անկում 5,8%-ով՝ 0,1%-ով միայն նպաստելով ՀՆԱ աճին: Էլեկտրականության, գազի մատակարարման ոլորտներում գրանցվել է 15,1%-ով տնտեսական անկում¹⁶:

Հանքագործական արդյունաբերության ծավալը վերջին 5 տարիների ընթացքում ավելացել է շուրջ 2 անգամ՝ 2014 թ. արդյունաբերության մեջ կազմելով 16%: Այս հանգամանքն ինքնին մտահոգիչ է, քանի որ հանքահումքային արդյունաբերության ծավալների կտրուկ ավելացումը կարող է հանգեցնել մակրոտնտեսական ցնցումների՝ տնտեսության մրցունակության անկման պատճառով: Պատկերը մտահոգիչ է նաև վերջին 5 տարիներին գրանցված արտահանման կառուցվածքն ուսումնասիրելիս: 2004-ից *հանքահումքային արտադրանք* ապրանքախմբի տեսակարար կշիռը ՀՀ արտահանման ընդհանուր ծավալում անընդհատ աճել է՝ 2014 թ. հասնելով գրեթե 26%-ի:

¹⁵ Գծապատկերը կազմված է ՀՀ ԱՎԾ 2008–2014 թթ. տարեգրքերի տվյալների հիման վրա:
¹⁶ Տե՛ս <http://www.aravot.am/2015/03/05/548379/>

Գծապատկեր 4. Արդյունաբերության կառուցվածքը 2014 թ.¹⁷

2013 թ. հանքահումքային արտադրանքի բաժինը արտահանման կառուցվածքում կազմել է 34.8%: 2009 թ. այս նույն ցուցանիշը 20.5% է: Բերված տվյալները վկայում են, որ ՀՀ տնտեսությունը չափազանց մեծ կախում ունի միջազգային շուկայում ձևավորվող գունավոր մետաղների գներից: Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական վերջին ճգնաժամի տարիներին միջազգային շուկայում հանքահումքային ապրանքների պահանջարկի կրճատման պատճառով դրանց գներն իջան. եթե Լոնդոնի բորսայում 1 տ պղնձի գինը 2002 թ. 1400 ԱՄՆ դոլար էր, 2004 թ.՝ 3000, 2005 թ.՝ 4000, 2008 թ.՝ 8414 ԱՄՆ դոլար, ապա 2008 թ. վերջին արդեն՝ 3717 ԱՄՆ դոլար¹⁸: Արդյունքում՝ ՀՀ-ից արտահանվող հանքահումքային արտադրանքի ծավալները կրճատվեցին, իսկ դրանից ստացվող եկամուտները կտրուկ նվազեցին: 2007 թ. պղնձի և դրանից իրերի արտահանումը կազմել է 74.7 մլն դոլար, 2009 թ.՝ 65.3 մլն դոլար, այսինքն՝ նվազել է 14.4%-ով¹⁹, իսկ 2009 թ. ՀՀ պետական բյուջեն, 2008 թ. համեմատությամբ, պակաս է հավաքագրել 98.7 մլրդ դրամի հարկեր²⁰: Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ այն երկրների տնտեսությունները, որոնց արտահանման կառուցվածքում մեծ կշիռ ունի հանքագործական արդյունաբերությունը, չափից ավելի խոցելի են, քանի որ վարակված են «հոլանդական հիվանդությամբ», համաշխարհային անբարենպաստ զարգացումների դեպքում առավել մեծ չափով են հակված կանգնելու լուրջ խնդիրների առջև,²¹ հետևաբար՝ անհրաժեշտություն և իրականացվող քաղաքականության առաջնահերթություններից պետք է դառնա արտահանման բազմազանեցումը:

«Հոլանդական հիվանդության» հաջորդ ախտանիշը, որը բնորոշ է ՀՀ տնտեսությանը, տրանսֆերտային մեծածավալ հոսքերն են: Առաջին հայացքից թվում է, թե դա պատմականորեն ձևավորված մի յուրահատկություն է,

¹⁷ Գծապատկերը կազմված է ՀՀ ԱՎԾ 2014 թ. տարեգրքի տվյալների հիման վրա:

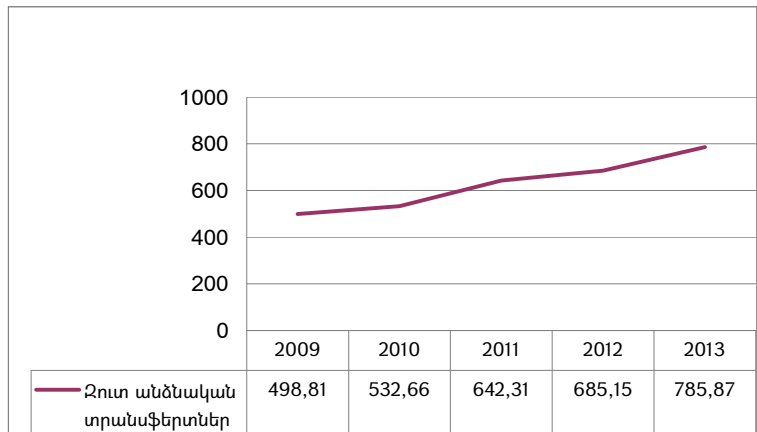
¹⁸ Տե՛ս **Վ. Հարությունյան**, Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամ. պատճառներ, հակաճգնաժամային միջոցառումներ և դասեր, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 2009, էջ 25:

¹⁹ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2010, ՀՀ ԱՎԾ, Եր., 2010, էջ 467:

²⁰ Տե՛ս Տարեկան հաշվետվություն 2010, ՀՀ ԿԱ ՊԵԿ, աղյուսակ 1, էջ 7:

²¹ Տե՛ս **Corden W.**, Booming Sector and Dutch Disease Economics: Survey and Consolidation. Oxford, Economic Papers, 1984, vol. 36:

որն ունի միայն դրական ազդեցություն Հայաստանի մակրոտնտեսական իրավիճակի վրա. գործազրկության բարձր մակարդակ ունեցող երկրում աշխատանքային միգրացիան դեպի երկիր փողի մեծածավալ հոսքեր ապահովելու միջոց է: Սակայն ավելի համապարփակ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ, դրական մի շարք երևույթների հետ մեկտեղ, դա ունի զգալի բացասական ազդեցություն: Արտերկրից եկող տրանսֆերտային հոսքերը, նպաստելով սոցիալական լարվածության թուլացմանը և գնողունակ պահանջարկի աճին, միաժամանակ ստեղծում են, այսպես կոչված, «հոլանդական հիվանդության» էֆեկտ, երբ «հեշտ» եկամուտների պատճառով մարդկանց մի մասը կորցնում է հետաքրքրությունը աշխատանքի նկատմամբ, իսկ տնտեսությունն արտաքին ցնցումներից ուղղակի կախվածության մեջ է ընկնում: 2000–2008 թթ. զուտ մասնավոր տրանսֆերտներն ունեցել են անընդհատ աճի միտում՝ 85.6 մլն ԱՄՆ դոլարից հասնելով 1062.4 մլն դոլարի²²: 2009 թ. դրանք նվազել են 69%-ով և կազմել 733.2 մլն դոլար: 2010 թ. հաճախարհային ճգնաժամի հետևանքներով պայմանավորված՝ զուտ տրանսֆերտները դարձյալ նվազել են և կազմել 477,1 մլն ԱՄՆ դոլար: Ըստ ԱՄՀ փորձագետների գնահատումների՝ ԱՊՀ երկրներ մասնավոր տրանսֆերտների ներհոսքի 10% աճը, միջին հաշվով, հանգեցնում է ՀՆԱ 0.3% աճի, ընդ որում, նավթ ներմուծող երկրների ՀՆԱ-ի վրա ազդեցությունը 0.4% է ²³:

Չճապատկեր 5. *Զուտ անձնական տրանսֆերտներ (մլն ԱՄՆ դոլար)²⁴*

2014 թվականի հունվար–դեկտեմբերի ընթացքում ՀՀ բանկային համակարգով ֆիզիկական անձանց ոչ առևտրային նպատակով իրականացված դրամական փոխանցումների ներհոսքը կազմել է 1728.6 մլն դոլար, իսկ արտահոսքը՝ 339.6 մլն դոլար ²⁵, զուտ անձնական տրանսֆերտները՝ 713.0 մլն ԱՄՆ դոլար ²⁶:

²² Տե՛ս <http://www.minfin.am/>, ՀՀ տնտեսությունը բնութագրող հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշներ (եռամսյակային):

²³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկ, Ֆինանսական կայունության հաշվետվություն 2010, Եր., 2011 թ., էջ 17:

²⁴ Տե՛ս ՀՀ տնտեսությունը բնութագրող հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշներ (եռամսյակային), <http://www.mfe.am/index.php?cat=69&lang=1>

²⁵ https://www.cba.am/Storage/AM/downloads/stat_data_arm/PRESS%20RELEASE-2014Q4.pdf

²⁶ ՀՀ տնտեսությունը բնութագրող հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշներ (եռամսյակային), <http://www.mfe.am/index.php?cat=69&lang=1>

Հետզհետեմային փուլում նկատվում է զուտ անձնական տրանսֆերտների զգալի աճ. 2014 թ., 2009-ի նկատմամբ՝ 42.9%: Սակայն 2014 թ., 2013 թ. համեմատությամբ, քննարկվող ցուցանիշը նվազել է ավելի քան 9%-ով: Ռուսաստանը Հայաստանի հիմնական տրանսֆերտային դոնորն է. այդ երկրին բաժին է ընկնում մեր տրանսֆերտային շրջանառության մոտ 85%-ը (այս ցուցանիշը նախորդ տարվա համեմատությամբ գործնականում չի փոխվել): Ռուսաստանից տրանսֆերտների աճին նպաստել են ՀՀ-ից արտագաղթն այդ երկիր, արտագնա աշխատանքի մեկնողների թվի ավելացումը /հայ աշխատանքային միգրանտների մոտ 90%-ը բաժին է ընկնում ՌԴ-ին/: Ռուսաստանում երկար ժամանակ՝ ընդհուպ 2012 թ., ֆինանսական համեմատաբար բարվոք վիճակը պայմանավորված էր նաև միջազգային շուկայում հունքի բարձր գներով: Տրանսֆերտների ներհոսքի և արտահոսքի կառուցվածքում Ռուսաստանի մասնաբաժինը 2014-ին համապատասխանաբար կազմել է 72% և 28%, ընդ որում, ՌԴ տեսակարար կշիռը ներհոսքի կառուցվածքում 74%-ից, ըստ տարեկան հաշվարկների, նվազել, մինչդեռ արտահոսքի գծով մնացել է նույնը: Այսպես՝ Ռուսաստանից Հայաստան ֆիզիկական անձանց տրանսֆերտների ներհոսքը 2014 թվականին կազմել է 1,6 մլրդ դոլար (տարեկան անկումը՝ 6%), իսկ արտահոսքը Հայաստանից Ռուսաստան՝ 253 մլն դոլար (տարեկան աճը՝ 8%), ինչի արդյունքում զուտ ներհոսքը կազմել է 1.3 մլրդ դոլար՝ տարեկան հաշվարկներով նվազելով 13%-ով²⁷: ՌԴ-ից եկող տրանսֆերտների կրճատումը կապված է այդ երկրի տնտեսական աճի տեմպերի նվազման, վերջինիս նկատմամբ համաշխարհային հանրության կողմից կիրառվող պատժամիջոցների, նավթի գների անկման և ռուսական ռուբլու արժեզրկման հետ: Ինչպես Ռուսաստանի Դաշնությունից, այնպես էլ այլ երկրներից ստացված անձնական տրանսֆերտները մեծ մասամբ օգտագործվել են սպառման նպատակով: Այլ հավասար պայմաններում, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ զուտ անձնական տրանսֆերտների ծավալը չի փոփոխվում, ապա միայն ռուսական ռուբլու արժեզրկման հետևանքով մեր տնտեսությունը մեծ վնասներ է կրում՝ բնակչության գնողունակության նվազում, չգնված, չսպառված ապրանքներ, այսինքն՝ չխթանված ամբողջական պահանջարկ և չարտադրված ամբողջական արդյունք փոխանցման մեխանիզմով: Այս ամենը հանգեցնում է բնակչության կենսամակարդակի անկմանն ու աղքատության խորացմանը: Հայաստան ուղղվող տրանսֆերտների գծով երկրորդ տեղում ԱՄՆ-ն է՝ 7,4% (2013-ի 6.6%-ի փոխարեն) կամ 156 մլն դոլար, տարեկան աճը՝ 2%: Այս երկիրը երկրորդ տեղն է զբաղեցնում նաև Հայաստանից հոսող տրանսֆերտների գծով՝ 16.7% (2013-ի 15.7%-ի փոխարեն) կամ 151 մլն դոլար, տարեկան աճը՝ 13%: Երրորդ տեղում Գերմանիան է՝ 1.6% (2013-ի 1.1%-ի փոխարեն) կամ 34.5 մլն դոլար, տարեկան աճը՝ 35%, իսկ արտահոսքի գծով երրորդ տեղում է Չինաստանը՝ 9,2% (2013-ի 10,1%-ի փոխարեն) կամ 82.6 մլն դոլար, տարեկան անկումը՝ 3.5%: Ըստ երկրների՝ Հայաստան ուղղվող տրանսֆերտների հոսքը 2014 թվականին կրճատվել է նաև Իսպանիայից, Թուրքիայից, Արաբական Միացյալ Եմիրություններից, Չինաստանից և Ուկրաինայից, ընդ որում, Չինաստանից՝ 34%-ով, ԱՄԷ-ից՝

²⁷ ՀՀ տնտեսությունը բնութագրող հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշներ (եռամսյակային), <http://www.mfe.am/index.php?cat=69&lang=1>, ՀՀ վճարային հաշվեկշիռն ըստ 2012, 2013, 2014 թթ. https://www.cba.am/Storage/AM/downloads/stat_data_arm/PRESS%20RELEASE-2014Q4.pdf:

17%-ով և Ուկրաինայից՝ 13%-ով: Հայաստանից տրանսֆերտների արտահոսքի գծով արձանագրվել է ծավալների անկում՝ բացառությամբ Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Ղազախստանի և Իսպանիայի, ընդ որում, Հայաստանից դեպի Ուկրաինա դրամական փոխանցումները նվազել են 41%-ով²⁸: Ամփոփելով նշենք, որ կատարված վերլուծությունները թույլ են տալիս անելու որոշակի հետևություններ.

- Օտարերկրյա տրանսֆերտներն ազգային տնտեսությունում ունեն և՛ դրական, և՛ բացասական կողմեր: Դրականն այն է, որ նպաստում են սոցիալական լարվածության թուլացմանը, գնողունակ պահանջարկի աճին: Բացասականն այն է, որ ստեղծում են, այսպես կոչված, «հոլանդական հիվանդության» էֆեկտ, երբ տնտեսությունն ու սպառողական պահանջարկը կախված են լինում օտար երկրում ընթացող գործընթացներից, և եթե արտաքին աշխարհում իրավիճակը փոխվում է, բացասական ցնցման փոփոխությունն անմիջապես հաղորդվում է ազգային տնտեսություն, ընդ որում 3–6 ամիս տևող՝ ըստ էության, բավական կարճ, ժամանակային լագով:
- Տնտեսական իշխանությունները պետք է ձեռնարկեն այնպիսի քայլեր, որոնք կթուլացնեն արտաքին բացասական գործոններից մեր երկրի տնտեսության կախվածությունը:
- Համաշխարհային փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ «հոլանդական հիվանդությունը» կարելի է «բուժել» տնտեսության և՛ արտահանման բազմազանեցմամբ, և՛ օպտիմալ կառուցվածքի ձևավորմամբ, մշակող արդյունաբերության նկատմամբ հովանավորչական քաղաքականության ու արտահանման սուբսիդավորման իրականացմամբ:
- Հայրենիքից չհեռանալու խթանների ստեղծումը՝ գործազրկության կրճատմանը, սոցիալական պայմանների, տնտեսական ու քաղաքական ընդհանուր մթնոլորտի բարելավմանն ուղղված քաղաքականության միջոցառումների իրականացումը նույնպես քննարկվող «հիվանդության» բուժման ձևերից է:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

КНАРИК ВАРДАНЯН

Доцент кафедры “Макроэкономики” АГЭУ,
кандидат экономических наук

ԳԱՅԱՆՔ ԱՎԱԿՅԱՆ

Доцент кафедры “Макроэкономики” АГЭУ,
кандидат экономических наук

Склонность экономики РА к “голландской болезни”.– В статье проанализирована макроэкономическая ситуация РА в последние годы с точки зрения тенденции “голландской болезни”. Представляя характерные черты и характеристики “голландской болезни”, авторы подчеркивают зависимость отраслевой структуры экономики РА, ее изменения и зависимость экономики от денежных переводов.

Ключевые слова: “Голландская болезнь”, эффект Гронингена, экономические колебания, частные трансферты, отраслевая структура экономики.

QNARIK VARDANYAN

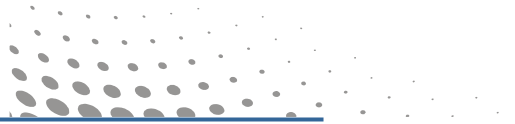
Associate Professor at the Chair of
“Macroeconomics” at ASUE

GAYANE AVAGYAN

Associate Professor at the Chair of
“Macroeconomics” at ASUE

The Disposition of the Armenian Economy to the “Dutch Disease”.– The article analyzes the macroeconomic situation of Armenia in recent years in terms of the “Dutch Disease” trend. Presenting the characteristics and specifications of the “Dutch disease”, the authors emphasize the dependence of economic structure, its changes and the dependence the Armenian economy on remittances.

Key words: “Dutch Disease”, Groningen effect, economic fluctuation, private remittances, branch structure of economy.

ԼՈՒՍԻՆԵ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ
ՀՊՏՀ մակրոէկոնոմիկայի ամբիոնի ասպիրանտ

ԻՐԱԿԱՆ ՓՈԽԱՐԺԵՔՆ ԵՎ ՀՀ ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ ՈՒ ՆԵՐՄՈՒԾՄԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Կարևորելով ՀՀ արտաքին առևտրում առկա հիմնախնդիրների լուծման հրատապությունը՝ հողվածում վերլուծվել են հանրապետության արտաքին առևտրի ապրանքային կառուցվածքը, արտահանման և ներմուծման նկարագիրն ըստ երկրների: Առևտրային հաշվեկշռի առավել ընդգրկուն վերլուծության համար հաշվարկվել են արտահանման և ներմուծման չափաբաժինները, դրանց միջին քառակուսային շեղումները, արտաքին առևտրաշրջանառության կառուցվածքի համաչափության և անհաշվեկշռվածության գործակիցները: Հաշվի առնելով, որ արտահանման մեծ բաժինը և որակական մասը ապահովում են մի քանի ապրանքախմբեր՝ գնահատվել է դրանց վրա իրական փոխարժեքի՝ որպես գնային գործոնի ազդեցության չափը:

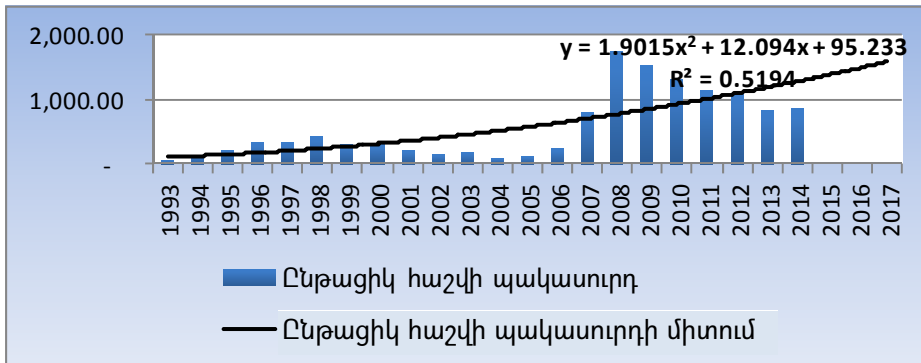
Հիմնաբառեր. *իրական փոխարժեք, իրական արդյունավետ փոխարժեք, արտահանման կառուցվածք, ներմուծման կառուցվածք, ապրանքների հաշիվ, ծառայությունների հաշիվ*

ՀՀ արտաքին առևտրում առկա են հիմնախնդիրներ՝ կապված արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների ծավալների, ապրանքախմբերի կենտրոնացվածության աստիճանի հետ, սակայն գերխնդիր է ՀՀ վճարային հաշվեկշռի ընթացիկ հաշվի, մասնավորապես՝ առևտրային հաշվեկշռի բացասական մնացորդը, որը պետության արտաքին պարտքի աճի պատճառ է, ինչն էլ, իր հերթին, կախվածություն է ենթադրում արտաքին աշխարհից:

Վիճակագրական տվյալները¹ փաստում են, որ ընթացիկ հաշվի պակասուրդը մինչև 1998 թ. աճել է, որից հետո՝ մինչև 2004 թ. նվազել, այնուհետև ընթացիկ հաշվի պակասուրդն աճել է: Մասնավորապես, պակասուրդի

¹ Աղբյուրը՝ <https://www.cba.am/am/SitePages/statexternalsector.aspx>

ամենամեծ հավելւածը՝ 217.3%, գրանցվել է 2007 թ., ամենամեծ պակասուրդն արձանագրվել է 2008 թ.՝ կազմելով 1745.7 մլն ԱՄՆ դոլար, որը հիմնականում պայմանավորված է եղել նախորդ տարվա նկատմամբ առևտրային հաշվեկշռի պակասուրդի 60% աճով: 2008 թ. ընթացիկ հաշվի պակասուրդը կրճատվել է: 2009 թ., ձգնաժամի խորացմանը զուգահեռ, ՀՀ արտաքին ապրանքաշրջանառությունը նախորդ տարվա համապատասխան ժամանակահատվածի համեմատությամբ կրճատվել է 23%-ով, արտահանումը նվազել է 22.4%-ով, իսկ ներմուծումը՝ 23.1%-ով: Արդյունքում՝ 2009 թվականին ընթացիկ հաշվի պակասուրդը խորացել է՝ կազմելով ՀՆԱ 18%-ը:

Պճապատկեր 1. Ընթացիկ հաշվի պակասուրդի միտումը 1993–2017 թթ.

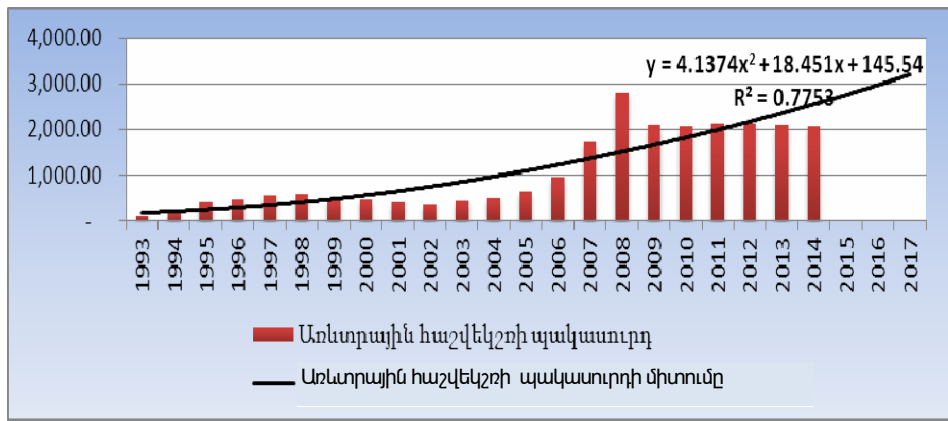
Ինչպես հետխորհրդային մի շարք երկրներում, ՀՀ-ում ևս, 2010 թվականից սկսած, համաշխարհային, ինչպես նաև ՀՀ տնտեսության վերականգնմանը զուգընթաց, արտաքին առևտրի ցուցանիշները փոքր-ինչ բարելավվել են: Այսպես՝ 2013 թ. տեղի է ունեցել արտահանման և ներմուծման դոլարային ծավալների աճ: Ըստ որում, արտահանումն աճել է 7%-ով, ներմուծումը՝ 3%-ով: 2013 թ. ՀՀ արտաքին առևտրի շրջանառությունը հասել է 7.67 մլրդ դոլարի՝ 4.1%-ով գերազանցելով 2012 թ. ցուցանիշը: Արտաքին առևտրի բացասական հաշվեկշիռը կազմել է 2.2 մլրդ դոլար: 2014 թ. ՀՀ արտաքին առևտրի շրջանառությունը հասել է 8.76 մլրդ դոլարի՝ 14.2%-ով գերազանցելով 2013 թ. ցուցանիշը: Արտաքին առևտրի բացասական հաշվեկշիռը 2.17 մլրդ դոլար է:

ՀՀ ներմուծման բացարձակ ծավալները ուսումնասիրվող ողջ ժամանակահատվածում մշտապես գերազանցել են արտահանման ծավալները, ինչի արդյունքում առևտրային հաշվեկշիռն ունի բացասական մնացորդ: Ներմուծում-արտահանում հարաբերության ամենամեծ ցուցանիշը արձանագրվել է 1997 թ.՝ կազմելով 2.9, այնուհետև հարաբերակցությունը մինչև 2006 թ. իջել է՝ 2005-ին կազմելով 1.54, 2006–2008 թթ. աճել է՝ գրեթե հասնելով 1997 թ. մակարդակին: 2010-ից հարաբերակցությունն իջել է, և 2013-ին ներմուծումը գերազանցել է արտահանումը 1.8 անգամ, 2014-ին՝ 1.7 անգամ:

Դիտարկվող ժամանակահատվածում մշտապես արձանագրվել է արտահանման և ներմուծման ծավալների աճ, բացառությամբ 1997 թ., երբ ապրանքների և ծառայությունների արտահանումը կրճատվել է 9%-ով, 1999 թ., երբ ներմուծումը կրճատվել է 10%-ով, 2008-ին արտահանումը կրճատվել է 2%-ով: 2009 թ. արտահանումը նվազել է 22%-ով, ներմուծումը՝ 23%-ով: Դիտարկվող ժամանակահատվածում արտահանման աճի տեմպը հիմնական-

նում գերազանցել է ներմուծման աճի տեմպը: 2000–2005 թթ. արտահանումը միջինում աճել է 25%-ով, իսկ ներմուծումը՝ 16%-ով: 2006–2008 թթ. ներմուծման աճի տեմպը արագացել է՝ նշված ժամանակահատվածում բնակչության եկամուտների շարունակական աճով և դրամի արժեզրկմամբ պայմանավորված: Չնայած ազգային արժույթի արժեզրկմանը, 2009 թ. արտահանման ծավալները կրճատվել են 22.4%-ով, իսկ ներմուծմանը՝ 23.1%-ով՝ պայմանավորված արտահանվող ապրանքների նկատմամբ համաշխարհային պահանջարկի նվազմամբ և փոխարժեքի ազդեցության դրսևորման ժամանակային խզմամբ: Վերլուծվող ժամանակահատվածում, նախորդ տարվա համեմատությամբ, ներմուծման աճի բարձր տեմպ արձանագրվել է 2007 թ., իսկ արտահանման ամենամեծ աճի տեմպ՝ 2010-ին: 2010 թ. արտահանման ծավալները աճել են 45%-ով, իսկ ներմուծմանը՝ 14%-ով, որը բացատրվում է համաշխարհային տնտեսությունում պահանջարկի աստիճանական վերականգնմամբ, արտահանվող ապրանքների գնային մրցունակության բարձրացմամբ, ինչպես նաև նախորդ տարիներին Կառավարության հակաձգնաժամային գործողությունների շրջանակներում արտահանողներին ցուցաբերած օժանդակությամբ: 2011 թ. արտահանման ծավալներն աճել են 25%-ով, ներմուծման ծավալները՝ 8%-ով, իսկ 2012 թ. արտահանումն աճել է 3.5%-ով, ներմուծումը՝ 2%-ով: Համաշխարհային տնտեսությունում պահանջարկի վերականգնման և արտահանողներին ցուցաբերած օժանդակության շնորհիվ 2013 թ. արտահանման աճման միտումը պահպանվել է, և նախորդ տարվա նկատմամբ աճը կազմել է 7%, ներմուծումը՝ 2,6%²:

Նշված փոփոխությունների հետ կապված՝ 2010–2014 թթ. ապրանքների և ծառայությունների արտահանման և ներմուծման սալդոն կրճատվել է՝ արտահանման 19% և ներմուծման 7% միջին աճի պայմաններում: 2010-ից սկսած՝ արտահանման աճի տեմպերը նշտապես գերազանցել են ներմուծման աճի տեմպերը՝ հնարավորություն ընձեռելով աստիճանաբար մեղմացնելու առևտրային հաշվեկշռի բացասական մնացորդը:

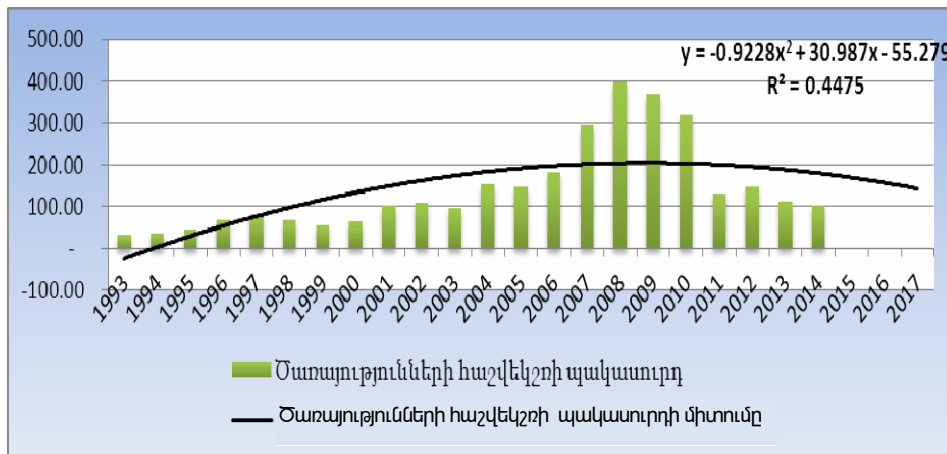

Չճապատկեր 2. Ապրանքների հաշվի շարժընթացը և պակասուրդի միտումը 1993–2017 թթ.

² Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, ՀՀ ԱՎԾ, 2013, էջ 253:

Ապրանքների և ծառայությունների հաշվում, դիտարկվող ժամանակահատվածում, ապրանքների հաշվի տեսակարար կշիռը միջինում կազմել է 86%, ծառայությունների հաշվինը՝ 14%: Ապրանքների և ծառայությունների հաշվի կառուցվածքի փոփոխությունները հստակ օրինաչափություն չեն դրսևորել, սակայն հետձգնաժամային 2009 թ. մինչև 2014 թ. ծառայությունների հաշվի բաժինը կտրուկ նվազել է և 2014-ին հասել 5%-ի:

Ապրանքների և ծառայությունների արտահանման կառուցվածքում, որոշակի վայրկյակներում, արձանագրվել է ապրանքների տեսակարար կշռի նվազման միտում: Այսպես՝ եթե 1994 թ. ապրանքների արտահանումը կազմել է 94%, ծառայություններինը՝ 6%, ապա 2014-ին, համապատասխանաբար՝ 50.5% և 49.5%: 2014 թ. արձանագրվել է ապրանքների տեսակարար կշռի ամենացածր մակարդակը: Դիտարկվող ժամանակահատվածում ապրանքների և ծառայությունների արտահանման կառուցվածքում ապրանքների տեսակարար կշիռը կազմել է 69%, ծառայություններինը՝ 31%:

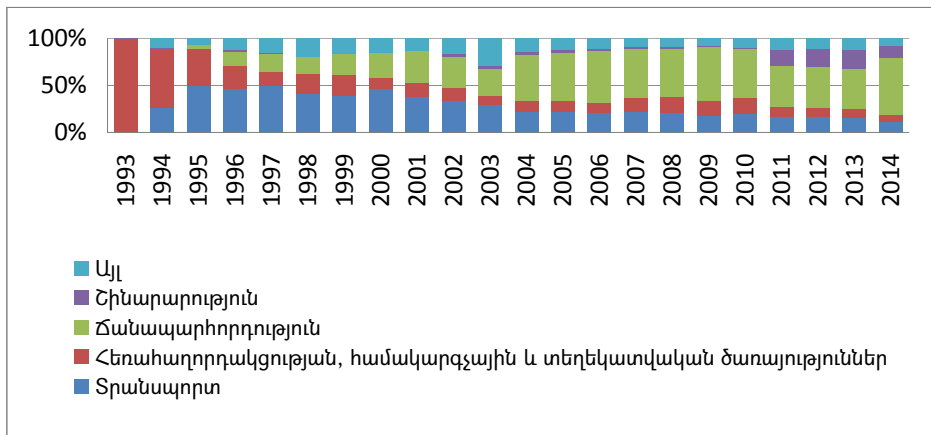

Պատկեր 3. Ծառայությունների հաշվի շարժընթացը և պակասուրդի միտումը 1993-2017 թթ.

Ի տարբերություն նախորդի, ապրանքների և ծառայությունների ներմուծման կառուցվածքը էական փոփոխություններ չի կրել: Չնայած ներմուծման կառուցվածքում ապրանքների տեսակարար կշռի նվազմանը, այս ցուցանիշը մեծ է միջինում՝ 78%, ծառայությունների ոլորտում՝ 22%: Վերջինիս բնագավառում ամենամեծ տեսակարար կշիռ արձանագրվել է 1995-ին՝ 90%, ամենափոքրը 2014-ին՝ 68%:

Էական տեղաշարժեր են արձանագրվել ծառայությունների արտահանման և ներմուծման կառուցվածքներում:

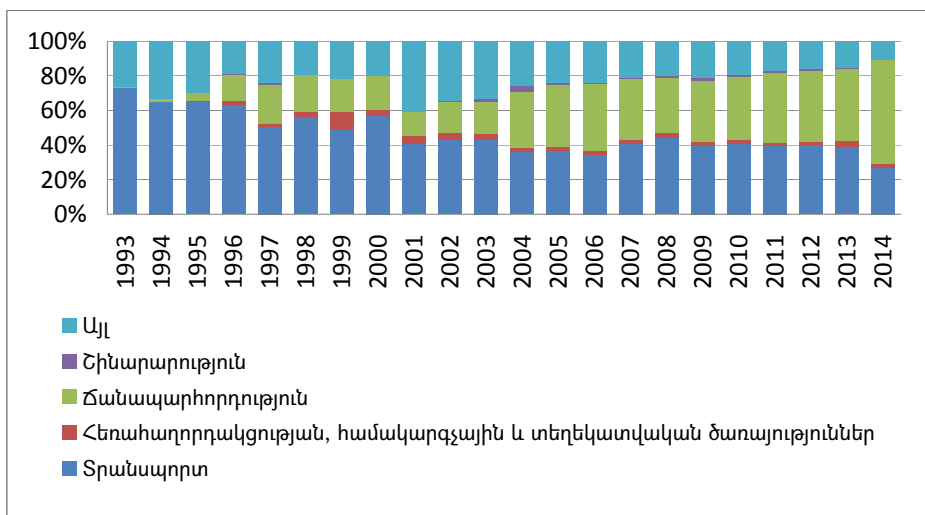
2001 թ. ծառայությունների արտահանման կառուցվածքում տրանսպորտային ծառայությունների տեսակարար կշիռը զգալի նվազել է, չնայած դիտարկվող ժամանակահատվածում այս ոլորտի արտահանման աճի միջին տեմպը կազմել է 28%: Հատկապես կտրուկ աճ է արձանագրվել 1995-1996 թթ.: Նշված ժամանակահատվածում ամենափոքր տեսակարար կշիռը արձանագրվել է 2014 թ.՝ 11%, ամենամեծ տեսակարար կշիռը 1995 թ. և 1997 թ.՝ 50%:

Պատկեր 4. Ծառայությունների արտահանման կառուցվածքի փոփոխությունները 1993–2014 թթ.

Հեռահաղորդակցության տեսակարար կշիռը 1993 թ. 98%-ից իջել և ներկայումս կազմում է 8%: Այդ ծառայությունների արտահանումը, դրսևորելով փոփոխությունների անկայուն վարքագիծ, աճել է միջինում 10%-ով:

Արտահանման կառուցվածքում ճամփորդական ծառայությունները միջինում ունեն 35% տեսակարար կշիռ, սակայն այդ ծառայությունների 41% աճի միջին տեմպի պայմաններում 2014-ին արձանագրվել է 60% ցուցանիշ: Ծխնարարական ծառայությունները միջինում ունեն 4% տեսակարար կշիռ, սակայն պետք է փաստել, որ արտահանման ծավալների անկայուն փոփոխության պայմաններում արձանագրվել է տեսակարար կշռի կտրուկ ավելացում՝ 2010-ի 1%-ից 2013 թ. աճելով մինչև 20%-ի: 2014 թ. այդ ցուցանիշը կազմել է 13%: Այլ ծառայությունները արտահանման կառուցվածքում միջինում 12% են կազմել:

Պատկեր 5. Ծառայությունների ներմուծման կառուցվածքի փոփոխությունները 1993–2014 թթ.

Ծառայությունների ներմուծման կառուցվածքում նույնպես առկա են փոփոխության որոշակի միտումներ: Այսպես՝ տրանսպորտային ծառայությունների ներմուծման ծավալների միջինում 13% աճի պայմաններում դրանց տեսակարար կշիռը միջինում կազմել է 47%: Արձանագրվել է ցուցանիշի անկման միտում՝ 2014 թ. հասնելով 27%-ի: Հեռահաղորդակցությունը ծառայությունների ներմուծման կառուցվածքում միջինում ունեցել է 3% տեսակարար կշիռ և դիտարկվող ժամանակահատվածում էական փոփոխություններ չի կրել՝ բացառությամբ 1999 թ., թեև միջին աճի տեմպը կազմել է 27%:

Ճանփորդական ծառայությունների ներմուծման՝ միջինում 46% աճի պայմաններում արձանագրվել է աճի միտում. միջինում տեսակարար կշիռը կազմել է 27%, 2014 թ.՝ 60%՝ 1993 թ. 1%-ի փոխարեն: Այլ ծառայություններ ներմուծման կառուցվածքում միջինում ունեցել են 23% տեսակարար կշիռ, արձանագրվել է այդ ցուցանիշի նվազում. 2014 թ. կազմել է 10%:

ՀՀ արտահանման մեջ, 2005 թ. սկսած, մեծ տեսակարար կշիռ են ունեցել՝ 1. ոգելից և ոչ ոգելից ըմպելիք, քացախ, 2. հանքաքար, խարամ, մոխիր, 3. վառելանյութ, նավթամթերք, բիտումային միջոցներ, մոմանյութ, 4. մարգարիտ, թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, թանկարժեք մետաղներ, 5. սև մետաղներ, 6. պղինձ և իրեր դրանից: 2013 թ. բացի նշված ապրանքախմբերից արտահանման մեջ մեծ տեսակարար կշիռ են ունեցել նաև՝ ծխախոտ, ալյումին և իրեր դրանից ապրանքախմբերը: 2014 թ. արտահանման, ինչպես և նախորդ տարիներին ՀՀ-ից արտահանված հիմնական արտադրատեսակը պղնձի հանքաքար և խտահանքն է. արտահանվել է 185 հազ. տոննա պղնձի հանքաքար և խտահանք՝ 236 մլն դոլար ընդհանուր արժողությամբ, ինչը ամբողջ արտահանման 15.7%-ն է կազմել: 2014-ին արտահանվել է 13.1 մլն լիտր սպիրտային խմիչք՝ 165 մլն դոլար ընդհանուր արժեքով և արտահանման կառուցվածքում ունեցել է 11% տեսակարար կշիռ, 2014-ին երկաթահամահալվածքի արտահանումը կազմել է ամբողջ արտահանման 7.3%-ը:

ՀՀ ներմուծման մեջ, 2005 թ. սկսած, մեծ տեսակարար կշիռ են ունեցել՝ 1. վառելանյութ, նավթամթերք, բիտումային միջոցներ, մոմանյութ, 2. մարգարիտ, թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, թանկարժեք մետաղներ, 3. միջուկային ռեակտորներ, կաթսաներ, սարքավորումներ, 4. էլեկտրական մեքենաներ, սարքավորումներ, ծայնագրող ապարատներ, 5. վերգետնյա տրանսպորտի միջոցներ և մասեր, 6. հացահատիկ: 2013-ին, բացի նշված ապրանքախմբերից, ներմուծման մեջ մեծ տեսակարար կշիռ են ունեցել նաև դեղագործական մթերքներ, ինչպես նաև պլաստմասսա և դրանից իրեր ապրանքախմբերը: ՀՀ արտաքին առևտուրը բազմազանեցված չէ ըստ ապրանքախմբերի: ՀՀ արտահանման մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեցող 1-ին 6 ապրանքախմբերը ընդհանուր արտահանման մեջ 2005 թ. կազմել են 81.5%, 2012-ին՝ 70.8%: Իհարկե, սա դրական երևույթ է, քանի որ առկա է արտահանման բազմազանեցում: Սակայն ավելի արագ տեմպերով պետք է փորձել բազմազանեցնել արտահանումն ըստ ապրանքատեսակների՝ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնելով 1. տեքստիլ հագուստ և հարակից իրեր, 2. դեղագործական մթերք, 3. ծխախոտ, 4. ալյումին և իրեր դրանից, 5. ժամացույցներ և դրանց մասեր, 6. էլեկտրական մեքենաներ, սարքավորումներ, 7. միջուկային ռեակտորներ, կաթսաներ, սարքավորումներ, 8. ոչ թանկարժեք մետաղներ և իրեր դրանից ապրանքախմբերի արտահանման ծավալների մեծացմանը: 2005 թ. ՀՀ ներմուծման մեջ ամենամեծ տեսակարար կշիռ ունեցող 1-ին 6 ապրանքախմբերի ցուցանիշն ընդհանուր արտահանման մեջ կազմել

է 58%, 2012 թ.՝ 51.2%: Ի տարբերություն արտահանման, ներմուծումն ըստ ապրանքախմբերի ավելի բազմազանեցված է:

Արտահանման մեջ 2005–2013 թթ. ամենամեծ տեսակարար կշիռ ունեցել են ԵՄ անդամ երկրները, սակայն եթե 2005–2008 թթ. արտահանման դրական աճ է եղել, ապա 2009 թվականից կտրուկ նվազել է, 2010, 2011 թթ. ցուցանիշը պահպանվել է, իսկ 2012 և 2013 թթ. նորից նկատվել է կտրուկ նվազում: ՀՀ արտահանումն ԱՊՀ երկրներ 2005–2008 թթ. աճել է, 2009–2010 թթ.՝ նվազել, իսկ վերջին տարիներին նկատվում է աճ, և ապագայում էլ ավելի կաճի՝ կապված Մաքսային միությանը ՀՀ անդամակցությամբ: ՀՀ արտահանումը այլ երկրներ 2005-ից նվազել է և իր ամենացածր կետին հասել 2008 թ., որի հիմնական պատճառը ճգնաժամն էր, սակայն 2009-ից կտրուկ աճել է, 2010–2011 թթ. ցուցանիշը պահպանվել է, 2012 թ. կրկին աճել, իսկ 2013 թ. գրեթե հավասարվել ԵՄ անդամ երկրների ապրանքների արտահանման տոկոսային կշիռն, ինչը, իհարկե, դրական երևույթ է: Այլ երկրներ արտահանման մեջ համեմատաբար մեծ տեսակարար կշիռ են ունեցել Իրանը, Վրաստանը, Կանադան, Շվեյցարիան, Չինաստանը, ԱՄԷ-ը³:

2005 թ. ամենամեծ տեսակարար կշիռը ՀՀ արտահանման մեջ ունեցել է Պերմանիան, ապա, ըստ հաջորդականության՝ Նիդեռլանդները, Բելգիան, Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ը, իսկ վերոնշյալ մնացած երկրների տեսակարար կշիռն այդ թվականին դեռ փոքր է եղել: 2006 թ. գրեթե նույնն է եղել երկրների տեսակարար կշիռն ՀՀ արտահանման մեջ: 2007–2008 թթ. արտահանման մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեցող 5 երկրներն են՝ Ռուսաստան, Պերմանիա, Նիդեռլանդներ, Բելգիա, Վրաստան: 2009 թ. ընդհանուր արտահանման մեջ երկրների տեսակարար կշիռների փոփոխություններ են տեղի ունեցել, ինչը կապված էր ճգնաժամի հետ: 2010 թ. Պերմանիան իր տեղը զիջել է Բուլղարիային, իսկ Ռուսաստանը նորից հայտնվել է 1-ին տեղում: 2011–2012 թթ., չնչին փոփոխություններով հանդերձ, հիմնական կառուցվածքը պահպանվել է: 2013 թ. ՀՀ արտահանման մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեցող 1-ին 9 երկրներն են՝ Ռուսաստան, Բուլղարիա, Բելգիա, Իրան, ԱՄՆ, Վրաստան, Պերմանիա, Չինաստան, Նիդեռլանդներ⁴:

ՀՀ ներմուծման մեջ 2005–2007 թթ. ամենամեծ տեսակարար կշիռ ունեցել են ԵՄ անդամ երկրները, սակայն 2008–2009 թթ. ներմուծումը ԵՄ երկրներից նվազել է, 2010–2011 թթ.՝ աճել, իսկ 2012–2013 թթ. նորից նկատվել է նվազում: ՀՀ ներմուծումն ԱՊՀ երկրներից 2005–2007 թթ. աճել է, 2009 թ.՝ նվազել, 2010-ին՝ աճել, 2011–2013 թթ. շատ մեծ փոփոխությունների չի ենթարկվել, և տեսակարար կշիռն ընդհանուր ներմուծման մեջ տատանվել է 29–31%-ի սահմաններում: ՀՀ ներմուծումն այլ երկրներից 2005 թ. նվազել է՝ իր ամենացածր կետին հասնելով 2007 թ., սակայն 2008 թ. կտրուկ աճել և պահպանել է այդ տեմպերը մինչև 2013 թ.: Այլ երկրների մեջ համեմատաբար մեծ տեսակարար կշիռ են ունեցել Իրանը, Վրաստանը, Կանադան, Շվեյցարիան, Չինաստանը, Իտալիան⁵:

2005 թ. ամենամեծ տեսակարար կշիռը ՀՀ ներմուծման մեջ ունեցել է Ռուսաստանը, ապա, ըստ հաջորդականության՝ Պերմանիան, Ուկրաինան,

³ Տես Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, ՀՀ ԱՎԾ 2008՝ էջ 455-457, 2010՝ էջ 482-484, 2012՝ էջ 468-470, 2014՝ էջ 473-475:

⁴ Տես նույն տեղը, 2008՝ էջ 458-459, 2010՝ էջ 485-486, 2012՝ էջ 471-472, 2014՝ էջ 476-477:

⁵ Տես նույն տեղը, 2008՝ էջ 455-457, 2010՝ էջ 482-484, 2012՝ էջ 468-470, 2014՝ էջ 473-475:

ԱՄՆ-ը, իսկ վերոնշյալ մնացած երկրների տեսակարար կշիռն այդ թվակա-
նին դեռ փոքր է եղել: 2006 թ. ՀՀ ներմուծման կառուցվածքը, ըստ երկրների,
գրեթե չի փոխվել, միայն Ուկրաինան է 4-րդից հայտնվել 2-րդ, իսկ Գերմա-
նիան՝ 4-րդ տեղում: 2007 թ. ՀՀ ներմուծման մեջ վերոնշյալ երկրներից մեծ
տեսակարար կշիռ ունեցող 5 երկրներն են եղել Ռուսաստանը, Ուկրաինան,
Գերմանիան, Չինաստանը, ԱՄՆ-ը: 2008 թ. փոփոխություններ են արձանա-
գրվել՝ կապված ճգնաժամի հետ, և մինչև 2013 թ. այս ոլորտում մեծ տեսա-
կարար կշիռ ունեցող երկրներն իրենց դիրքերը պահպանել են. փոփոխու-
թյուններ են եղել միայն միմյանց նկատմամբ: 2013 թ., ըստ ՀՀ արտահանման
մեջ տեսակարար կշիռի մեծության, երկրների հաջորդականությունը հետևյալն
է՝ Ռուսաստան, Չինաստան, Գերմանիա, Ուկրաինա, Թուրքիա, Իրան, Իտա-
լիա, ԱՄՆ⁶:

Մեծ խնդիր է նաև ըստ երկրների ՀՀ արտաքին առևտրի ոչ բազմազա-
նեցված լինելը: Այսպես՝ եթե 2005 թ. ՀՀ ընդհանուր արտահանման մեջ ամե-
նամեծ տեսակարար կշիռ ունեցող երկրների 1-ին տասնյակի տեսակարար
կշիռների գումարը կազմել է ընդհանուր արտահանման 81.6%-ը, ապա
2012-ին՝ 82.9%, 2013-ին՝ 75.1%: Ներմուծման մեջ ամենամեծ տեսակարար
կշիռ ունեցող երկրների 1-ին տասնյակի տեսակարար կշիռների գումարը
2005-ին կազմել է ընդհանուր ներմուծման 67.4%-ը, 2012 թ.՝ 67.5%, 2013 թ.՝
60.2%: Այս տարիների ընթացքում թեև կառուցվածքային փոփոխություններ
եղել են, սակայն, ընդհանուր առումով, բազմազանեցման փոխարեն դիտվել
է նվազում, բացառությամբ՝ 2013 թ.: Այս խնդրի լուծման նպատակով
մոտակա ժամանակաշրջանում պետք է արտաքին առևտրաշրջանառության
ծավալները մեծացնել հատկապես Իտալիայի, Շվեյցարիայի, Ճապոնիայի,
Իսրայելի, Հնդկաստանի, Բելգիայի, Բրազիլիայի, Իսպանիայի, Կանադայի,
ԱՄԷ-ի հետ:

2000–2014 թթ. արտահանման չափաբաժինը միջինում կազմել է 25.3%,
2014 թ.՝ 30.3%, ներմուծման մասնաբաժինը միջինում՝ 47.5%, 2014 թ.՝
50.2%: Այս ցուցանիշներն արտացոլում են տնտեսության ծավալները և դրա
կախվածությունը համաշխարհային տնտեսությունից: Ի դեպ, զարգացած
տնտեսահամակարգերում արտահանման և ներմուծման չափաբաժինները
ՀՆԱ-ում փոքր են: Աշխատանքի միջազգային բաժանման գործընթացում ՀՀ
դիրքն անկայուն է: Այդ մասին է վկայում ՀՀ արտահանման և ներմուծման
սահմանաչափերի միջին քառակուսային շեղումների մեծ արժեքը. արտա-
հանման սահմանաչափի միջին քառակուսային շեղումը 5.74% է, ներմուծման
սահմանաչափինը՝ 3.85%: Սա փաստում է, որ ելքային ցուցանիշների, հե-
տևաբար՝ սպասվող արդյունքների տատանողականությունը մեծ է:

Արտաքին առևտրաշրջանառության կառուցվածքի ուսումնասիրության
արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ մեծ է փոքր ավելացված արժեքով
արտադրանքի տեսակարար կշիռը: Սա լուրջ հիմնախնդիր է, փաստում է
տնտեսական համակարգի զարգացման ցածր աստիճանի մասին՝ պահան-
ջելով հրատապ լուծում: Համաչափության (սիմետրիկության) գործակիցը
փոքր է 1-ից, որը հիմք է տալիս արձանագրելու, որ արտաքին առևտրաշրջա-
նառության կառուցվածքը համաչափ չէ, և երկիրը աշխատանքի միջազգային
բաժանման մեջ միտված է դեպի ռեսուրսարդյունահանող տեխնոլոգիաներ:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, 2008՝ էջ 460-461, 2010՝ էջ 487-488, 2012՝ էջ 473-474, 2014՝ էջ 478-479:

**Առևտրային հաշվեկշռի վիճակի վերլուծության ցուցանիշների
փոփոխությունները 2000–2014 թթ.**

Թվական	Արտահանման մասնաբաժինը (%)	Արտահանման մասնաբաժնի շեղումը միջինից (%)	Ներմուծման մասնաբաժինը (%)	Ներմուծման մասնաբաժնի շեղումը միջինից (%)	Անհաշվեկշռվածության գործակիցը	Ընթացիկ հաշվի տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում (%)
2000	23.8	-1.6	51.6	4.1	0.37	15.8
2001	26.5	1.2	51.1	3.6	0.32	10.4
2002	31.5	6.1	50.8	3.3	0.24	6.2
2003	35.0	9.6	54.5	7.0	0.22	6.2
2004	31.2	5.9	49.3	1.8	0.22	2.2
2005	29.8	4.4	45.7	-1.8	0.21	2.5
2006	24.3	-1.1	42.0	-5.5	0.27	3.9
2007	19.5	-5.8	41.4	-6.1	0.36	8.5
2008	15.1	-10.2	42.7	-4.8	0.48	15.0
2009	15.8	-9.5	44.3	-3.2	0.47	17.6
2010	21.3	-4.0	47.1	-0.4	0.38	14.2
2011	24.3	-1.0	46.4	-1.1	0.31	11.1
2012	25.7	0.3	48.3	0.8	0.31	11.1
2013	26.2	0.8	47.3	-0.2	0.29	8.0
2014	30.3	4.9	50.2	2.7	0.25	7.9

Բարձր տեխնոլոգիական արտադրանքի արտահանման կառուցվածքում գերակշռում են գիտական սարքավորումները, քիմիական նյութերը, էլեկտրոնիկա-հեռահաղորդակցման արտադրանքը: 2004 թ. ՀՀ-ում գրանցվել է բարձր տեխնոլոգիաների ներմուծման ծավալների կտրուկ աճ, ինչը մասամբ պայմանավորված է հեռահաղորդակցության ոլորտի ինտենսիվ զարգացմամբ: Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հետևանքով բարձր տեխնոլոգիաների ներմուծման ծավալները 2008 թ. նվազել են: Ըստ ՀՀ ԱՎԾ տվյալների՝ համակարգիչները, էլեկտրոնիկան և հեռահաղորդակցման պարագաները ՀՀ ներմուծվող բարձր տեխնոլոգիական ապրանքների 70–80%-ն են կազմում, մինչդեռ բարձր տեխնոլոգիական մեքենասարքավորումների բաժինը 2% է: Փաստորեն, նոր տեխնոլոգիաների ներմուծման միջոցով տեղայնացվող նորամուծությունը և արտադրական կարողությունների տեխնոլոգիական նորացման հնարավորությունները սահմանափակ են:

Առևտրային հաշվեկշռի կայունությունը բնութագրող անհաշվեկշռվածության գործակիցը ՀՀ-ում միջինում կազմել է 31%, որը փաստում է, որ տնտեսական զարգացումը՝ հատկապես արտաքին առևտրային բաղկացուցիչը, անկայուն է:

ՀՀ ֆինանսական շուկան ներքին և արտաքին ցնցումներին արձագանքում է փոխարժեքի տատանումներով, ինչն էլ, իր հերթին, առաջացնում է արտահանման և ներմուծման, տրանսֆերտների, եկամուտների և կապիտալի հոսքերի տատանումներ: Իրական արդյունավետ փոխարժեքի և առևտրային հաշվեկշռի կապը հիմնավորելու նպատակով տնտեսաչափական մոդելի օգնությամբ կատարվել է ռեգրեսիոն վերլուծություն:

**Առևտրային հաշվեկշռի և իրական արդյունավետ փոխարժեքի (ԻԱՓ) կապը
բնութագրող ռեգրեսիոն հավասարման լուծման արդյունքները⁷**
TRADE = 4.78*REER(-1) – 17.6

<i>Dependent Variable: LTRADE_SA</i>				
<i>Variable</i>	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>t-Statistic</i>	<i>Prob.</i>
LREER_SA(-1)	4.787736	0.476962	10.03798	0.0000
C	-17.59959	2.267837	-7.760519	0.0000
R-squared	0.593546	Mean dependent var		5.158559
Adjusted R-squared	0.587655	S.D. dependent var		0.702326
S.E. of regression	0.450992	Akaike info criterion		1.273031
Sum squared resid	14.03418	Schwarz criterion		1.336768
Log likelihood	-43.19259	Hannan-Quinn criter.		1.298377
F-statistic	100.7609	Durbin-Watson stat		0.246037
Prob(F-statistic)	0.000000			

Դիտարկվող ժամանակահատվածում իրական արդյունավետ փոխարժեքի 1% աճի (արժևորման) դեպքում առևտրային հաշվեկշռի պակասուրդը խորանում է 4.78%-ով, իսկ նվազման (արժեզրկման) դեպքում տեղի է ունենում առևտրային հաշվեկշռի պակասուրդի նույն չափով նվազում:

Հաշվի առնելով, որ արտահանման մեծ բաժինը և որակական մասը ապահովում են այնպիսի ապրանքախմբեր, ինչպիսիք են հանքահումքային արտադրանքը, պատրաստի սննդի արտադրանքը, թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերը, թանկարժեք մետաղները, ոչ թանկարժեք մետաղները և դրանցից պատրաստված իրերը, մոդելները մշակվել են հենց այդ ապրանքախմբերի վրա իրական փոխարժեքի՝ որպես գնային գործոնի ազդեցության չափը գնահատելու նպատակով⁸:

Հանքահումքային արտադրանքի արտահանման մոդելի գնահատման արդյունքում ստացվել է հետևյալ հավասարումը.

⁷ Վերլուծության համար հիմք են հանդիսացել վճարային հաշվեկշռի առանձին հաշիվների և իրական արդյունավետ փոխարժեքի 1997–2014 թթ. եռամսյակային տվյալները: Տվյալների շարքերը լոգարիթմվել են, հարթեցվել, շարքերից հանվել է սեզոնայնության գործոնը: Հաշվարկները կատարվել են **Eviews 7** ծրագրային փաթեթի օգնությամբ: (TRADE՝ առևտրային հաշվեկշռի պակասուրդի աճի ինդեքս):

⁸ Մոդելների մշակումն իրականացվել է առանձին բազմաչափ ռեգրեսիոն հավասարումների կառուցման միջոցով՝ կիրառելով փոքրագույն քառակուսիների մեթոդը, իսկ ռեգրեսիաների որակի գնահատման համար հիմք են հանդիսացել հայտնի վիճակագրական բաշխումների արժեքները և կանխատեսման սխալների մեծությունը: Գնահատված պարամետրերի վիճակագրական նշանակալիությունը ստուգելու համար որպես հիմք են ծառայել R դետերմինացիայի գործակիցը, ռեգրեսիայի ստանդարտ սխալը, AKAIKE և SCHWARZ տեղեկատվական չափանիշները: Մոդելների տվյալների բազայի կառուցման համար ընտրվել են համապատասխան ցուցանիշների 1997–2014 թթ. եռամսյակային տվյալները: Տվյալների մեծ մասը լոգարիթմվել է և, անհրաժեշտության դեպքում, սեզոնայնորեն հարթեցվել, ստացիոնարության խնդիրը լուծելու նպատակով որոշ ցուցանիշներ նաև դիֆերենցվել են:

$$EXP_MINERAL_PROD = 0.63*EXP_MINERAL_PROD(-1) + 0.3*IND_MINING(-1) - 2.55*D_REER(-1) + 0.16^9$$

<i>Dependent Variable: LEXP_MINERAL_PROD_SA</i>				
<i>Variable</i>	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>t-Statistic</i>	<i>Prob.</i>
LEXP_MINERAL_PROD_SA(-1)	0.633096	0.102970	6.148373	0.0000
D_LREER_SA(-1)	-2.552790	1.093002	-2.335576	0.0238
LIND_MINING_SA(-1)	0.304846	0.086149	3.538595	0.0009
C	0.157705	0.253494	0.622124	0.5369
R-squared	0.915577	Mean dependent var	5.794835	
Adjusted R-squared	0.910188	S.D. dependent var	0.846955	
S.E. of regression	0.253821	Akaike info criterion	0.170806	
Sum squared resid	3.027968	Schwarz criterion	0.322322	
Log likelihood	-0.355551	Hannan-Quinn criter.	0.228705	
F-statistic	169.9069	Durbin-Watson stat	2.291452	
Prob(F-statistic)	0.000000			

Սողելի արդյունքները փաստում են, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում իրական արդյունավետ փոխարժեքի 1%-ային կետով ավելացումը մեկ եռամսյակ անց հանգեցնում է հանքահումքային արտադրանքի արտահանման 2.55%-ային կետով նվազման, հանքահումքային արդյունաբերության ավելացված արժեքի և հանքահումքային արտադրանքի արտահանման 1%-ային կետով աճը մեկ եռամսյակ անց հանգեցնում է հանքահումքային արտադրանքի արտահանման՝ համապատասխանաբար 0.3%-ային կետով և 0.63%-ային կետով աճի:

Պատրաստի սննդի արտադրանքի արտահանման մողելի գնահատման արդյունքում ստացվել է հետևյալ հավասարումը.

$$EXP_PREP_FOOD = -1.01*REER(-1) + 1.38*IND_MANUFACTURING(-1) + 0.53*D122 + 3.37^{10}$$

<i>Dependent Variable: LEXP_PREP_FOOD_SA</i>				
<i>Variable</i>	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>t-Statistic</i>	<i>Prob.</i>
LREER_SA(-1)	-1.008504	0.374996	-2.689370	0.0099
LIND_MANUFACTURING_SA(-1)	1.383556	0.105017	13.17458	0.0000
D122	0.527214	0.237301	2.221711	0.0312
C	3.369415	1.468910	2.293821	0.0263

⁹ EXP_MINERAL_PROD՝ հանքահումքային արտադրանքի արտահանման աճի ինդեքս, IND_MINING՝ հանքահումքային արդյունաբերության ավելացված արժեքի աճի ինդեքս, D_REER՝ իրական արդյունավետ փոխարժեքի աճ ինդեքսի դիֆերենցիալ. բոլոր մողելներում իրական արդյունավետ փոխարժեքի աճը նշանակում է արժևորում, D_FOREIGN_DEMAND՝ արտաքին պահանջարկի աճի ինդեքսի դիֆերենցիալ, (-1)՝ լագ (համապատասխան ցուցանիշի նախորդ եռամսյակի արժեք):

¹⁰ EXP_PREP_FOOD՝ պատրաստի սննդի արտադրանքի արտահանման աճի ինդեքս, REER՝ իրական արդյունավետ փոխարժեքի աճի ինդեքս, IND_MANUFACTURING՝ վերամշակող արդյունաբերության ավելացված արժեքի աճի ինդեքս, D122՝ ժամանակավոր շոկ:

R-squared	0.850610	Mean dependent var	5.841695
Adjusted R-squared	0.841075	S.D. dependent var	0.581468
S.E. of regression	0.231805	Akaike info criterion	-0.010657
Sum squared resid	2.525475	Schwarz criterion	0.140859
Log likelihood	4.271744	Hannan-Quinn criter.	0.047242
F-statistic	89.20432	Durbin-Watson stat	1.158141
Prob(F-statistic)	0.000000		

Մոդելի արդյունքները փաստում են, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում իրական արդյունավետ փոխարժեքի 1%-ային կետով արժևորումը մեկ եռամսյակ անց հանգեցնում է պատրաստի սննդի արտադրանքի արտահանման 1.18%-ային կետով նվազման, վերամշակող արդյունաբերության ավելացված արժեքի 1%-ային կետով աճը երկու եռամսյակ անց նպաստում է պատրաստի սննդի արտադրանքի արտահանման 1.38%-ային կետով աճին:

Թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերի ու մետաղների արտահանման մոդելի գնահատման արդյունքում ստացվել է հետևյալ հավասարումը.

$$\text{EXP_PREC_METAL} = 0.55 \cdot \text{EXP_PREC_METAL} - 1.85 \cdot \text{REER}(-1) + 0.24 \cdot \text{IND_MANUFACTURING}(-1) + 9.9^{11}$$

<i>Dependent Variable: LEXP_PREC_METAL_SA</i>				
<i>Variable</i>	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>t-Statistic</i>	<i>Prob.</i>
LEXP_PREC_METAL_SA(-1)	0.548415	0.101808	5.386753	0.0000
LREER_SA(-1)	-1.855625	0.497445	-3.730308	0.0005
LIND_MANUFACTURING_SA(-1)	0.236620	0.107593	2.199220	0.0327
C	9.886888	2.355400	4.197541	0.0001
R-squared	0.823269	Mean dependent var	5.088872	
Adjusted R-squared	0.812223	S.D. dependent var	0.417693	
S.E. of regression	0.181000	Akaike info criterion	-0.506837	
Sum squared resid	1.572526	Schwarz criterion	-0.356741	
Log likelihood	17.17776	Hannan-Quinn criter.	-0.449294	
F-statistic	74.53292	Durbin-Watson stat	1.894345	
Prob(F-statistic)	0.000000			

Ստացված կախվածությունները ցույց են տալիս, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում իրական արդյունավետ փոխարժեքի 1%-ային կետով արժևորումը մեկ եռամսյակ անց հանգեցնում է թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերի ու մետաղների արտադրանքի արտահանման 1.85%-ային կետով նվազման, վերամշակող արդյունաբերության ավելացված արժեքի և

¹¹ EXP_PREC_METAL` թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերի և մետաղների արտադրանքի արտահանման աճի ինդեքս:

նույն ապրանքախմբի արտահանման 1% աճը մեկ եռամսյակ անց նպաստում է դիտարկվող ապրանքախմբի արտահանման՝ համապատասխանաբար 0.24% և 0.55%-ային կետով աճին:

Ոչ թանկարժեք մետաղների և դրանցից պատրաստված իրերի արտահանման մոդելի գնահատման արդյունքում ստացվել են հետևյալ արդյունքները.

$$\text{EXP_BASE_METAL} = 0.69 \cdot \text{EXP_BASE_METAL}(-1) - 0.34 \cdot \text{REER}(-3) + 0.25 \cdot \text{IND_MINING}(-1) + 1.9^{12}$$

Dependent Variable: LEXP_BASE_METAL_SA				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LEXP_BASE_METAL_SA(-1)	0.691358	0.107476	6.432690	0.0000
LREER_SA(-3)	-0.337751	0.215970	-1.563874	0.1247
LIND_MINING_SA(-1)	0.249221	0.090357	2.758180	0.0083
C	1.861344	0.965463	1.927930	0.0601
R-squared	0.962639	Mean dependent var	6.049807	
Adjusted R-squared	0.960202	S.D. dependent var	0.829010	
S.E. of regression	0.165382	Akaike info criterion	-0.684495	
Sum squared resid	1.258161	Schwarz criterion	-0.531533	
Log likelihood	21.11237	Hannan-Quinn criter.	-0.626246	
F-statistic	395.0752	Durbin-Watson stat	2.025442	
Prob(F-statistic)	0.000000			

Ստացված արդյունքները վկայում են, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում իրական արդյունավետ փոխարժեքի 1%-ային կետով արժևորումը երեք եռամսյակ անց հանգեցնում է ոչ թանկարժեք մետաղների արտահանման 0.34%-ային կետով նվազման, ոչ թանկարժեք մետաղների արտահանման 1%-ային կետով աճը մեկ եռամսյակ անց հանգեցնում է նույն ապրանքախմբի արտահանման՝ 0.69%-ային կետով, իսկ հանքահումքային արդյունաբերության ավելացված արժեքի 1%-ային կետով աճը մեկ եռամսյակ անց՝ 0.25%-ային կետով աճի:

Ստացված գործակիցների նշանները բավարարում են տնտեսագիտության տեսության պահանջները, և մոդելների արդյունքներից ակնհայտ է ստացված կապերի՝ տնտեսագիտորեն հիմնավորված լինելը: Մշակված մոդելները կարելի է օգտագործել որպես համապատասխան ցուցանիշների կանխատեսման կարևոր և որակյալ գործիքներ:

Այսպիսով՝ իրական փոխարժեքն այն հիմնարար և առանցքային փոփոխականն է, որն անմիջական և նշանակալի ազդեցություն է ունենում համաշխարհային շուկայում << տնտեսության մրցունակության վրա, ուստի արտահանման և ներմուծման հարաբերակցության կարգավորման կարևոր գործիք է:

¹² EXP_BASE_METAL՝ ոչ թանկարժեք մետաղների և դրանցից պատրաստված իրերի արտահանման աճի ինդեքս:

ЛУСИНЕ МХИТАРЯН

Аспирант кафедры "Макроэкономики" АГЭУ

Реальный обменный курс и изменения структуры экспорта и импорта РА.– В статье проанализированы внешнеторговая товарная структура, структура экспорта и импорта РА по странам. Для более полного анализа торгового баланса, рассчитаны квоты импорта и экспорта, их среднее квадратное отклонения, коэффициент неуравновешенности и симметричности структуры внешней торговли, удельный вес текущего счета в ВВП.

Учитывая, что удельный вес и качество экспорта обеспечивают некоторые товары, оценено влияние реального обменного курса как ценовой фактор на эти товары.

Ключевые слова: реальный обменный курс, реальный эффективный обменный курс, структура экспорта, структура импорта, счет по товарам, счет по услугам.

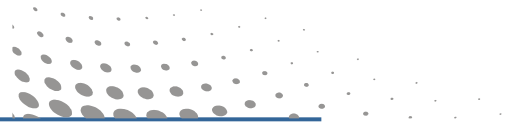
LUSINE MKHITARYAN

Post-graduate at the Chair of
"Macroeconomics" at ASUE

The Real Exchange Rate and Changes in Export and Import Structure of the Republic of Armenia.– The article analyzes the foreign trade commodity structure, the structure of export and import of Armenia. For a more complete analysis of the balance of trade, import and export quotas, their mean square deviation, coefficient of imbalance symmetry and structure of foreign trade, the share of current account in GDP have been calculated.

Taking into consideration that the quality and most of the export is provided with some group of products, the impact of the real exchange rate is estimated as the price factor on these products.

Key Words: real exchange rate, real effective exchange rate, export structure, import structure, account on commodities, account on services.

ԼԻԱՆԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

*ԵՊՀ տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի
ֆինանսահաշվային ամբիոնի հայցորդ*

ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՆԵՐԴՐՈՒՄԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱԿԱ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐ

Հայաստանն այսօր տնտեսական զարգացման նոր հարթությունում է՝ նոր մարտահրավերներով և հնարավորություններով: Կառուցվածքային վերափոխման անհրաժեշտությունը բխում է կապիտալի միջազգային շուկայում տնտեսության մրցակցելիության բարձրացման կարևորությունից: Ի վերջո, տնտեսության արդյունավետ կառուցվածքի ձևավորումը կարևոր նախադրյալ է ինչպես ներդրումների ներգրավման, այնպես էլ տնտեսական կայուն աճի ապահովման համար:

Հիմնաբառեր. *տնտեսության կառուցվածք, մակրոտնտեսական կայունություն, ներդրումային քաղաքականություն, ներդրումներ*

Վերջին տարիներին Հայաստանում բարենպաստ մակրոտնտեսական գործոնների ազդեցությամբ պայմանավորված՝ տնտեսական աճի և ներդրումային ակտիվության որոշակի նախադրյալներ ապահովվեցին: Այնուամենայնիվ, հանրապետությունում դեռևս չեն հաղթահարվել այնպիսի մարտահրավերներ, ինչպիսիք են եկամուտների ցածր մակարդակն ու գերբևեռացումը, գործազրկությունը, համախառն խնայողությունների փոքր ծավալները, ներդրումային պակասուրդը և դրանցից ածանցվող բազմաթիվ բացասական միտումներ: Իհարկե, անկախացման երկրորդ տասնամյակում արդեն երկիրը կարողացավ լուծել մի շարք հիմնախնդիրներ և դուրս գալ զարգացման նոր ուղի: Ներդրումների ներգրավման առումով ևս զգալի ձեռքբերումներ արձանագրվեցին նախաձգնաժամային ժամանակահատվածում, սակայն 2008 թ. սկիզբ առած ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը երևան հանեց իրականաց-

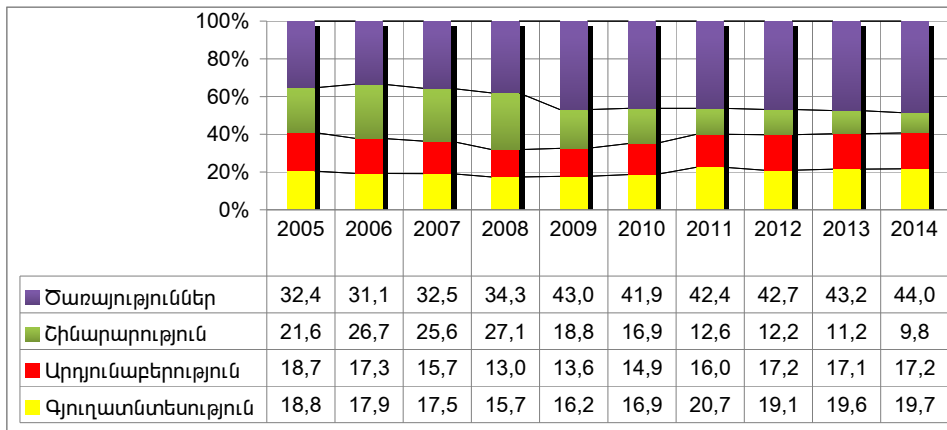
վող տնտեսական քաղաքականության բացթողումները, սրվեցին նաև այն խնդիրները, որոնք դեռևս լուծում չէին ստացել: Հայաստանի տնտեսության՝ միջազգային ֆինանսական համակարգին թույլ ինտեգրմամբ և տնտեսության կառուցվածքային առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ հիմնական հարվածն իր վրա կրեց տնտեսության իրական հատվածը: Տվյալ հանգամանքը պատճառ հանդիսացավ վերանայելու մակրոտնտեսական քաղաքականության հիմնական գերակայությունները՝ իրական հատվածի խթանումը դարձնելով տնտեսական քաղաքականության միջոցառումների առանցքը: Հանրապետությունում տնտեսական զարգացման ներկայիս փուլում իրական հատվածի դերն ընդգծվում է ոչ միայն վերոնշյալ հանգամանքներից ելնելով, այլ նաև այն պարզ պատճառով, որ երկրում տնտեսության արդյունաբերականացումը դեռևս ընթացքում է: Տնտեսության իրական հատվածին պետության ակտիվ աջակցությունը ռազմավարական գերակայություն է համարվում նաև Հայաստանի արդյունաբերական քաղաքականության ռազմավարությամբ՝ նպատակ ունենալով մեծացնելու տնտեսության բազմազանեցման աստիճանը և ընդլայնելու արտահանելի հատվածը:

Հայաստանի համար ճգնաժամը, իհարկե, լուրջ փորձություն էր, սակայն նաև մակրոտնտեսական քաղաքականության ռազմավարական գերակայությունները վերագնահատելու կարևոր հնարավորություն: Տնտեսական քաղաքականությունը կառուցելիս պետք է հաշվի առնել այն փաստը, որ տնտեսական աճը և, առավել ևս՝ մակրոտնտեսական կայունությունը լոկ ՀՆԱ աճով չի ապահովվում: Վերջինս, անշուշտ, մակրոտնտեսական հավասարակշռություն ապահովող գործիքներից մեկն է: Մինչդեռ տնտեսական աճը ենթադրում է երկրի սոցիալ-տնտեսական ներուժի աճ, կենսամակարդակի բարձրացում և, վերջապես, աշխատանքի միջազգային բաժանման մեջ իրավահավասար մրցակցության ապահովում¹: Նման ձևակերպում հանդիպում է նաև ՀՀ ներդրումային քաղաքականության հայեցակարգում, համաձայն որի հիմնական նպատակ է սահմանվում տնտեսական ակտիվության բարձրացման, բարենպաստ ներդրումային միջավայրի ձևավորման և ներդրումների ծավալների մեծացման միջոցով տնտեսական կայուն աճի, բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման և շրջակա միջավայրի պահպանության ապահովումը: Այս տեսանկյունից՝ երկրում իրականացվող ներդրումային քաղաքականությունը հետազոտվել է տնտեսության զարգացման մոդելի գերակա առանձնահատկությունների ընդգծմամբ: Ինչպես նշվում է ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարության պաշտոնական փաստաթղթերում, Հայաստանի Հանրապետության ներդրումային քաղաքականությունը, ներդրումներին աջակցությունը տնտեսական քաղաքականության առանցքային ուղղություններից մեկն է և ամրագրված է ՀՀ Կառավարության գործունեության ծրագրում: Վերջինս նպատակաուղղված է ներդրումային բարենպաստ միջավայրի ձևավորմանը, կարգավորող միջավայրի թափանցիկության մեծացմանը, երկրի մրցակցային առավելությունների բացահայտմանը, Հայաստանում իրականացվող ներդրումների ծավալների ավելացմանը, շուկայական ենթակառուցվածքի զարգացմանը և, այդ ամենի հիման վրա՝ տնտեսական զարգացման խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ նախադրյալների ապահովմանը:

¹ Տե՛ս Հ. Սարգսյան, Խ. Հարությունյան, Վ. Մանասյան, Ագրարային հատվածի և գյուղի կայուն զարգացման սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները, Տարեգիրք 2011, Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 156:

Ներդրումների խրախուսումը ՀՀ տնտեսական քաղաքականության որոշիչ ուղղություններից է և առկա է իրականացվող բոլոր ծրագրերում: Որպես նպատակ ունենալով ներդրումային քաղաքականության արդյունավետ իրագործումը՝ ՀՀ-ն հայտարարել է վարում է «բաց դռների» քաղաքականություն, որն ամրագրված է ՀՀ-ում ներդրումային ոլորտը կարգավորող հիմնական իրավական ակտում՝ 1994 թվականին ընդունված «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենքում²:

Ժառանգելով տնտեսավարման նախկին պայմաններին համապատասխան կառուցվածք և կրելով նոր տնտեսակարգի ձևավորման բոլոր հնարավոր ռիսկերը՝ անկախացման երկու տասնամյակում Հայաստանը կարողացավ հաղթահարել համակարգային ճգնաժամը: ՀՆԱ կառուցվածքը և զարգացման դինամիկան դիտարկելիս պարզ է դառնում, որ մինչճգնաժամային հատվածում տնտեսական աճի ապահովման հիմնական ոլորտը շինարարությունն է եղել, իսկ հետճգնաժամային շրջանում զգալի փոփոխություններ են տեղի ունեցել ՀՆԱ կառուցվածքում: ՀՀ տնտեսության իրական հատվածի կարևոր բնագավառներ համարվող գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը նախաձգնաժամային հատվածում տնտեսական աճին նպաստման տեսանկյունից առանձնապես աչքի չեն ընկել: Ավելին, շատ հայրենական տեսաբաններ, հաշվի առնելով շինարարության՝ ոչ արտահանելի ոլորտ լինելու հանգամանքը, ՀՀ տնտեսության մինչճգնաժամային հատվածը որակել են որպես կորցրած հնարավորությունների ժամանակաշրջան³:

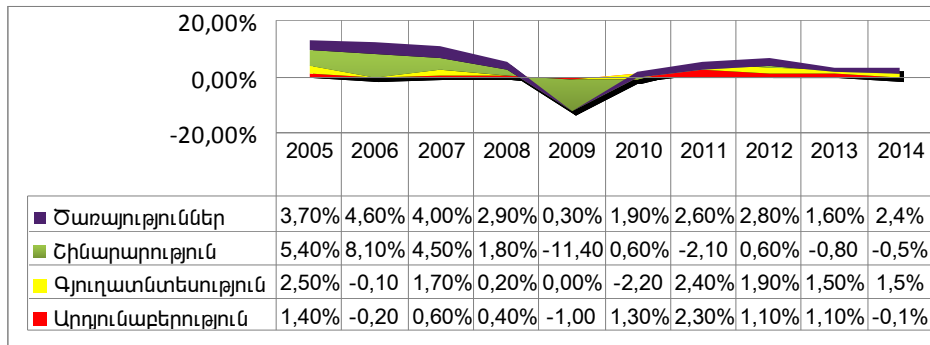

Չճանկար 1. ՀՆԱ կառուցվածքն ըստ տնտեսության հիմնական ոլորտների (տոկոսներով) 2005–2014 թթ.⁴

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության էկոնոմիկայի նախարարություն. <http://www.mineconomy.am/arm/508/gortsaruyt.html>: «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենք:

³ Տե՛ս **Գ. Ուրիթյան, Ա. Մարկոսյան, Բ. Ավագյան**, Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա և հակաճգնաժամային միջոցառումները, Տարեգիրք 2011, Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Եր., ԵՊՀ հրատ., էջ 120:

⁴ Տնտեսության ճյուղերի տեսակարար կշիռները հաշվարկված են առանց զուտ անուղղակի հարկերի:

Աղբյուրը՝ www.armstat.am - ՀՀ ԱՎԾ հրապարակումներ, ՀՀ սոցիալ - տնտեսական վիճակը 2005–2014 թթ.

Քճանկար 2. Տնտեսության հիմնական ոլորտների՝ ՀՆԱ աճին նպաստման չափը (տոկոսային կետով) 2005–2014 թթ.

Այսպիսով՝ նախաձգնաժամային տարիներին հանրապետությունում տնտեսական զարգացման էական գործոնը ոչ արտահանելի հատվածն է եղել: Խնդիրը այն է, թե արձանագրված տնտեսական աճը երկրում ապահովել է արդյոք մակրոտնտեսական կայունություն և ստեղծել կապիտալ ներգրավելու հնարավորություններ: Վերոնշյալ ոլորտներն առանձնացնելու նպատակով գնահատվել են նաև տնտեսության բնագավառների՝ տնտեսական աճին նպաստման հնարավորությունները:

Աղյուսակ 1

Տնտեսության հիմնական ոլորտների՝ ՀՆԱ աճին նպաստման չափի ու տեսակարար կշիռների փոփոխությունը 2007/2014 թթ. (%)

	ՀՆԱ աճին նպաստման չափը		Տես. կշիռը ՀՆԱ-ում	
	2007	2014	2007	2014
Գյուղատնտեսություն	15,7	45.5	17.5	19.7
Արդյունաբերություն	5,6	-3.0	15.7	17.2
Շինարարություն	41,6	-15.2	25.6	9.8
Ծառայություններ	37,1	72.7	32.5	44

Աղբյուրը՝ www.armstat.am

Մինչձգնաժամային և հետձգնաժամային վիճակագրական ցուցանիշների շարժընթացը ցույց է տալիս, որ ՀՀ տնտեսության իրական հատվածում ձգնաժամի ազդեցությունը էական է եղել: ՀՆԱ-ում շինարարության տեսակարար կշիռը զգալիորեն նվազել է, իսկ աճին նպաստման տեսանկյունից էականորեն մեծացել է գյուղատնտեսության և ծառայությունների ոլորտի դերը: Արդյունաբերության բնագավառում զարգացումները հիմնականում պայմանավորված են մետաղների միջազգային գների տատանումներով:

Մրցունակ տնտեսության ձևավորման նախադրյալներից մեկը արտադրողականության մակարդակի բարձրացումն է ինչպես միկրո-, այնպես էլ մակրոմակարդակներում: Վերջինս պայմանավորված է տնտեսական զարգացման ճիշտ մոդելի ընտրությամբ: Տնտեսությունում նոր արդյունքի ստեղծման գործընթացը պետք է աչքի ընկնի տեխնոլոգիական լուծումներով՝ ար-

տադրողական զբաղվածության ընդլայնման շեշտադրմամբ: Ռեսուրսատար տնտեսության ոլորտների մասնաբաժնի կրճատումը, տեխնոլոգիատար և առավել արտադրողական արտադրությունների կազմակերպումը պետք է սկզբունքային դրույթ դառնա տնտեսական քաղաքականության միջոցառումները մշակելիս: Բնական է, որ ցանկացած ոլորտի զարգացման համար էլ նախ ներդրումներ, ապա նաև գնողունակ և տարողունակ շուկա է անհրաժեշտ: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ հանրապետության ներքին շուկան զարգացման լուրջ նախադրյալներ չի կարող ապահովել, մակրոտնտեսական կայունության ապահովման տեսանկյունից կարևորվում է արտաքին առևտրի դերը և:

Առևտրային հաշվեկշիռը, ըստ էության, արտացոլում է տնտեսության կառուցվածքը՝ պայմանավորելով տնտեսության զարգացման գերակա միտումներն ու կապիտալի կլանման հնարավորությունները: Ունենալով փոքր սպառման շուկա և սահմանափակ ռեսուրսային ներուժ՝ հանրապետությունը, բնականաբար, ՀՆԱ աճ կարող է ապահովել արտաքին առևտրի հաշվին: Այսինքն՝ ՀՆԱ կառուցվածքային վերափոխումները, ի նպաստ արտահանման կողմնորոշում ունեցող տնտեսության ոլորտների, այսօր լուրջ մարտահրավեր են հանրապետության համար: ԵՏՄ անդամակցությունը, այս առումով, դրական լուծում էր: Մաքսային միության շրջանակներում միասնական շուկայի առկայությունը արտաքին առևտրի խթանման նոր հնարավորություններ կարող է ստեղծել տնտեսության համար: ԵՏՄ արտաքին առևտրային քաղաքականության սկզբունքները, այս տեսանկյունից, նախընտրելի են: Ներկայիս տնտեսության կառուցվածքով, սակայն, հանրապետությունը հազիվ թե կարողանա արտահանման ներուժի ընդլայնման հնարավորություններ ապահովել: Իհարկե, արտահանման վիճակագրությունը բավական խոսուն է քանակական ցուցանիշների բարելավման առումով, սակայն արտահանման կառուցվածքի՝ ՀՆԱ աճի ապահովման երաշխիք լինելու փաստը հետազոտման անհրաժեշտություն ունի:

2014 թ. ներմուծման նկատմամբ արտահանման առաջանցիկ աճ է արձանագրվել, ինչի արդյունքում առևտրային հաշվեկշռի պակասուրդը 2014 թ. ՀՆԱ 26,5%-ն է կազմել՝ 2013 թ. համեմատությամբ նվազելով 2,3 տոկոսային կետով: Տնտեսության արտահանման հակվածությունը բնութագրող արտահանում/ՀՆԱ հարաբերական գործակիցը 2014 թ. 13,9% է կազմել 2013 թ. 14,2% դիմաց, իսկ 2000–2012 թթ. դրա միջինը տատանվել է 14%-ի միջակայքում: Նշված ժամանակահատվածում ցուցանիշի առավելագույն մեծությունը գրանցվել է 2003 թ.՝ 32,2%, որից հետո դրսևորվել է նվազման միտում՝ 2009 թ. արձանագրելով ամենացածր արժեքը՝ 8,3%: Արտահանման տեսակարար կշռի նվազումը թե՛ ՀՆԱ-ում, թե՛ արտաքին ապրանքաշրջանառության ծավալներում ավելի է վատթարացնում վճարային հաշվեկշռի պատկերը: Զուտ արտահանման տեսակարար կշռի նվազման միտումը ՀՆԱ-ում նախորդող տասնամյակում հայրենական տնտեսագիտության ներկայացուցիչները որակել են որպես «ՀՀ տնտեսության փոքրացման միտում», այսինքն՝ հանրապետությունը ՀՆԱ միավոր աճի հաշվով կորցնում է զարգացման հեռանկարները: Իսկ որպեսզի երկրի տնտեսությունը դուրս բերվի դեպի «ոչ մի տեղ չտանող և փոքրացող» տնտեսության կարգավիճակից, զարգացման մայրուղի դարձվի արտահանման ավելացումն ու համաշխարհային տնտեսության լայն և անսահմանափակ հնարավորությունների օգտագործում:

մը, անհրաժեշտ է նախ օբյեկտիվորեն գնահատել առկա հնարավորություններն ու ռիսկերը, ապա նաև արտաքին ազդեցություններից հնարավորինս զերծ և ոչ զգայուն արտադրության ենթաուղիներում արտահանման նախադրյալներ ստեղծել⁵:

2005–2014 թթ. ընթացքում ՀՆԱ, արտահանման և ներմուծման աճի տեմպերը համադրելիս պատկերը առավել ընդգծված է դառնում: Մասնավորապես՝ 2014-ին, 2005 թ. համեմատությամբ, ՀՆԱ-ն ավելացել է 101,8%-ով, արտահանումը՝ 55,9%-ով, իսկ ներմուծումը՝ 144,3%-ով: Փաստորեն, ՀՆԱ 1% աճն ապահովել է 0,55% արտահանման և 1,42% ներմուծման աճ: Այսինքն, տնտեսական աճը երկրում չի նպաստել արտահանման ծավալների ավելացմանը, և ավելի է խորացել վճարային հաշվեկշռի պակասուրդը: Արտահանման աճն էլ մեծ մասամբ մետաղների միջազգային գների վերջին տարիների աճի արդյունք է: Վճարային հաշվեկշռի զարգացման շարժընթացը դիտարկելիս պարզ է դառնում, որ *ընթացիկ հաշվի եկամուտներ* և *ընթացիկ տրանսֆերտներ* ենթահաշիվներով ստացված ֆինանսական մուտքերը բավարար չեն եղել արտաքին առևտրի բացասական ձեղքվածքը փոխհատուցելու համար: 2014 թ. տվյալներով՝ ստացված մուտքերը կազմել են ելքերի մոտ 60,2%-ը՝ 2005 թ. 70,1%-ի դիմաց⁶: Տնտեսությունն այսօր սպառում է արտաքին պարտքի հաշվին՝ չունենալով բավարար մուտքեր, իսկ պարտքը տրվում է վերադարձման պայմանով: Այսինքն՝ տնտեսությունն այսօր իրավիճակային լուծումներ է տալիս ձեղքվածքը փոխհատուցելու համար, իսկ մակրոտնտեսական կայունությունը տվյալ պայմաններում վտանգված է: Այն, որ մուտքերը կանխատեսել և կառավարել հանրապետությունը չի կարող, ստիպում է ուշադրություն դարձնել արտաքին առևտրին՝ արտահանման մեծացմանը և ներմուծման սահմանափակմանը:

Այսպիսով՝ ՀՀ տնտեսության կառուցվածքը, տնտեսական աճին նպաստման տեսանկյունից, բավարար արդյունավետությամբ աչքի չի ընկել: Տարիների ընթացքում ավելի է խորացել երկրի վճարային հաշվեկշռի ձեղքվածքը՝ որպես առևտրային զանբյուղի անարդյունավետ կառուցվածքի արդյունք: Սրանք մարտահրավերներ են, առանց որոնց հաղթահարման տնտեսությունը չի կարող ներդրումների ներգրավման նախադրյալներ ապահովել:

⁵ Տե՛ս Հ. Սարգսյան, Ա. Մարկոսյան, Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները, Եր., «Ջանգալ», 2014, էջ 270-271:

⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2014 թ. հունվար-փետրվարին, Եր., ՀՀ ԱՎԾ, 2014, էջ 98-102: ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2007 թ. հունվար-փետրվարին, Եր., ՀՀ ԱՎԾ, 2007, էջ 85, 87:

ЛИАНА КАРАПЕТЯН

Соискатель кафедры “Финансов”
факультета „Экономики и менеджмента” ЕГУ

Структурные перестройки экономики как приоритетный вызов инвестиционной политики. – Экономическое развитие Армении перешагнуло в новое измерение, с новыми вызовами и возможностями. Необходимость структурной перестройки Армении обусловлена повышением экономической конкурентоспособности на международном рынке капитала. Формирование эффективной структуры экономики является важной предпосылкой как для привлечения инвестиций, так и для устойчивого экономического роста.

Ключевые слова: структура экономики, макроэкономическая стабильность, инвестиционная политика, инвестиции.

LIANA KARAPETYAN

Researcher at the Chair of “Finance”
Department of Economics and Management at YSU

Restructuring the Economy as a Priority Challenge to the Investment Policy. – The economic development of Armenia stepped into a new dimension, with new challenges and opportunities. The need for restructuring Armenian economy is stipulated by the increase of competitiveness in the international capital market. After all, formation of an effective structure of the economy is an important prerequisite both for attracting investment and for sustainable economic growth.

Key Words: structure of the economy, macroeconomic stability, investment policy, investment.

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀՊՏՀ կառավարման ամբիոնի ասիստենտ

ՀՀ ՋՐՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ՈՒՈՐՏԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

Ջրոսաշրջությունը դարձել է տնտեսության առանձնահատուկ ոլորտ, որտեղ, բնականաբար, գործում են տնտեսական զարգացման այնպիսի օրենքներ, ինչպիսիք են արտադրության արդյունավետության բարձրացման, արժեքի, պահանջարկի ու առաջարկի, գնագոյացման և այլն: Ջրոսաշրջությունը խոշոր ազդեցություն է թողնում տնտեսության կարևոր բնագավառների վրա՝ տրանսպորտ և կապ, առևտուր, շինարարություն, գյուղատնտեսություն, լայն սպառման ապրանքների թողարկում:

20-րդ դարի սկզբներին զրոսաշրջությունը զարգացավ աննախադեպ թափով՝ պայմանավորված հանգստի և առողջարանային կենտրոնների ծավալմամբ, աշխարհագրական նոր հայտնագործություններով, Ամերիկա, Աֆրիկա, Ավստրալիա մայրցամաքների ակտիվ յուրացմամբ, տրանսպորտի զարգացմամբ և այլ գործոններով:

Հիմնաբառեր. զրոսաշրջություն, զրոսաշրջային ենթակառուցվածքներ, զրոսաշրջության հավելաճի տեմպ, ներգնա և արտագնա զրոսաշրջություն

Ջրոսաշրջությունը Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության առաջատար և առավել դինամիկ զարգացող ոլորտներից մեկն է և «Ջրոսաշրջության և զրոսաշրջային գործունեության մասին» ՀՀ օրենքով հայտարարված է որպես տնտեսության զարգացման գերակա ճյուղ¹:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ՀՀ-ում զրոսաշրջության զարգացման համար անհրաժեշտ են հսկայական ռեսուրսներ, նախապայ-

¹ Տե՛ս «Ջրոսաշրջության և զրոսաշրջային գործունեության մասին» ՀՀ օրենքը (ընդունվել է 17.12.2003 թ.):

մաններ, որոնց լիարժեք օգտագործումը կարող է մեծապես նպաստել զբոսաշրջային գործունեության հետ կապված խնդիրների լուծմանը՝ Հայաստանը դարձնելով այս ոլորտում մասնագիտացված ակտիվ և զարգացած երկիր: Հետևաբար՝ տեղեկատվական ոչ լիարժեք դաշտի պայմաններում ՀՀ զբոսաշրջության շուկայի համեմատաբար լայն բնութագրումը պահանջում է վերլուծության ենթարկել ոչ միայն այս շուկայի ենթակառուցվածքները և դրանց վրա ազդող գործոնները, այլև տվյալ բնագավառին առնչվող ծառայությունների զարգացման միտումները, տնտեսական բարեփոխումների և պետական կարգավորման լծակների ազդեցությունը զբոսաշրջության վրա:

Խոսելով Հայաստանի զբոսաշրջության զարգացման մասին՝ պետք է հաշվի առնել, որ վաղ անցյալում Հայաստանի տարածքով անցնող առևտրական բանուկ և կարևոր ճանապարհները խոշոր դեր են խաղացել նրա տնտեսության և քաղաքների (Արտաշատ, Դվին, Տիգրանակերտ, Անի) զարգացման գործում:

Հայոց բնաշխարհի հրաշալիքները, պատմությունն ու հուշարձանները հնուց ի վեր գրավել են մարդկանց: Հայաստան են այցելել բյուզանդացի, արաբ, սիրիացի, Ասիայի ու Եվրոպայի տարբեր երկրների ճանապարհորդներ, աշխարհագրագետներ, պատմաբաններ, նկարիչներ, գրողներ ու գիտնականներ:

Որպես տնտեսության առանձին ճյուղ կամ ոլորտ՝ զբոսաշրջությունը մեր հանրապետությունում սկսել է ձևավորվել 20-րդ դարի 30-ական թվականներից:

Այսպես՝ Հայաստանի ԺԿԽ՝ 1931 թ. մայիսի 7-ի որոշմամբ ստեղծվել է Պրոլետարական տուրիզմի ընկերությունը, որի անդրանիկ համագումարը տեղի է ունեցել 1932-ին: Ընկերությունն ունեցել է խանութ, հանդերձանքի, վարձույթի կետ, հրատարակել է «Պրոլետարական տուրիստ» եռամսյա թերթը: 1932–34 թթ. Հայաստանում համամիութենական երկու շենքեր ու հյուրանոցներ են վարձակալվել Ստեփանավանում, Գորիսում, Ղափանում, Սևանում, Դիլիջանում²:

1952-ին կազմակերպվել են Երևանի տուրիստական-էքսկուրսիոն բազան, Թումանյան ավանի տուրբազան: 1954 թ. հանրապետությունն ընդգրկվել է համամիութենական տուրիստական երթուղիներում:

Առաջին անգամ դեպի Սև ծով ուղևորություն հասարակության համար կազմակերպվել է 1968-ին: 1970-ից ինքնաթիռով զբոսաշրջային ուղևորություններ էին կատարվում Մոսկվա, Լենինգրադ, Ռիգա և ԽՍՀՄ այլ քաղաքներ: 1970–80-ական թթ. շահագործման են հանձնվել «Նաիրի», «Էրեբունի», «Լավար», «Կումայրի», «Տուրիստ» հյուրանոցները:

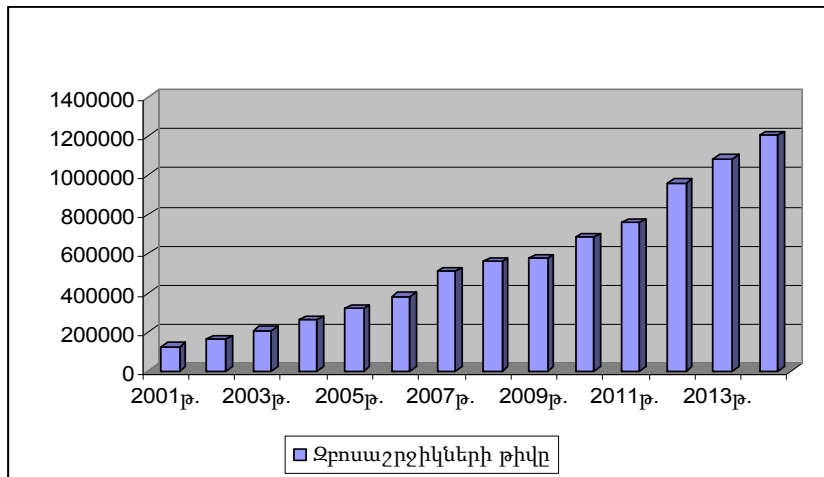
Հայաստանի զբոսաշրջային այցելությունների բուռն աճ արձանագրվեց 2001 թվականին (123 հազար մարդ), երբ տոնվում էր Հայաստանում քրիստոնեության՝ որպես պետական կրոնի հաստատման 1700-ամյակը: Նման աճ ապահովվեց ինչպես ենթակառուցվածքների որոշակի բարելավման, այնպես էլ երկրի վերաբերյալ տեղեկացվածության աստիճանի բարձրացման շնորհիվ: Համեմատության համար նշենք, որ, օրինակ՝ 1999 թվականին Հայաստան այցելուների քանակը կազմել է ընդամենը 40 հազար մարդ, որոնք, համաձայն ԶՀԿ սահմանման, դասվում են միջազգային ներգնա զբոսա-

² Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, Սովետական Հայաստան, Եր., 1987, էջ 324:

շրջության խմբին այն դեպքում, երբ, օրինակ՝ 1992–1993 թվականներին այդ ցուցանիշը 4–5 հազար այցելու է³:

Խորհրդային շրջանում զբոսաշրջային արդյունքի արտահանման լավագույն տարում՝ 1987 թվականին, զբոսաշրջիկների թիվը հասել է 500 հազարի, որոնցից միայն 100 հազարը ԽՍՀՄ տարածքից չեն եղել:

Վերջին տարիներին, շնորհիվ վարվող պետական քաղաքականության, ինչպես նաև պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների, մասնավոր հատվածի և բնակչության համագործակցության, հանրապետություն եկող միջազգային զբոսաշրջիկների քանակը զգալիորեն աճել է:

Սղբյուրը՝ <http://mineconomy.am/uploads/20151902175107148.pdf>

Գծանկար 1. Հայաստանում միջազգային զբոսաշրջային այցելությունների շարժընթացը*

Ըստ ստացված հաշվետվությունների տվյալների և հետազոտությունների արդյունքում ձևավորված փորձագիտական գնահատումների՝ 2014 թ. հունվար-դեկտեմբեր ժամանակահատվածում հանրապետություն է ժամանել 683979 զբոսաշրջիկ՝ 2013 թ. նույն ժամանակաշրջանի 677910 զբոսաշրջիկների դիմաց: Նույն ժամանակահատվածում զբոսաշրջության նպատակով հանրապետությունից մեկնել է 640032 մարդ, կամ 2013 թ. հունվար-դեկտեմբերի նկատմամբ ցուցանիշի աճի տեմպը կազմել է 121.6%⁴: Բերված ցուցանիշների աճի տեմպերը վկայում են, որ տարեցտարի ավելանում է հետաքրքրությունը Հայաստանի՝ որպես զբոսաշրջային երկրի նկատմամբ: Հաշվի առնելով զբոսաշրջային արդյունաբերությունում ներկայումս իրականացվող պետական և մասնավոր ծրագրերի ծավալները՝ 2015 թ. ընթացքում ակնկալվում է զբոսաշրջային այցելությունների քանակի 20% աճ: Հարկ է նշել նաև, որ 2014 թ. ընթացքում օտարերկրյա պետություններում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների կողմից տրվել է ՀՀ մուտքի 24085 վիզա⁵:

³ <http://www.mineconomy.am/uploads/20152701171522463.pdf>
⁴ Տես Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2014 թվականի հունվար-դեկտեմբերին, Եր., ԱՎԾ, 2015, էջ 128:
⁵ Տես նույն տեղը, էջ 126:

Հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ մեր երկիրն առաջարկում է հետաքրքիր համադրությամբ զբոսաշրջային արդյունք՝ հարուստ մշակութային ժառանգություն, անաղարտ բնություն, հյուրասիրության հարուստ ավանդույթ, Հայաստանը բոլոր հնարավորություններն ունի գրավելու իր ուրույն դիրքը միջազգային շուկայում: Սա իր հերթին պահանջում է զբոսաշրջային ռեսուրսների պատշաճ և մանրամասն գնահատում, համաշխարհային շուկայում պահանջարկի և հայկական զբոսաշրջային առաջարկի (զբոսաշրջային արդյունք, ծառայություններ) վերանայում, հայկական զբոսաշրջային արդյունքի պատշաճ ներկայացում համաշխարհային շուկայի թիրախային հատվածներում (աշխարհագրական, կրոնական, մշակութային և այլն):

Աղյուսակ 1

Հայաստանում միջազգային զբոսաշրջային այցելությունների շարժընթացը*

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ընդամենը՝ ժամանող զբոսաշրջիկներ	262959	318563	382240	510622	558443	575281	683979	757935	963000	1084188	1203746
Որից տեղաբաշխվել են.											
Հյուրանոցային հանգրվաններում	227525	268538	327766	444328	487795	494648	594975	664333	884596	1035722	1109457
Այլ՝ վարձով կամ բարեկամների տանը	35434	50025	54474	66294	70648	80633	89004	93602	78404	48466	94289

* Աղբյուրը՝ <http://mineconomy.am/uploads/20151902175107148.pdf>

Ակնհայտ է, որ արտագնա զբոսաշրջության հավելաճի տեմպերը գերազանցում են ներգնա զբոսաշրջության համանման ցուցանիշները, որը, բնավ, զբոսաշրջության առաջանցիկ տեմպերի մասին չի վկայում:

Ուսումնասիրությունները և բերված ցուցանիշները վկայում են, որ տարեցտարի ավելանում է եվրոպական երկրների հետաքրքրությունը Հայաստանի՝ որպես զբոսաշրջային երկրի նկատմամբ: Այս առումով, եվրոպական երկրներից այսօր կարելի է առանձնացնել Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան, Իսպանիան, Հունաստանը, Կիպրոսը, Չեխիան, Միացյալ Թագավորությունը, Ավստրիան: Համաձայն սահմանային անցման կետերում հավաքագրված տվյալների՝ 2014 թ. նկատվել է եվրոպական տարածաշրջանից դեպի Հայաստան այցելությունների զգալի աճ՝ 23.28%⁶:

Անդրադառնալով հյուրանոցների ծանրաբեռնվածության խնդրին՝ նշենք, որ հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտներում գիշերակացի քանակը կազմում է 595335, հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտներում ննջատեղերի թիվն ավելի քան 100000 է, ըստ որի հյուրանոցների զբաղվածությունը շուրջ 22% է: Ընկերների և հարազատների բնակարաններում հանգրվանող զբոսաշրջիկների տոկոսային հարաբերակցության աճ է նկատվում հայկական ծագում ունեցող այցելուների շրջանում՝ 79.9%, մինչդեռ միևնույն խմբում նվազել է հյուրանոցներում հանգրվանողների թիվը՝ հասնելով 9.8%-ի: Ըստ այդմ՝ այցելության ժամանակ ընկերների և հարազատների տանը

⁶ Տե՛ս http://www.mineconomy.am/up/files/210_zbosashrjutyun_verlucutyun-168.pdf

հանգրվանելու հավանականությունն առնչվում է հայկական ծագումով զբոսաշրջիկների տոկոսային հարաբերությանը⁷:

Աղյուսակ 2

«Հայցելած զբոսաշրջիկների աշխարհագրական բաշխվածության կառուցվածքն ու աճի տեմպը 2013–2014 թթ. հունվար-դեկտեմբերին*»

	Տեսակարար կշիռը (%)		Զբոսաշրջիկների բացարձակ թվի աճի տեմպը (%)
	2013 թ. հունվար-դեկտեմբեր	2014 թ. հունվար-դեկտեմբեր	
Ընդամենը	100.0	100.0	110.1
այդ թվում՝			
ԱՊՀ երկրներ	19.9	21.8	121.1
որից՝			
Ուկրաինա	1.9	1.8	104.4
Ռուսաստանի Ռաշնություն	16.8	18.5	121.3
ԱՊՀ այլ երկրներ	1.1	1.5	146.7
ԵՄ երկրներ	38.5	38.4	109.7
որից՝			
Նիդեռլանդներ	2.0	0.9	51.7
Իտալիա	6.2	6.6	116.4
Ֆրանսիա	10.0	8.6	94.4
Գերմանիա	5.5	5.5	108.7
Միացյալ Թագավորություն	4.7	7.6	175.8
ԵՄ այլ երկրներ	10.0	9.2	101.7
Այլ երկրներ	41.6	39.8	105.2
որից՝			
ԱՄՆ	14.8	13.1	96.9
Իրան	7.4	6.8	101.5
Վրաստան	2.6	2.8	119.1
Թուրքիա	1.4	0.8	68.3
Կանադա	1.7	1.3	84.1
այլ երկրներ	13.7	15.0	119.9

* Բերված տվյալներն արտացոլում են միայն հյուրանոցներում և հյուրանոցային հանգրվաններում հաշվառված զբոսաշրջիկներին:

Աղբյուրը՝ <http://www.cf.am/files/news/369/bc92dc4a54.pdf>

Վերլուծելով ներգնա զբոսաշրջիկների ընդհանուր բնութագիրը՝ անհրաժեշտ է նշել, որ զբոսաշրջիկների մեծամասնությունը Ռուսաստանից (34.9%), Վրաստանից (28.1%), Իրանից (7.8%), ԱՄՆ-ից (4.5%), Ֆրանսիայից (3.5%), Գերմանիայից (2.9%) և Ուկրաինայից (2.0%) է (այցելությունների միջին տևողությունը 20 օր է):

Զբոսաշրջիկների 22%-ը Հայաստան են այցելել զործարարության նպատակով, 12%-ը՝ հանգստի, իսկ 45%-ը՝ հարազատներին և բարեկամներին այցելելու նպատակով, ընդ որում, առաջին նպատակով այցելող զբոսաշրջիկների 58%-ը Ռուսաստանից, Վրաստանից և ԱՄՆ-ից են:

Հատկանշական է այն փաստը, որ կրկնվող այցելությունները Հայաստան բավականին շատ են. բոլոր զբոսաշրջիկների 53%-ը կատարել է չորս կամ ավելի այցելություն: Հայաստանի մասին տեղեկատվության հիմնական

⁷ Տե՛ս http://mineconomy.am/up/files/ARMENIAN_INTERNATIONAL_VISITOR%20SURVEY-170.pdf

աղբյուրներն են. ընկերները և բարեկամները՝ 52.4%, նախկին այցելությունները՝ 36.1%, ռադիո-հեռուստատեսային գովազդները՝ 2.6%, և 1%-ից պակաս զբոսաշրջիկներ են համացանցի միջոցով գնել զբոսաշրջային փաթեթներ և ծառայություններ⁸:

Յուրաքանչյուր զբոսաշրջիկ Հայաստանում ծախսում է մոտ 36 ԱՄՆ դոլար/օրական և մոտ 705 ԱՄՆ դոլար յուրաքանչյուր այցելության ընթացքում⁹:

Հայաստան այցելած զբոսաշրջիկների ձանփորդության նպատակը ներկայացնենք աղյուսակ 3-ի օգնությամբ.

Աղյուսակ 3

Զբոսաշրջիկների՝ դեպի Հայաստան ձանփորդության նպատակները 2015 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ

/տեսակարար կշիռը, %/

Ձանապարհորդության նպատակը	ԱՄՆ	Կանադա	Ճապոնիա	Ռուսաստան	Վրաստան	Այլ ԱԳՀ երկրներ	Հունաստան	Իտալիա	Մեծ Բրիտանիա	Ֆրանսիա	Գերմանիա	Արևմտյան Եվրոպայի այլ երկրներ	Լիբանան	Սիդիս	Իրան	Բոլոր այլ երկրներ	Միջանկյալ միջինը
Բնություն	65.4	45.0	66.7	60.6	78.0	78.6	68.4	65.0	66.7	68.1	72.1	70.7	50.0	66.7	64.7	69.4	68.6
Մշակույթ/պատմություն	67.9	55.0	66.7	39.4	39.0	50.0	73.7	65.0	66.7	84.0	77.9	62.7	41.7	50.0	38.2	72.9	59.3
Ուխտագնացություն	6.4	35.0	5.6	3.2	15.1	7.1	26.3	5.0	3.3	14.9	1.5	1.3	8.3	27.8	0	4.7	8.8
Մասնագիտական շրջագայություն	3.8	5.0	5.6	4.3	8.8	21.4	10.5	0	6.7	4.3	7.4	5.3	0	11.1	0	14.1	6.8
Էկոտուրիզմ/արկածային տուրիզմ	3.8	0.0	5.6	17.0	15.1	21.4	15.8	20.0	3.3	12.8	19.1	13.3	0	11.1	8.8	10.6	12.4
Հայաստանի ավանդույթներ	25.6	25.0	5.6	10.6	8.2	21.4	36.8	25.0	20.0	29.8	25.0	14.7	16.7	11.1	8.8	27.1	18.6
Այլ	9.0	45.0	5.6	20.2	6.3	14.3	5.3	0.0	6.7	1.1	2.9	6.7	50.0	16.7	17.6	5.9	9.4

Աղբյուրը՝ http://mineconomy.am/uploads/TEXEKANQ_FORUM_sayt.pdf

Զբոսաշրջիկների 68.6%-ի՝ Հայաստան այցելության որպես հիմնական նպատակ է նշվել բնությունը, 59.3%-ի դեպքում՝ պատմությունը և մշակույթը: Հայկական ավանդույթները (18.6%) և էկոտուրիզմ/արկածային տուրիզմը (12.4%) ևս նշվել են որպես այցելության նպատակներ Հայաստան ժամանած զգալի թվով զբոսաշրջիկների կողմից: Ուխտագնացությունը և մասնագիտական շրջագայությունները շուկայի նշանակալի մաս չեն կազմում:

Անժխտելի է այն փաստը, որ վերջին տարիներին Հայաստանում զբոսաշրջության ենթակառուցվածքների զարգացման նպատակով մեծածավալ ներդրումներ են կատարվել. կառուցվել են նոր հյուրանոցներ և ռեստորաններ, ձեռք են բերվել միջազգային չափանիշներին համապատասխանող զբոսաշրջային ավտոբուսներ: Շարունակվում են զբոսաշրջային և կենսական նշանակության ձանապարհների բարելավման աշխատանքները: Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկը 2013 թ. 45 մլն ԱՄՆ դոլարի չա-

⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2014 թվականի հունվար-դեկտեմբերին, Եր., ԱՎԾ, 2015, էջ 126:

փոփ վարկ տրամադրեց կենսական և զբոսաշրջային նշանակության ճանապարհացանցի բարելավման ծրագրի իրականացման՝ 2013–2015 թթ. ընթացքում Հայաստանի տարբեր մարզերում ճանապարհների վերակառուցման և վերականգնման համար: Ծրագրի առաջին տարվա աշխատանքներում ներառվեցին մոտ 70 կմ ճանապարհների վերականգնման աշխատանքները, որոնք ավարտվեցին 2013 թ. վերջին, իսկ պայմանագրով առանձնացված թերությունների վերացման ժամանակաշրջանը կտևի մինչև 2015 թվականի վերջը:

Վերոհիշյալ ծրագիրը տնտեսական խթան կհանդիսանա գյուղական համայնքների համար՝ ապահովելով աշխատատեղեր և վերականգնված կենսական նշանակության ենթակառուցվածքից երկարաժամկետ հատվածում օգտվելու հնարավորություն: Ի լրումն նշված տնտեսական օգուտների (զբոսաշրջության հետագա զարգացում, գյուղատնտեսական ապրանքների շուկաների հասանելիություն, աշխատատեղերի ստեղծում և այլն)՝ կբարելավվեն նաև գյուղական բնակչության սոցիալական պայմանները կրթական, բժշկական և սոցիալական ծառայությունների հասանելիության մեծացման արդյունքում:

2008 թ. ՀՀ-ում բացվեց «Լինսի» հիմնադրամը: 73 միլիոն դոլարի ճանապարհաշինարարական և 14 միլիոն դոլարի Երևանի փողոցների բարեկարգման աշխատանքներին հատկացումները նոր տեսք տվեցին մայրաքաղաքի զլխավոր պողոտաներին, փողոցներին ու հրապարակներին:

45 միլիոն դոլար հատկացվեց երկրաշարժից ավերված բնակելի ֆոնդի վերականգնմանը, ինչի շնորհիվ Շիրակի և Լոռու մարզերում կառուցվեց 149 շենք՝ 3674 բնակարանով: Փաստորեն, 3674 ընտանիք քայքայված ու խոնավ տնակներից տեղափոխվեցին բարեկարգ բնակարաններ:

«Լինսի» հիմնադրամի «Մշակույթ» ծրագրին հատկացված գումարը, թվում է, այնքան էլ մեծ չէ. ընդամենը 18 միլիոն դոլար, սակայն, ընդհանուր առմամբ, հիմնովին վերականգնվեց 34 մշակութային հաստատություն՝ 13 թատրոն ու համերգասրահ, 7 թանգարան-ցուցասրահ, 9 տուն-թանգարան, 4 պատմամշակութային համալիր և Ծաղկածորի համահայկական մարզական երիտասարդական ճամբարը¹⁰:

Իրականացվում են կապիտալ ներդրումներ քաղաքաշինության և զվարճանքի օբյեկտներում, միջազգային բոլոր չափանիշներին համապատասխան վերակառուցվել է «Զվարթնոց» միջազգային օդանավակայանը, իրագործվում է «Ծաղկածորը՝ միջազգային չափանիշներին համապատասխանող զբոսաշրջային կենտրոն» նպատակային խնդիրների լուծման ծրագիրը¹¹: Նշված ծրագրի արդյունքում հնարավոր կլինի ներկայացնել հայրենական զբոսաշրջային արդյունքը նոր որակական չափանիշներով՝ նոր հյուրանոցներ, սպասարկման նոր որակ, զբոսաշրջային գրավչության նոր վայրեր, ինչպես նաև ձմեռային զբոսաշրջության զարգացման շնորհիվ կարելի կլինի երկարաձգել զբոսաշրջային ժամանակաշրջանը Հայաստանում¹²:

¹⁰ Տե՛ս <http://www.2rd.am/hy/Linsi-himnadramy-Hayastanum>

¹¹ Տե՛ս «Ծաղկածորը՝ միջազգային չափանիշներին համապատասխանող զբոսաշրջային կենտրոն» նպատակային խնդիրների լուծման ծրագիր, էջ 1. (հաստատվել է ՀՀ Կառավարության 2005 թվականի հունիսի 9-ի 948-Ն որոշմամբ՝ ՀՀ ՊՏ 27.07.05/ 48 (420)), հոդված 922:

¹² Տե՛ս «Զբոսաշրջության զարգացման ազգային գործակալություն» ՓԲԸ պաշտոնական կայքը՝ www.armeniainfo.am

Ուշագրավ երևույթ է նաև Դիլիջանի միջազգային դպրոցի հիմնումը: Վերջինս, լինելով շահույթի ստացման նպատակ չհետապնդող ոչ առևտրային նախագիծ, ունի մի շարք խնդիրներ. մասնավորապես՝

- Եվրոպայի և Ասիայի խաչմերուկում հիմնել ժամանակակից միջազգային դպրոց:
- Միջազգային որակյալ կրթությունը հասանելի դարձնել երիտասարդներին՝ անկախ ազգությունից և ֆինանսական հնարավորություններից:
- Սովորողների համար ապահովել բազմակողմանի կրթություն, որը նոր հնարավորություններ կստեղծի նրանց համար:
- Սովորողներին նախապատրաստել՝ ընդունվելու աշխարհի լավագույն բուհեր:
- Ուսուցիչների և սովորողների միջև հաստատել լիարժեք երկխոսություն:
- Սովորողների մեջ սերմանել մշտական ինքնակատարելագործման գիտակցում և ձգտում:

Ջրոսաշրջային ներուժը գնահատելիս անպայման պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ Հայաստանը միջազգային զբոսաշրջային շուկայում նոր երկիր է, ինչը նրան գրավիչ է դարձնում միջազգային զբոսաշրջային հանրության համար:

Մեր երկրում զբոսաշրջության ոլորտն արձանագրում է դրական զարգացումներ. թե՛ ներգնա և թե՛ ներքին զբոսաշրջային այցելությունների թիվը կայուն ու դինամիկ աճում է: Վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ 2013 թ. Հայաստան է ժամանել 1084188 միջազգային զբոսաշրջիկ՝ 12.6%-ով գերազանցելով 2012 թ. ցուցանիշը: 2014 թ. հունվար-սեպտեմբեր ամիսներին հանրապետություն է ժամանել 941151 զբոսաշրջիկ՝ 13.6%-ով ավելի, քան նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածում:

2013 թ. ներքին զբոսաշրջիկների թիվը Հայաստանում կազմել է 669 540՝ 2012 թ. նույն ժամանակաշրջանի համեմատությամբ աճելով 30.1%-ով: 2014 թ. հունվար-սեպտեմբեր ամիսներին ներքին զբոսաշրջիկների թիվը հասնել է 785 180-ի՝ 2013 թ. նույն ժամանակահատվածի համեմատությամբ աճելով 33.7%-ով:

2000–2013 թթ. Հայաստան այցելած ներգնա զբոսաշրջիկների թիվն ավելացել է ավելի քան 24 անգամ¹³:

¹³ Տե՛ս http://armef.com/news/category/comment/article/article_1424110206

СУСАННА КАРАПЕТЯН

Ассистент кафедры “Управления” АГЭУ

Нынешнее состояние и особенности развития туризма в РА.– Туризм стал особенной сферой экономики, где естественно действуют такие законы экономического развития, каковыми являются законы повышения эффективности производства, стоимости, спроса и предложения, ценообразования и т.д.

Туризм оказывает значительное влияние на такие важнейшие сферы экономики, как транспорт и связь, торговля, строительство, сельское хозяйство, выпуск потребительских товаров.

В начале 20-го века туризм начал развиваться беспрецедентными темпами, которые связаны с формированием оздоровительных центров и центров отдыха, новыми географическими открытиями и активностью континентов Америки, Африки и Австралии, развитием транспорта и другими факторами.

Ключевые слова: *туризм, туристические инфраструктуры, темпы прироста туризма, внутренний и внешний туризм.*

SUSANNA KARAPETYAN

Assistant at the Chair of “Management” at ASUE

Present Condition and Features of Tourism Development in the RA.– Tourism becomes a special sphere of economy with special laws of economic development, like laws of increasing production efficiency, costs, supply and demand, pricing, etc.

Tourism renders significant influence on such major spheres of economy, as transport and communication, trade, construction, agriculture, output of consumer goods.

At the beginning of the 20th century tourism started to develop unprecedented rates which are connected with the formation of health centers and resthomes, new geographical openings and the activity of continents of America, Africa and Australia, development of transport and other factors.

Key Words: *tourism, tourist infrastructures, rates of tourism growth, internal and external tourism.*

ՀԱՍՄԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՊՏՀ կառավարման ամբիոնի աշխատենտ

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՍՏԱԿԱՐԳՈՒՄ

Հանրային ծառայությունը հանրային կառավարմանը զուգընթաց զարգացել և դարձել է վերջինիս արդյունավետությունը ապահովող ամենակարևոր ինստիտուտը: Հանրային ծառայությունն ուղղված է պետության և հասարակության պահանջմունքների բավարարմանը և շահերի պաշտպանությանը: Հանրային ծառայության մեջ քաղաքականության և մասնագիտական գործունեության փոխազդեցությունը ապահովում է պետության և հասարակության զարգացումը: Քաղաքականությունն անգործունակ է առանց մասնագիտական գործունեության իրականացման, իսկ ծառայությունն առանց քաղաքականության անհմաստ է: Պետության արդյունավետ գործունեության համար անհրաժեշտ է քաղաքականության և մասնագիտական ծառայության ներդաշնակեցում:

Հիմնաբառեր. հանրային կառավարում, հանրային ծառայություն, քաղաքականություն, պետություն, հասարակություն, իշխանություն, բյուրոկրատիա, մասնագիտական գործունեություն, պահանջմունք, շահ

Հանրային ծառայությունը հանրային կառավարմանը զուգընթաց զարգացել և դարձել է վերջինիս արդյունավետությունը ապահովող ամենակարևոր ինստիտուտը: Հանրային իշխանության և կառավարման համակարգում հանրային ծառայության տեղի և դերի հստակեցումը եղել և մնում է հանրային կառավարման գիտության առավել արդիական տեսական և գործնական խնդիրներից մեկը:

Հանրային կառավարման էության բացահայտման ընթացքում է միայն հնարավոր գնահատել հանրային ծառայության կարևորությունը և դերը հանրային գործընթացների կառավարման մեջ:

Ըստ առավել լայն տարածված մոտեցման՝ հանրային կառավարումը ներկայացվում է որպես պետական կառավարման և տեղական ինքնակառա-

վարման ամբողջություն: Հանրային կառավարման էության նման մեկնաբանությունն անհիմն չէ, սակայն թերի է: Այդ հասկացության բովանդակությունն ավելի լայն ու տարողունակ է, քան «պետական կառավարումը» և, որպես երևույթ, հանրային կառավարումը բնորոշ է քաղաքացիական հասարակությանը, որի պայմաններում պետական կառավարումը էվոլյուցիոն զարգացման շնորհիվ վերաճել է հանրային կառավարման¹:

Հանրային կառավարման գիտական հիմքերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ի սկզբանե տեսաբանները հանրային կառավարման արդյունավետության մակարդակի բարձրացման հիմնախնդիրները պայմանավորել են վարչական մարմինների գործունեությամբ, ուստի և գիտական ուսումնասիրությունների թիրախ է դարձել պետական վարչակազմը: Պետականագիտության ձևավորման և զարգացման անհրաժեշտությունը բացատրվում էր հանրային ծառայությունը բարեփոխելու և հանրային ծառայողների գործունեությունը ժողովրդավարական սկզբունքներով իրականացնելու պահանջով:

Սա վկայում է այն մասին, որ հանրային կառավարման գիտությանը զուգահեռ ձևավորվել են հանրային ծառայության գիտական արմատները: Հանրային կառավարման գիտության զարգացման ընթացքում հրատարակվել են բազմաթիվ գիտական աշխատություններ, որոնք վերաբերում են վարչարարության ուսումնասիրությանը²:

Վիլսոն-Վեբերյան տեսակետները անվերապահորեն կարելի է համարել արդյունաբերական հասարակության կառավարման հիմքը, որոնք մինչ այսօր էլ անգնահատելի են կառավարման գիտության մեջ, սակայն բյուրոկրատիայի բացարձակացումը մեծ քննադատություն առաջացրեց գիտական շրջանակներում: Դա հիմնավորվեց առավելապես Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ ձևավորվեց բյուրոկրատիզմը, որը բյուրոկրատիայի խեղաթյուրված ձևն է: Սա պայմանավորված էր ժամանակի հասարակության խնդիրները լուծելու սահմանափակ հնարավորությամբ: Այս ժամանակաշրջանում կառավարման դիտակետը դարձան մարդը և մարդկային հարաբերությունները, իսկ համակարգակենտրոն կառավարմանը փոխարինեց անհատակենտրոն կառավարումը, աստիճանակարգային կառավարմանը՝ գործընկերային և մասնակցողական կառավարումը:

1970–80-ականների տնտեսական ճգնաժամերը (նավթի գների աճ, բյուջետային մուտքերի կրճատում և այլն) վերջնականապես խաթարեցին զարգացած տնտեսությամբ երկրների հանրության վստահությունը ավանդական բյուրոկրատական հանրային կառավարման մոդելի նկատմամբ: Հանրային կառավարման սկզբունքների և կառուցակարգերի արդիականացման ուղղությամբ գիտական հանրույթի գործադրած ջանքերի արդյունքը դարձավ նոր հանրային կառավարման մոդելի ստեղծումը, որը պետք է կարողանար առավելագույնս բավարարել հանրային պահանջմունքները:

Ընդհանուր առմամբ, «հանրային կառավարում» հասկացությունն արտացոլում է ընդհանրական համակարգ, որի ենթահամակարգերի ու տարրերի դերում հանդես են գալիս քաղաքական ծրագրային կողմնորոշումները և գերակայությունները, իրավական կարգավորումը, ընթացակարգերը, պետա-

¹ Տե՛ս **Յու. Սուվարյան, Վ. Միրզոյան**, Հանրային կառավարման տեսություն և պատմություն, Եր., «Գիտություն», 2013, էջ 12-13:

² Տե՛ս **Woodrow W.**, Congressional Government: A Study in American Politics, 1885, **The Study of Administration**, 1887, **Goodnow F.**, Politics and Administration, 1900, **Weber M.**, Politics as a Vocation, 1919, **Economy and Society**, 1921:

կան կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից ձևավորված կենտրոնացված, ինչպես նաև ապակենտրոնացված կազմակերպական կառուցվածքները և դրանց աշխատակազմերը, որոնք կառավարման տարբեր մակարդակներում և հասարակության կենսագործունեության տարբեր ոլորտներում պատասխանատու են հասարակական հարաբերությունների կարգավորման համար: Հանրային կառավարումն ընդգրկում է հանրության համակարգման ներքին կառուցակարգերը, մարդկային, ֆինանսական, նյութական և տեղեկատվական ռեսուրսների կառավարումը և արդյունքների արդարացի բաշխումը:

Հանրային կառավարումը կառավարման օբյեկտի՝ հասարակության, հասարակական հարաբերությունների և դրա մասնակիցների, հանրային գործընթացների վրա իշխանական ներգործություն է, որն իրականացվում է կառավարման սուբյեկտի՝ պետական և տեղական իշխանության մարմինների, նրանց կողմից լիազորված մարմինների, քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների ու քաղաքացիների (ովքեր ժողովրդավարական հասարակարգում իշխանության առաջնային կրողներ են) կողմից:

Պարզ է դառնում, որ հանրային կառավարումը ոչ միայն պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կառավարչական ներգործությունն է, այլ նաև ունի երկակի բնույթ: Մի կողմից՝ հասարակությունը, ելնելով իր պահանջունքներից, պարտադրում է իշխանության մարմիններին ձևավորել իրավական, տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական այնպիսի միջավայր, որտեղ առավելագույնս կբավարարվեն հանրային պահանջունքները և կպաշտպանվեն հանրային շահերը, որոնք էլ պետության առաքելության հիմքն են կազմում: Մյուս կողմից՝ պետական իշխանության կրողներն ընդունում են այնպիսի որոշումներ, որոնք նպաստում են պետական կառույցի պահպանմանը: Ընդհանրացնելով վերը նշվածը՝ հանրային կառավարումը կարելի է ներկայացնել որպես ժամանակակից պետության վարչական կառավարմանը հանրության մասնակցության տարբեր ձևերի ամբողջություն:

«Կառավարման նորացում» գրքում Դ.Օսբորնը և Թ.Գեբլերը պնդում են, որ քաղաքակիրթ հասարակությունը չի կարող գործել առանց արդյունավետ պետության, և ոչ թե մարդիկ են պետական կազմակերպություններում խնդիր ստեղծում, այլ համակարգը, որում նրանք գործում են: Այսպես՝ հեղինակները նշում են, որ հանրային կառավարման մարմինները պետք է՝

- խթանեն մրցակցությունը հանրային ծառայությունների մատակարարների միջև,
- ընդլայնեն քաղաքացիների իրավունքները՝ կառավարական և հանրային հաստատությունների գործունեության նկատմամբ հսկողությունը բյուրոկրատ-պաշտոնյաներից փոխանցելով անմիջականորեն հասարակությանը,
- հանրային հաստատությունների աշխատանքը գնահատել ոչ թե ծախսերով, այլ արդյունքներով,
- իրականացնել ղեկավարում նպատակներով, այլ ոչ թե օրենքներով և կանոններով,
- քաղաքացիներին դարձնել ազատ սպառողներ՝ նրանց վերապահելով մատուցվող հանրային ծառայություններն ընտրելու իրավունքը,

- կենտրոնանալ ոչ թե ծառայությունների մատուցման, այլ հասարակությունում ծագող խնդիրների լուծման վրա և այլն³:

Այդպես աստիճանաբար տարածվեցին և հասարակության կողմից ընդունվեցին «հետբյուրոկրատական կազմակերպության», կառավարման ոլորտում հոգուտ գործընկերային հորիզոնական հարաբերությունների, կոոպերացիայի, շուկայական փոխանակության կառավարման դասական աստիճանակարգային կառուցվածքից հրաժարման, «հաստատության տրամաբանությունից» «սպասարկման տրամաբանությունն» անցման գաղափարները⁴:

Պետական կառավարման համակարգի նորացումը և հանրային կառավարման համակարգի կայացումը չէին կարող չանդրադառնալ հանրային ծառայության ինստիտուտի կառուցվածքի և բովանդակության վրա, քանի որ հանրային ծառայության պատմական դերը անքակտելիորեն կապված է պետության գոյության հետ:

Հանրային ծառայության ինստիտուտն ունի խոր արմատներ. դա ձևավորվել է պետության առաջացման հետ մեկտեղ, ապա փոխվել է դրա էությունը՝ պայմանավորված «թափին» ծառայելու անհրաժեշտությամբ: Ծառայությունը միապետին կատարվել է «կերակրման» համակարգով և ունեցել է որոշակի ձևական հիմքեր: Սահմանադրական-ժողովրդավարական պետության ձևավորումը, կառավարման համակարգի ռացիոնալացումը նպաստեցին կանոնակարգված պետական ծառայության համակարգի ներդրմանը՝ կապված իշխանության առանձին թևերին ծառայելու և քաղաքական խնդիրները լուծելու անհրաժեշտության հետ: Հանրային կառավարման էվոլյուցիային զուգահեռ զարգացավ և կայացավ հանրային ծառայության ինստիտուտը՝ դառնալով պետական ծառայության իրավահաջորդը:

Հանրային ծառայության ինստիտուտի կայացման առումով կարևոր դեր են ունեցել տարբեր ժողովուրդների անկախացման, հասարակության ձևավորման, ժողովրդավարության հաստատման, իրավական և սոցիալական պետությունների կայացման գործընթացները, երբ յուրաքանչյուր քաղաքացու հնարավորություն է տրվում, ելնելով իր ունակություններից, զբաղեցնելու հանրային պաշտոններ և մասնակցելու հանրային կառավարմանը: Այնուհետև տեղական ինքնակառավարման համակարգի կայացումը որակապես փոխեց հանրային ծառայության բնույթը, քանի որ մունիցիպալ ծառայողները նույնպես ընդգրկվեցին հանրային ծառայության համակարգում:

Հանրային ծառայության արդիականացման հիմնական արդյունքները հանգեցին հետևյալին.

- տեղի ունեցավ քաղաքականությունից ծառայողների ինստիտուցիոնալ առանձնացում,
- ծառայության կադրային կազմակերպման հիմքում դրվեցին արհեստավարժության, բանիմացության, մրցութային ընտրության, ծառայողական կարիերայի կայունության սկզբունքները,
- ծառայողին վարձողը դարձավ պետությունը կամ, ավելի ճշգրիտ՝ նրա կողմից լիազորված պաշտոնատար անձը, այլ ոչ թե քաղաքական գործիչը,

³ Տե՛ս **Օսբորն Դ.**, Управление без бюрократов: пять стратегий обновления государства /Общ. ред. Л.Н. Лопатикова. М., Прогресс, 2001, էջ 230:

⁴ Տե՛ս **Օբոլոնսկի Ա.Վ., Барабашев А.Г.**, Государственная служба (комплексный подход). /Учебное пособие, 2-е изд., М., Дело, 2000, էջ 29-30:

- ծառայողների քաղաքական պատասխանատվությունը (ժողովրդի առջև) փոխարինվեց վարչական-ծառայողական պատասխանատվությամբ (պետության առջև),
- սկսեց ձևավորվել հանրային իրավունքի նոր ճյուղ՝ վարչական-ծառայողական իրավունք, որը կարգավորում է ծառայողական հարաբերությունները,
- վարչական գիտությունը կենտրոնացավ ծառայության ինստիտուտի կատարելագործման տեխնոլոգիական մակարդակի վրա՝ անձնակազմի կառավարում, վարչարարության արդյունավետություն:

Անշուշտ, քաղաքականությունից հանրային ծառայության տարանջատումը, դրա ժողովրդավարացումը և ռացիոնալացումը նպաստեցին հանրային կառավարման տնտեսական արդյունավետության բարձրացմանը, հետևաբար նաև՝ 20-րդ դարի առաջին կեսին պետությունների բարեկեցության աճին: Սակայն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո պետության կառավարման ռացիոնալ մոդելը սկսեց կտրուկ կորցնել իր «արդյունավետ» ներուժը: Արդյունաբերական աշխարհը հեղեղվեց բյուրոկրատիզմի, կոռուպցիայի նոր ալիքով, ընդգծվեցին վարչական և քաղաքական վերնախավերի սերտաձման միտումները, նվազեց ծառայողական գործունեության արդյունավետությունը:

Ծառայության ռացիոնալ մոդելը իրականություն և ձեռքբերում դարձավ մոդերնի դարաշրջանի համար: Սակայն այդ դարաշրջանն ավարտվեց, քանի որ աշխարհայացքային սկզբունքները՝ տեխնոկրատիզմը, ունիվերսալիզմը և տնտեսական դետերմինիզմը, մեծապես սպառեցին իրենց գիտական և գործնական ներուժը: Այս ամենը ակտիվացրեց հանրային ծառայության արդյունավետ կազմակերպման խնդրի լուծման նոր տեսական մոտեցումների որոնումները⁵:

Հանրային ծառայության ռացիոնալիստական հայեցակարգը անտեսում է բյուրոկրատիայի «մարդկային գործոնը»՝ չափելով «մարդկային կապիտալը», այսինքն՝ հանրային ծառայության մարդկային ռեսուրսների որակը գնահատվում է մասնագիտական գիտելիքների (առաջին հերթին՝ տեխնիկական) և մասնագիտական պատրաստվածության մակարդակով:

Այս համատեքստում հանրային ծառայության ժամանակակից հայեցակարգի մշակման ժամանակ արդիական նշանակություն ունի մշակութային-արժեքային բաղադրիչի ներկառուցումը, ինչը նշանակում է նաև բյուրոկրատիայի պատմական զարգացման առանձնահատկությունների հաշվառման և գնահատման անհրաժեշտություն:

Այսպիսով՝ քաղաքականությունը և հանրային ծառայությունը կազմում են պետության երկու՝ գործառութային (քաղաքականությամբ զբաղվող և քաղաքական ծրագրերը կյանքի կոչող պետական բարձրաստիճան պաշտոնատար անձանց գործունեությունն ուղղված է պետության գործառութայինների իրագործմանը) և գործընթացային (պետական և համայնքային ծառայողներն ապահովում են քաղաքականության իրականացման գործընթացը) հենասյուները, և դրանց տարանջատման անհրաժեշտությունը թելադրված է ժողովրդավարական պետականաշինության տրամաբանությամբ: Հանրային ծառայությունը, իր էությամբ, հանրային իշխանության իրականացման կառու-

⁵ Տե՛ս **Омельченко Н.А.**, История государственного управления в России: учебник. М., Проспект, 2006:

ցակարգն է, այսինքն՝ հանրային կառավարման սուբյեկտների որոշումների իրագործողը: Գործնականում դա հանրային կազմակերպությունների, կառույցների համակարգ է, որը պատասխանատու է պետական և մունիցիպալ քաղաքականության իրականացման, հանրային իշխանության բոլոր օղակների ընթացիկ գործունեության ապահովման համար:

Քաղաքացիական հասարակության ձևավորումը ամբողջությամբ և նորովի է բացահայտում հանրային ծառայության անհրաժեշտությունը, հանրային կառավարման մեջ դրա դերն ու նշանակությունը: Հասարակության անդամների պահանջմունքների մեծացումը, բազմատեսակացումը, քաղաքացիների փոխհարաբերությունների զարգացումը, իրավահարաբերությունների կարգավորման անհրաժեշտությունը, սոցիալական շերտավորումը, ազգային արժեքների գիտակցումը և պաշտպանությունը պահանջում են դրանց օրինական, ամենօրյա և նորովի լուծում:

Հարկ է նկատել, որ հետազոտական շրջանակներում չկա միասնական կարծիք ինչպես «հանրային ծառայություն», այնպես էլ «պետական ծառայություն» հասկացությունների բնորոշման հարցում: Հաճախ դրանք նույնացվում են, կամ «հանրային ծառայությունը» ներկայացվում է որպես «պետական ծառայության» և «մունիցիպալ ծառայության» ամբողջություն, սակայն հանրային ծառայության զարգացման ժամանակակից տրամաբանությունն ավելի ընդգրկուն է: Հանրային ծառայությունը առանձնահատուկ սոցիալ-իրավական ինստիտուտ է, որը ներառում է հանրային կառավարման մարմինների և դրանց աշխատակազմերի գործունեությունը, առանց որի հնարավոր չէ ոչ միայն պետության և հասարակության զարգացումը, այլև դրանց գոյությունն ընդհանրապես:

Հանրային ծառայության բնույթն ավելի լավ հասկանալու համար փորձենք մեկնաբանել նաև «հանրային ծառայություն» (public service) եզրույթը, որը կառուցված է «ծառայություն» և «հանրային» հասկացությունների համակցությամբ:

«Ծառայություն» եզրույթը տարբեր կերպ է մեկնաբանվում. որպես մարդու հասարակայնորեն օգտակար գործունեության տեսակ, որպես սոցիալ-իրավական ինստիտուտ, որպես սոցիալական հանրային մարմինների համակարգ, որպես մարդկանց որոշակի խմբի մասնագիտական գործունեություն և այլն: Ընդհանուր ըմբռնմամբ, ծառայությունը, պետական, հասարակական և այլ սոցիալական կառույցների լիազորությունների կատարման կազմակերպման և իրագործման առնչությամբ, անձանց որոշակի խմբի մասնագիտական գործունեություն է: Ըստ այդմ, ծառայությունը՝ որպես հասարակայնորեն օգտակար գործունեության տեսակ, ի հայտ է եկել տարբեր սոցիալական համակարգերում՝ որպես հասարակության նորմալ կենսագործունեության անհրաժեշտ գործոն⁶:

Հանրային (լատ. publicus՝ հասարակական) հասկացությունը նշանակում է բաց, հրապարակային, հասարակության, հանդիսատեսի ներկայությամբ տեղի ունեցող, այլ իմաստով՝ հասարակական, հասարակության տիրապետության տակ գտնվող, ոչ մասնավոր: Այս համատեքստում հանրայինը բնորոշվում է նաև որպես «հասարակական բարիքի ձեռքբերմանն ուղղված»⁷:

⁶ Տե՛ս **Козбаненко В.А.**, Публично-правовая природа статуса гражданских и муниципальных служащих: общее и особенное // Конституционное и муниципальное право, 2003, № 3, էջ 28–34:

⁷ Տե՛ս **Чаннов С.Е.**, Административно-правовая модель регулирования служебных отношений в Российской Федерации: понятие и основные черты: автореферат дис. д-ра юрид. наук. Саратов, 2010, էջ 4:

Հանրային ծառայության եզրույթի պարզաբանումը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու հանրային ծառայության իրականացման և՛ ձևը, և՛ բովանդակությունը, և՛ նպատակը:

Կարելի է հանրային ծառայությունը ներկայացնել տարբեր տեսանկյուններից.

- պետության գործառույթների իրականացման գործընթաց,
- հանրային կառավարման իրագործում, հասարակության կայունության և զարգացման ապահովման գործընթաց,
- պետության կառավարման մեջ հասարակության մասնակցության գործընթաց,
- հանրային իշխանության բոլոր օղակների աշխատունակության ապահովում,
- օրենքների կատարում և օրենքների կատարման ապահովում,
- հանրության կենսագործունեության տարբեր ոլորտների կարգավորում:

Այսպիսով՝ քաղաքականությունը և մասնագիտական ծառայությունը հանրային կառավարման երկու փոխկապված և փոխալայնմանավորված ենթահամակարգեր են, քանի որ՝

- քաղաքականությունը վճռականորեն ներգործում է հանրային ծառայության էության և կազմակերպման վրա, իսկ քաղաքական մշակույթը մեծապես պայմանավորում է ծառայողական մշակույթի բնույթը,
- քաղաքականության և վարչական կառավարման առաջնահերթ աղբյուր և ռեսուրս (միևնույն ժամանակ՝ նաև բարձրագույն արժեք) են համարվում մարդու և քաղաքացու սահմանադրական իրավունքներն ու ազատությունները,
- հանրային ծառայողն իր գործունեության ընթացքում ապահովում է ինչպես քաղաքական, այնպես էլ վարչական-կառավարչական գործառույթների կենսագործումը,
- թե՛ քաղաքական գործիչները և թե՛ պաշտոնյաները (հատկապես՝ հանրային ծառայության բարձրագույն պաշտոններ զբաղեցնողները) իրենց իրավասության շրջանակներում իրականացնում են ինչպես քաղաքական (ղեկավարում, պլանավորում, հսկողություն), այնպես էլ վարչական (համակարգում, ապահովում, կատարում) գործառույթներ: Ըստ որում, որքան բարձր է հանրային ծառայողի պաշտոնը, այնքան ավելի շատ քաղաքական գործառույթներ է այն պարունակում (օրինակ՝ մասնակցությունը բյուջեի կազմմանը և դրա կատարման ապահովումը, օրենսդրական նախագծերի պատրաստումը և այլն),
- գործնականորեն յուրաքանչյուր պաշտոնյա իրավունք ունի (թեկուզ և սահմանափակ ու հստակ կանոնակարգված) որոշակի իրավիճակում գործելու իր հայեցողությամբ՝ այդպես մեկնաբանելով պետության քաղաքականությունը:

Հանրային ծառայության մեջ քաղաքականության և մասնագիտական գործունեության փոխազդեցությունը կանխորոշված է պետության նպատակային էությամբ՝ լուծել հասարակական զարգացման խնդիրները: Քաղաքականությունն անգործունակ է առանց մասնագիտական գործունեության իրա-

կանացման, իսկ ծառայությունն առանց քաղաքականության անհիմաստ է: Պետության արդյունավետ գործունեության համար անհրաժեշտ է քաղաքականության և մասնագիտական ծառայության փոխազդեցության ներդաշնակեցում: Այդ իսկ պատճառով 21-րդ դարում պետականության համակարգում քաղաքական և վարչական իշխանությունների փոխազդեցությունների մասին տեսական բանավեճերում «երկվություն» եզրույթը աստիճանաբար իր տեղը զիջում է «փոխզարգացում», «փոխլրացում» հասկացություններին: Ընդ որում, բացի գիտական շրջանակներից, քաղաքականությունը որպես հանրային ծառայություն է դիտարկվում իրավական ակտերում. մասնավորապես՝ «Պետական ծառայության մեջ աշխատանքային հարաբերությունների մասին» 1978 թվականի հունիսի 27-ի կոնվենցիայում, որի առաջին հոդվածում քաղաքականությամբ և կառավարմամբ զբաղվողները ներկայացվում են որպես բարձրաստիճան ծառայողներ⁸:

Հանրային ծառայողները կառավարման ոլորտի արհեստավարժ մասնագետներ են, վարձատրություն են ստանում ձեռք բերված որոշակի արդյունքների համար, ինչը ենթադրում է աշխատավայրում նրանց կողմից նախաձեռնության ցուցաբերում: Պաշտոնյաների աշխատանքում հիմնականը կողմնորոշումն է դեպի հաճախորդը և հանրային ծառայությունների որակի ու մատուցման հարմարավետության աստիճանի բարձրացումը: Մասնավոր հատվածի կառավարման սկզբունքների կիրառումը ևս ուղղված է հանրային կառավարման տեխնոլոգիաների փոփոխությանը: Այսպես՝ նախընտրելի են համարվում հորիզոնական կապերի ստեղծումը (միջգերատեսչական փոխգործակցություն), աութսորսինգը և քվազիհանրային կազմակերպություններին լիազորությունների պատվիրակումը՝ հանրային իշխանության համակարգից այդ կազմակերպությունների հետագա հնարավոր դուրսբերմամբ, ինչը թույլ կտա բարձրացնել հանրային ծառայությունների մատուցման արդյունավետությունը:

Հետազոտողների կարծիքով՝ առավելագույն կողմնորոշվածությունը դեպի հաճախորդը կարող է բարձրացնել պետական և համայնքային կառավարման ապարատների աշխատանքի որակը, ինչը, իր հերթին, արտացոլվում է հանրային մարմինների ղեկավարների և ենթակաների միջև համաձայնություններում (պայմանագրերում): Նոր հանրային կառավարման հայեցակարգի առանցքային գաղափարներից մեկը հանրային ծառայողների շահադրժման բարձրացումն է. վերջիններիս համար պետք է շահավետ լինի հանրային ծառայությունների մատուցումը, որոնցում հանրությունն իսկապես հետաքրքրված է: Հետաքրքրությունը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ յուրաքանչյուր հանրային ծառայող, լինելով հանրության մի մասնիկը, իր վրա կրում է հանրային ծառայության ազդեցությունը: Ուստի շատ կարևոր է նաև շահադրժման հոգեբանական մեթոդների և գաղափարախոսության գործադրումը, որը կնպաստի հանրային ծառայողների պատասխանատվության աստիճանի բարձրացմանը, կնվազեցնի վերջիններիս շահերի բախումը:

⁸ Հայաստանի Հանրապետությունը «Պետական ծառայության մեջ աշխատանքային հարաբերությունների մասին» 1978 թվականի հունիսի 27-ի կոնվենցիային միացել է 1993 թ. դեկտեմբերի 21-ի Գերագույն խորհրդի որոշմամբ:

Այս դեպքում լուծվում է նաև տեղեկատվական անհամաչափության խնդիրը, որը հատուկ է կառավարման աստիճանակարգային մոդելին՝ յուրաքանչյուր ծառայողի՝ իր նպատակների ոչ հստակ գիտակցման, կառավարչական մակարդակում շահերի բախման, տեղեկատվության խեղաթյուրման հետևանքով: Շուկայական մոդելը մրցակցությունը դիտարկում է որպես այնպիսի գործոն, որը կարող է բացառել կազմակերպության նպատակների փոխարինումը ծառայողների անձնական նպատակներով: Այսպես՝ հանրային ծառայողների, կառուցվածքային ստորաբաժանումների և ինստիտուտների միջև ծագող մրցակցությունը թույլ է տալիս խուսափել բյուրոկրատական կառուցվածքի դասական համակարգում նախատեսված հսկողության կոշտ համակարգի ձևավորումից: Շուկայական մոդելի առավելությունների թվին կարելի է դասել խնդիրների լուծման մեծ ձկունությունը, ինչը հանրային ծառայողներին թույլ է տալիս կողմնորոշվել դեպի արդյունքը: Նոր հանրային կառավարման հայեցակարգի կարևոր գաղափար է հանրային ծառայողների գործունեության մեջ լրացուցիչ խթանների ներմուծումը, որոնք կարող են նպաստել նրանց աշխատանքի արդյունավետության մակարդակի բարձրացմանը և օպորտունիստական վարքագծի ձևավորմանը:

Նոր հանրային կառավարման մոդելի կարևոր դիտակետերից մեկը դեպի ապակենտրոնացումը և լիազորությունների պատվիրակումը կողմնորոշված կառավարման տեխնոլոգիաների կիրառումն է, որը վերաբերում է առավելապես հանրային ծառայության գործընթացի կազմակերպմանը:

Հանրային իշխանության մարմնի շրջանակներում նորաստեղծական ներուժի ձևավորումը դառնում է դրա հաջող գործունեության գրավականը: Կառուցակարգերի փոփոխությանը և նոր խնդիրների լուծմանը իշխանության մարմնի հարմարվողականությունը ձեռք է բերվում անձնակազմի արհեստավարժության զարգացման, առաջադրված նպատակների իրագործմանը ընդհանուր մոտեցումներով և արժեքներով օժտված փորձագետների ներգրավման միջոցով: Հանրային կառավարման զարգացման արդի փուլում հանրային ծառայությունը և ծառայողները դարձել են հանրային իշխանության անքակտելի մասը: Ժողովրդի իշխանությունը չի կարող իրականացվել առանց նրա կամքի գրագետ և հմուտ կատարողների, այսինքն՝ կառավարչական գործառույթների կատարման համար հանրային իշխանության վարձած արհեստավարժ մասնագետների՝ ծառայողների:

«Հանրային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն՝ հանրային ծառայությունը պետությանը ՀՀ սահմանադրությամբ և օրենքներով վերապահված լիազորությունների իրականացումն է, որն ընդգրկում է պետական ծառայությունը, համայնքային ծառայությունը, պետական և համայնքային պաշտոնները: Օրենքը սահմանում է նաև պետական և համայնքային պաշտոնները, որոնք լինում են քաղաքական, հայեցողական և քաղաքացիական⁹:

Ընդհանրացնելով տեսաբանների մոտեցումները և իրավական հիմքերը՝ կարելի է առանձնացնել հանրային ծառայության առավել բնութագրական բնորոշումները.

⁹ Տե՛ս ՀՀ օրենքը «Հանրային ծառայությունների մասին», հոդված 3 (ընդունվել է 2011 թ. մայիսի 26-ին):

- պետության նպատակների և գործառնությունների իրականացման մեջ քաղաքացիների մասնակցության ձև,
- պետության, հասարակության, օրենքի և քաղաքացու հարաբերությունների կապի իրագործման ձև,
- հանրային իշխանության և հանրային կառավարման ինստիտուտների ձևավորման, իրագործման և կատարելագործման կառուցակարգ,
- հանրային խնդիրների լուծման և գործառնությունների կատարման համար իրենց ծառայողներն ունեցող պետական և մունիցիպալ մարմինների համակարգ,
- կառավարչական գործունեության հատուկ տեսակ:

АСМИК АРУТЮНЯН

Ассистент кафедры „Менеджмента” АГЭУ

Роль публичной службы в системе публичного управления.– Публичная служба наравне с публичным управлением развивалась и стала важным институтом, обеспечивающим эффективность публичного управления. Публичная служба направлена на удовлетворение потребностей и защиту интересов государства и общества. В публичной службе взаимодействие политики и профессиональной деятельности обеспечивает параллельное развитие общества. Политика бездейственна без осуществления профессиональной службы, а служба без политики бессмысленна. Для эффективной деятельности государства необходимо взаимодействие политики и профессиональной службы.

Ключевые слова: публичное управление, публичная служба, политика, государство, общество, власть, бюрократия, профессиональная деятельность, потребность, выгода.

HASMIK HARUTYUNYAN

Assistant at the Chair of “Management” at ASUE

The Role of Public Service in the System of Public Administration.– Public service in a line with public administration has developed and become the most important institute in ensuring efficiency of public administration. Public service is aimed at satisfying the needs of state and society and protection of their interests. In public service the interaction of politics and professional activities ensures the parallel development of state and society. Politics is impotent without fulfillment of professional activities, and public service itself is meaningless without politics. The efficient functioning of government requires harmonization of interaction between politics and professional service.

Key Words: public management, public service, policy, state, society, authority, bureaucracy, professional activity, need, benefit.

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

*ՀԱԱՀ տնտեսագիտական ֆակուլտետի
ԱԱՀ էկոնոմիկայի ամբիոնի դասախոս,
տնտեսագիտության թեկնածու*

ՄԱՐՏԻՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

*ՀԱԱՀ տնտեսագիտական ֆակուլտետի
ԱԱՀ էկոնոմիկայի ամբիոնի ասիստենտ*

ՋԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄՐՑՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

*Ջրոսաշրջությունը ՀՀ տնտեսության դինամիկ զարգացող ճյուղ է, որի իրավա-
կան կարգավորումն իրականացվում է «Ջրոսաշրջության և զբոսաշրջային գործու-
նեության մասին» ՀՀ օրենքով, ինչպես նաև «Ջրոսաշրջության զարգացման հայե-
ցակարգով»: Ջրոսաշրջիկների թվի աճը նպաստում է տնտեսության բոլոր ճյուղերի
զարգացմանը, ինչպես նաև ապահովում է լրացուցիչ արտարժույթի ներհոսք:*

*Վերջին տարիներին ՀՀ-ում գործարար զբոսաշրջությունը բնութագրվում է հյու-
րանոցային տնտեսության օբյեկտներում հաշվառված զբոսաշրջիկների քանակի
ավելացմամբ: Հայաստան այցելողների քաղաքացիության աշխարհագրական բաշխ-
վածության և այցելության նպատակի վերաբերյալ պաշտոնական վիճակագրական
տվյալները ներկայումս հավաքագրվում են միայն հյուրանոցային տնտեսության օբ-
յեկտներում հանգրվանած զբոսաշրջիկներից: ՀՀ-ում զբոսաշրջությունից ստացվող
մուտքերի և եկամուտների համեմատական բաժինը ՀՆԱ-ում դեռևս բավականին
ցածր է այդ հատվածի հսկայական ներուժի համեմատությամբ:*

Հիմնաբառեր. *զբոսաշրջություն, զբոսաշրջային արդյունք, մրցունակություն,
սակագին, հյուրատուն, գիշերակաց*

*Ինչպես համաշխարհային տնտեսության, այնպես էլ ՀՀ տնտեսության
համար զբոսաշրջությունը դինամիկ զարգացող ճյուղ է, որի իրավական
կարգավորումն իրականացվում է ՀՀ-ում 17.12.2003 թ. ընդունված «Ջրոսա-*

շրջության և զբոսաշրջային գործունեության մասին» օրենքով, ինչպես նաև 2008 թ. ընդունված «Զբոսաշրջության զարգացման հայեցակարգով»:

Զբոսաշրջիկների թվի աճը նպաստում է տնտեսության բոլոր ճյուղերի զարգացմանը, ինչպես նաև ապահովում է լրացուցիչ արտարժույթի ներհոսք: Զբոսաշրջության բնագավառում առաջատար համարվող երկրներում (ԱՄՆ, Գերմանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Իսպանիա, Մեծ Բրիտանիա, Եգիպտոս) նշված ոլորտից ստացվող արտարժույթի տարեկան ներհոսքը կազմում է արտահանման ծավալների 30–35%-ը¹:

ՀՀ-ն արդեն 5 տարի է, ինչ ներգրավված է Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի կողմից հրապարակվող «Համաշխարհային զբոսաշրջության և ճամփորդության մրցունակության զեկույցում»: Ըստ զբոսաշրջության մրցունակության համաթվի՝ 2013 թ. Հայաստանի դիրքը 11 տեղով բարձրացել է 2011 թ. համեմատությամբ: Ըստ «2013 թ. զբոսաշրջության մրցունակության զեկույցի»՝ ՀՀ-ն, այդ առումով, 79-րդն է 140 երկրների շարքում²: Զբոսաշրջության մրցունակության համաթիվը, որն ամբողջությամբ գնահատում է երկրների մրցունակության կարողությունները տվյալ ոլորտում, կազմված է 3 ենթահամաթվերից՝ զբոսաշրջության կանոնակարգման դաշտ (51-րդ տեղ), զբոսաշրջության բիզնես միջավայր և ենթակառուցվածքներ (88-րդ տեղ), զբոսաշրջության մարդկային, մշակութային և բնական կարողություններ (94-րդ տեղ)³, որոնք հաշվարկում են 14 հենասյունների գնահատականների հիման վրա:

Մրցունակությունը՝ որպես տնտեսագիտական հասկացություն, շուկայական տնտեսության զարգացման անքակտելի բաղադրիչն է: Ռա սահմանվում է որպես կազմակերպության, ճյուղի կամ ազգային տնտեսության կարողություն՝ ապահովելով կայուն առաջընթաց, բնակչության բարձր կենսամակարդակ՝ եկամուտների և աշխատավարձի բարձր մակարդակի հաշվին մնալով բաց՝ միջազգային մրցակցության համար⁴:

Ճյուղի և դրա գործոնների մրցունակության առավել մանրամասն ուսումնասիրություն է կատարել պրոֆ. Մ.Պորտերը: Ըստ նրա՝ ճյուղի մրցունակությունը կախված է տվյալ ճյուղի մրցակցային կարողությունների առավելությունից⁵: Մ.Պորտերի և այլ հետազոտողների կարծիքով՝ մրցունակությունը կապված է ճյուղային քլաստերների զարգացման հետ, ինչը մեծապես կախված է երկրի պետական կառավարման համակարգի ղեկավարության իրականացրած քաղաքականությունից, որի միջոցով ստեղծվում է նպաստավոր միջավայր՝ օգտագործելու երկրի ռեսուրսային ներուժը և տնտեսական գործոնները: Տնտեսական կայուն համակարգը, մեծածավալ պաշարների առկայությունը, աշխարհագրական բարենպաստ դիրքը տվյալ երկրի մրցունակության համար պիտանի, սակայն ոչ բավարար պայմաններ են, քանի որ «բարեկեցիկ կենսապայմանները ժառանգաբար չեն փոխանցվում, այլ ստեղծվում են»⁶:

¹ Տե՛ս Գуляев В.Г., Туризм: экономика и социальное развитие. М., Финансы и статистика, 2003, էջ 220:

² Տե՛ս http://www.mineconomy.am/uploads/TEXEKANQ_FORUM_sayt.pdf

³ Տե՛ս նույն տեղը:

⁴ Տե՛ս Globalization and Competitiveness: Relevant Indicators. OECD Science, Technology and Industry. Working Papers 1996/06. Organization for Economic Cooperation and Development. Paris, 1996, էջ 3:

⁵ Տե՛ս Porter M., Competitive Advantage, New York: Free press, 1985:

⁶ Տե՛ս Porter M., The Competitive Advantage of Nation, New York, 1990, էջ 531:

«Հ առողջապահության նախարարության «Կուրորտաբանության և ֆիզիկական բժշկության գիտահետազոտական ինստիտուտ» ՓԲԸ-ը (ՀՀ վերականգնողական և ֆիզիկական բժշկության, կուրորտաբանության մասնագիտացված ուսումնագիտագործնական բուժաստատություն) Հայաստանում առանձնացրել է 10 կուրորտային գոտիներ, որոնք ունեն բոլոր բնական, բուժիչ ռեսուրսները՝ հանքային ջրեր, բուժիչ ցեխեր, տորֆ, կլիմայաբուժության կազմակերպման համար նպաստավոր պայմաններ: Դրանց մեջ ընդգրկված է նաև Սյունիքի մարզը՝ որպես լեռնակլիմայական կուրորտ, որի հիմնական բուժիչ գործոններն են բարենպաստ կլիման և հանքային ջրերի աղբյուրները⁷:

Միջազգային ստանդարտ ճյուղային դասակարգման (կոդ՝ 63191.0) համաձայն՝ «կուրորտը» բուժիչ բնակլիմայական պայմաններ և բուժիչ բնական միջոցներ ունեցող վայր է, որտեղ կառուցված են առողջարաններ, հանգստյան տներ, մարդկանց հանգստի և ժամանցի կառույցներ, ինչպես նաև սպասարկող կոմունիկացիաներ⁸:

Ջրոսաշրջությունը կարելի տարանջատել ըստ հետևյալ բաղադրիչների. պատմամշակութային, առողջարանային, արկածային, կրոնական, ընկերներ-հարազատներին տեսակցելու, էկոտուրիզմ, գործնական, խոհանոցային, վիրտուալ և թուքինյան⁹:

Վերջին տարիներին ՀՀ-ում գործարար զբոսաշրջությունը բնութագրվում է հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտներում հաշվառված զբոսաշրջիկների քանակի ավելացմամբ: Մասնավորապես՝ ՀՀ այցելած գործարար զբոսաշրջիկների թվի աճը կազմել է 17.9%: Գործարար զբոսաշրջիկներին դեպի մեր երկիր գրավելը կարևոր նշանակություն ունի, քանզի, համաձայն վիճակագրական տվյալների, նրանք ուղևորության ընթացքում օրական միջինը ծախսում են 98.3 ԱՄՆ դոլար¹⁰:

Ըստ ամերիկյան «National Geographic» կազմակերպության կատարած հետազոտությունների՝ էքստրեմալ տուրիզմի լավ պայմաններ ունեցող երկրների ցանկում ՀՀ-ն զբաղեցնում է 3-րդ տեղը: «էքստրեմալ» տուրիզմը արկածային տուրիզմի տեսակ է¹¹:

2014 թ. Հայաստան այցելել է 1.203.746 մլն միջազգային զբոսաշրջիկ՝ 11.3%-ով ավելի, քան 2013 թ.: 2013 թ. ներքին զբոսաշրջիկների թիվը կազմել է 669.540՝ նախորդ տարվա նույն ժամանակաշրջանի համեմատությամբ աճելով 30.1%-ով¹²:

ՌԴ-ը և ԱՄՆ-ը շարունակում են մնալ Հայաստանի զբոսաշրջային առաջատար շուկաներ, քանի որ այդ երկրներում են բնակվում Հայաստանի ներգնա զբոսաշրջային շուկայի մեծ հատվածը ներկայացնող սփյուռքահայերը: Դա հիմք հանդիսացավ, որ համաշխարհային զբոսաշրջային շուկայում առկա ֆինանսատնտեսական ձգնաժամի միտումները խիստ չարտահայտ-

⁷ Տե՛ս <http://fizocomed.com>. «Հայաստանի կուրորտները և ռեկրեացիոն գոտիները» բաժնում:

⁸ Տե՛ս «ՀՀ տարածքում կուրորտային առողջարանների և հանգստյան տների 2004–2008 թթ. հեռանկարային զարգացման ծրագիր». 2003 թ. հոկտեմբերի 2-ի ՀՀ Կառավարության նիստի N39 որոշում:

⁹ Տուրիզմի այս տեսակը մեծ տարածում է ստացել «Մատանիների տիրակալը» գրքաշարի և ֆիլմերի շնորհիվ:

¹⁰ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2013 թ. հունվար-հուլիսին, Եր., ԱՎԾ, 2013, էջ 105:

¹¹ Տե՛ս <http://www.copypaste.am/2012/03/11/t-p-u-t-r-h-m/>

¹² Տե՛ս ՀՀ Կառավարության 15.02.2015 թ. N120-Ն որոշում:

վեն Հայաստանի զբոսաշրջային տնտեսությունում: Ներգնա զբոսաշրջիկների ընդհանուր քանակում մեծ տեսակարար կշիռ ունեն նաև իրանցի զբոսաշրջիկները, սակայն նրանց այցելությունները սեզոնային բնույթ են կրում, և, այդ առումով, առավել ակտիվ է մարտ-հունիս ժամանակահատվածը:

ՀՀ-ում զբոսաշրջությունից ստացվող մուտքերի և եկամուտների համեմատական բաժինը ՀՆԱ-ում դեռևս բավականին ցածր է այդ հատվածի հսկայական ներուժի համեմատությամբ: 2013 թ. դրությամբ զբոսաշրջության ուղղակի բաժնեմասը ՀՆԱ-ում կազմել է 2.0%՝ 90.0 մլրդ դրամ: Այստեղ ներառված է այնպիսի ենթակառուցվածքների գործունեությունը, ինչպիսիք են՝ հյուրանոցային տնտեսությունները, զբոսաշրջային գործակալությունները, ուղևորափոխադրող կազմակերպությունները և այլն: Կանխատեսվում է, որ այս ցուցանիշը մինչև 2024 թ. կգրանցի տարեկան 3.4% աճ՝ կազմելով 129.5 մլրդ դրամ: Ճյուղի բաժնեմասը ՀՆԱ-ում, որը ներառում է նաև ներդրումները, պետական ծախսերը և սպասարկման ոլորտը, կազմել է 8.2%՝ 336.9 մլրդ դրամ, իսկ մինչ 2024 թ. ակնկալվում է տարեկան 2.5% աճ՝ 444.8 մլրդ դրամ:

Ներգնա և ներքին զբոսաշրջիկների կողմից կատարված ծախսումների բաժնեմասը ՀՆԱ-ում 2012 թ. կազմել է, համապատասխանաբար՝ 74.1% և 25.9%: Կանխատեսվում է ներքին զբոսաշրջության ծախսերի աճ տարեկան 5.4%՝ 2023 թ. հատելով 119.9 մլրդ դրամի սահմանագիծը:

Հայաստան այցելողների քաղաքացիության աշխարհագրական բաշխվածության և այցելության նպատակի վերաբերյալ պաշտոնական վիճակագրական տվյալները ներկայումս հավաքագրվում են միայն ըստ հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտներում հանգրվանած զբոսաշրջիկների: Հարկ ենք համարում նշել, որ 2012 թ. Հայաստան այցելած 843330 զբոսաշրջիկների միայն 16.2%-ն¹³ է հանգրվանել հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտներում, իսկ 706686 հազարը (83.8%-ը)՝ բարեկամի, հարազատի տանը կամ վարձով:

2012 թ. Հայաստան այցելած 136644 զբոսաշրջիկների 30.1%-ը ժամանել է գործնական նպատակներով, 21.3%-ը՝ հանգստի և ժամանցի, 0.5%-ը՝ բուժման, իսկ 48.1%-ը՝ այլ նպատակներով: Մեծ է հայկական ծագում ունեցողների մասնաբաժինը, այդ իսկ պատճառով տրամաբանական է, որ այցելությունն ընկերներին և հարազատներին կարող է դիտվել որպես Հայաստան կատարած ուղևորությունների հիմնական նպատակներից մեկը: Այս ներուժն օգտագործելու համար անհրաժեշտ է թիրախային շուկաներում իրականացնել հայաստանյան զբոսաշրջության ուղղակի խթանում և զարգացնել զբոսաշրջային նոր ուղղություններ:

Սյունիքի մարզը գտնվում է ՀՀ հարավ-արևելքում: Բաղկացած է նախկին խորհրդային Կապանի, Գորիսի, Սիսիանի և Մեղրիի վարչական շրջանների միավորումից: Մարզը զբաղեցնում է հանրապետության տարածքի ավելի քան 15%-ը և ունի ամենամեծ ցամաքային տարածքը, աչքի է ընկնում հարուստ բնահումքային ռեսուրսներով, բուսական և կենդանական աշխարհի բացառիկ բազմազանությամբ, պատմամշակութային և բնական հուշարձաններով:

¹³ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2013 թ. հունվարին, Եր., ԱԿԾ, 2013, էջ 82:

Սյունիքի մարզին բնորոշ են բարձրգոտիականությունը (միջին բարձրությունը ծովի մակերևույթից շուրջ 2200 մ է) և կլիմայական տիպերի մեծ բազմազանությունը՝ մերձարևադարձայինից մինչև մերձբևեռային: Ամենաբարձր լեռնագագաթը Կապուտջուղն է՝ 2-րդը ՀՀ-ում (3906 մ), ամենացածր կետը ծովի մակերևույթից 375 մ է (Մեղրիի տարածաշրջան): Խոշոր գետերն են Որոտանը, Ողջին, Մեղրին: Բնական և արհեստական ջրամբարներից հայտնի են Կապույտ լիճը, Սև ջուրը և Գյուլ-գյուլ լճակները, Շամբի և Սպանդարյանի ջրամբարները:

Պատմամշակութային հուշարձաններից ամենահայտնիներից են Բաղաբերդի, Հալիձորի, Որոտնաբերդի ամրոցները, Տաթևի, Որոտնա, Բղենու վանքերը, Վահանավանքի և Երիցվանք վանական համալիրները, Աղիտուի դամբարանային հուշարձանը, Սիսիանի նեոլիթի ժամանակաշրջանի դամբարանաբլուրը, «Ջորաց քարերի» հնագույն աստղադիտարանը, Ուղտասարի ժայռապատկերները, «Սատանի կամուրջը», Մեղրի քաղաքի փոքր թաղի եկեղեցին և քաղաքի պաշտպանական նշանակության աշտարակները:

2010 թ. շահագործման է հանձնվել 5.7 կմ երկարությամբ աշխարհի ամենաերկար «Տաթևեր» («Տաթևի թևեր») ճոպանուղին (առավելագույն բարձրությունը 380 մ), որն անցնում է Որոտանի կիրճով՝ Հալիձորի գլխից հասնելով Տաթևի վանական համալիր: «Տաթևեր» ճոպանուղին կառուցել է «Garaventa Doppelmayr Group» (Շվեյցարիա-Ավստրիա) ընկերությունը, որի կերտած որևէ ճոպանուղի երբևէ չի խափանվել, ոչ մի ուղևոր չի վնասվել: 2010 թ. «Տաթևեր» ճոպանուղին գրանցվել է «Գինեսի» համաշխարհային ռեկորդների գրքում՝ որպես աշխարհի ամենաերկար հետադարձ ուղիով ճոպանուղի¹⁴: 2014 թ. ճոպանուղուց օգտվողները երկկողմանի՝ Հալիձոր-Տաթև ուղու համար վճարում էին 4000 դրամ, իսկ հարակից գյուղական համայնքների բնակիչներն իրենց անձնագրերով՝ 500 դրամ: 2015 թ., կապված էլեկտրաէներգիայի գնի թանկացման հետ, բարձրացրել են նաև ճոպանուղու երկկողմանի ուղևորության գները և՛ գյուղացիների, և՛ զբոսաշրջիկների համար՝ դառնալով համապատասխանաբար՝ 1000 և 5000 դրամ: 2010 թ. գյուղացիների համար ճոպանուղուց օգտվելն անվճար է եղել, իսկ զբոսաշրջիկների համար՝ 3000 դրամ (պարզել ենք սեփական հարցումներով): Տոմսերի վաճառքից գոյացած ամբողջ շահույթը տրամադրվում է Տաթևի վանական համալիրի վերակառուցմանը, իսկ մնացած մասն ուղղվում է համալիրի ընթացիկ ծախսերին, աշխատողներին աշխատավարձի վճարմանը (60 աշխատող՝ Գորիս քաղաքից և Տաթևի վանական համալիրին կից գյուղական համայնքներից):

«Տաթևեր» ճոպանուղին զբոսաշրջության զարգացման կարևոր բաղադրիչներից համարվեց ՀՀ Կառավարության 26.06.2009 թ. N848-Ն որոշման համաձայն, որտեղ նշվում է Սյունիքի մարզի Խոտի, Շինուհայրի, Հալիձորի, Տաթևի, Սվարանցի, Տանձատափի, Աղվանիի, Բարձրավանի և Քաշունիի գյուղական համայնքների զբոսաշրջային համալիրը՝ «Տաթև» զբոսաշրջային կենտրոնով, ինչի շնորհիվ լուծվում են մի շարք սոցիալական նշանակության խնդիրներ վերը նշված գյուղական համայնքներում: Չնայած այս ամենին, Տաթևի և հարակից գյուղական համայնքներում կան բազում չլուծված խնդիրներ, որոնք խոչընդոտում են զբոսաշրջության զարգացումը: Համայնքում կա-

¹⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզի ձեռքբերումները 2007-2011 թթ., Եր., Տնտեսական բարեփոխումների վերլուծական-տեղեկատվական կենտրոն, 2012, էջ 28:

բելային համացանցային կապից օգտվում է 30 տնային տնտեսություն. դիտում են 2 հեռուստաալիք՝ Հ1, «Արմենիա»: Տրանսպորտային համակարգը բավարար է զարգացած: Համայնքից օրը 1 անգամ ավտոբուս է մեկնում Գորիս, իսկ շաբաթը 2 անգամ՝ Կապան: Ուղևորափոխադրման արժեքը կազմում է, համապատասխանաբար՝ 1000 և 1300 դրամ¹⁵:

Աշխարհի մի շարք քաղաքներում գործում է «զբոսաշրջային հարկ» հասկացությունը, որը թույլ տալիս կուտակել բավականին գումար քաղաքային բյուջեում: Այս հարկը հետագայում օգտագործվում է քաղաքի ենթակառուցվածքների զարգացման ու առավել թվով զբոսաշրջիկներ ներգրավելու նպատակով: Նման հարկատեսակ գործում է Հռոմ, Միլան, Ֆլորենցիա, Վենետիկ, Նեապոլ և իտալական այլ քաղաքներում. մեկ անձի հաշվով յուրաքանչյուր գիշերվա համար պետք է վճարել 0.35 եվրոյից մինչև 5 եվրո լրացուցիչ գումար: Մինչև 16 տարեկանների համար այս հարկը սովորաբար չի գանձվում: «Զբոսաշրջային հարկի» «շքեղության» ռեկորդն առկա է Խորվաթիայի Դուբրովնիկ քաղաքում, որտեղ 1 գիշերվա համար պետք է վճարել մինչև 7 եվրո: Սակայն կան բացառություններ. մինչև 12 տարեկան երեխաներն ազատված են նման հարկատեսակից, իսկ 12–18 տարեկանների համար գործում է մինչև 50 տոկոս զեղչ¹⁶:

Սյունիքի մարզը հարուստ է նաև ստորերկրյա քաղցրահամ, հանքային թերմալ ջրերով, որոնցից են Սիսիան-Ուռուտյան, Լիճք-Տաշտունյան, Քարաշեն-Խոզնավարյան հանքային աղբյուրները, «Քաջարան» թերմալ ջուրը, Դարպասի «Տատնի» հանքային ջուրը, որոնք «Զերմուկի» նմանօրինակն են:

Սյունիքում զբոսաշրջային գրավչության տարր են նաև սյունեցու կերպարը, խառնվածքը, հյուրասիրությունը, բարիքները՝ Սիսիանի պանիրը, Քարահունջի թթի օղին, Կապանի ժինգալով հացը, Մեղրու նուռն ու թուզը:

2014 թ. Սյունիքում իրականացվել են մի շարք հետաքրքրական միջոցառումներ: Հայաստանում ԱՄՆ դեսպան Զոն Հեֆերնը, Նորվեգիայի թագավորության պատվո հյուպատոս Թինոթի Դեյվիդ Սթրեյթը և ՀՀ մի շարք պաշտոնյաներ մասնակցել են «Ոչխարների խուզում–2014» փառատոնին: «Տաթևի վերածնունդ» ծրագրի և «Հայրենիքի զարգացման նախաձեռնություն» (IDeA) հիմնադրամի կազմակերպած առաջին փառատոնը Հալիծորում հավաքել էր մերձակա համայնքների բնակիչների, զբոսաշրջիկների և Հայաստանի տարբեր վայրերից ժամանած մարդկանց¹⁷:

2014 թ. օգոստոսի 23-ին մարզի «Գորիս» քաղաքային համայնքում իրականացվել է «Սյունյաց ավանդույթներ» ամենամյա փառատոնը¹⁸:

2012 թ. գործարկվեց Հին Խնձորեսկի երկու ձորափը (Ղանդունց նով ու Ներքին թաղ) միմյանց կապող՝ իր տեսակի մեջ եզակի կախովի կամուրջը, որի երկարությունը ավելի քան 160 մ է, իսկ բարձրությունը ամենախոր տեղում 63 մ է: Տեղի բնակչությունն այն կոչում է «Ճոճվող կամուրջ», քանի որ կապված է ձիգ ու ամուր ճոպաններով և քայլելիս ճոճվում է¹⁹:

ՀՀ Կառավարության 10.06.2011 թ. N973 որոշման համաձայն՝ մարզի «Գորիս» քաղաքային համայնքը ճանաչվել է զբոսաշրջային էկոլոգիական և

¹⁵ Տե՛ս <http://www.cf.am/files/news/141/8ce264fd7c7c2ba.pdf>: Տաթև համայնքի համալիր զարգացման ծրագիր 2012–2015 թթ., էջ 9:

¹⁶ Տե՛ս <http://www.banks.am/am/news/interviews/9579/>

¹⁷ Տե՛ս <http://168.am/2014/05/04/31060.html>

¹⁸ Տե՛ս <http://www.mineconomy.am/arm/39/gortsaruyt.html>

¹⁹ Տե՛ս ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով: Վիճակագրական ժողովածու, 2014, էջ 296:

արկածային զբոսաշրջության զարգացման կենտրոն: Գորիս և Ֆրանսիայի Վիեն քաղաքները հայտարարվել են քույր-քաղաքներ, ինչը նպաստում է դրանց միջև զբոսաշրջության զարգացումը խթանող մի շարք ճանաչողական միջոցառումների իրականացմանը: Գորիսը նաև տարանցիկ ուղի է և՛ Լեռնային Ղարաբաղի, և՛ Իրանի Իսլամական Հանրապետության համար:

2015 թ. փետրվարի 6-ին «Հայաստանի զարգացման նախաձեռնություններ» (IDeA) հիմնադրամի և Բնության համաշխարհային հիմնադրամի հայաստանյան մասնաճյուղի (WWF-Հայաստան) միջև ստորագրվել է փոխըմբռնման հուշագիր, համաձայն որի համատեղ աշխատանքներ կիրականացվեն «Սատանի կամուրջ» բնության հուշարձանի կառավարման բարելավման ուղղությամբ, կստեղծվի «Տաթև» ազգային պարկը՝ նպաստելով յուրահատուկ էկոհամակարգի, կենսաբազմազանության պահպանմանը և էկոտուրիզմի զարգացմանը²⁰:

Սյունիքի մարզի խիտ բնակեցված քաղաքային համայնքներում բնակչությունը հնարավորություն ունի բավարար որակով դիտելու 4–7 հեռուստաալիք, իսկ փոքր քաղաքներում և որոշ գյուղական բնակավայրերում՝ 1–3: Միայն 1 հեռուստաալիք է դիտում մարզի բնակչության 12%-ը (բնակավայրերի 33%-ը)²¹:

Մարզում բջջային հեռախոսակապի ծառայություններ են մատուցում ՀՀ-ում գործող 3 օպերատորներ՝ «ԱրմենՏել», «Ղ-ՏԵԼԵԿՈՍ» և «Օրանժ-Արմենիա» ՓԲԸ-ները: Բջջային CDMA ռադիոկապի բազային կայաններ են տեղադրված Կապան, Գորիս, Քաջարան, Սիսիան, Մեղրի քաղաքներում (ընդհանուր ունակությամբ՝ 40000 հեռախոսահամար), սակայն բաժանորդների քանակը ավելի քան 32000 է: Ֆիքսված հեռախոսակապի ծառայություն է մատուցում «ԱրմենՏել» ՓԲԸ-ն մարզում տեղակայված հեռախոսակայանների միջոցով, որոնք նախատեսված են 115000 բաժանորդի համար, սակայն մարզում բաժանորդների ընդհանուր թիվը 24000 է²²:

Սյունիքի մարզի «զբոսաշրջային արդյունքը» դասակարգել ենք հետևյալ կերպ՝

- գրավչություն (բնական միջավայր, պատմամշակութային հուշարձաններ, ծառայություններ՝ մանրածախ առևտուր, զվարճանքի կենտրոններ, փառատոններ),
- հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտներ (հյուրանոց, ամառանոց, հյուրատուն, վարձով տուն, հանգստյան տուն, ռեստորան),
- տրանսպորտ (տուրիստական, միջքաղաքային, միջհամայնքային, երկաթուղի, ճոպանուղի, օդանավակայան),
- հետաքրքրական միջոցառումներ (փառատոններ, տոնավաճառներ, օլիմպիադաներ, մրցաշարեր՝ մշակութային, կրոնական և գիտական),
- օժանդակ ծառայություններ (բժշկական, տուրօպերատորների, ուղեկցորդների, բանկեր, բանկոմատներ, հեռահաղորդակցություն, WiFi):

«Զբոսաշրջային արդյունքը» ցանկացած պետության, տարածաշրջանի և համայնքի զարգացման հիմնական տարրերից է: Ուսումնասիրելով Սյունիքի մարզի զբոսաշրջության զարգացման հեռանկարները՝ զբոսաշրջային արդյունքից ստացված գումարներով մարզի համայնքներում՝ հատկապես Գորիսի տարածաշրջանում լուրջ սոցիալական խնդիրներ են լուծվում:

²⁰ Տե՛ս <http://armenia.panda.org/?238496/IDeA-Charitable-Foundation-and-WWF-Armenia-Arm>

²¹ Տե՛ս syuniq.gov.am/files/docs/10245.pdf փաստաթուղթ, էջ 9:

²² Տե՛ս նույն տեղը:

Աղյուսակ 1

Հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտներ¹

	Հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտների քանակը				Միավանանակյա տարողությունը (մահանակայ/տեղ)				Տարվա ընթացքում տրամադրված մահանակ/օրերի քանակը						
	2009	2010	2011	2012	2013	2009	2010	2011	2012	2013	2009	2010	2011	2012	2013
ՀՀ	118	142	143	157	229	7204	8005	9692	12040	19004	402.4	524.2	556.9	699.3	1019.4
Սյունիքի մարզ	8	12	13	19	31	661	251	726	730	1727	5.7	9.3	6.9	12.2	52.6

Աղյուսակ 2

Հյուրանոցներում 1 օրվա գիշերակացի արժեքը²

Հյուրանոցի անվանումը	Գտնվելու վայրը	Մեկտեղանոց հասնար	Երկտեղանոց հասնար	Երեքտեղանոց հասնար	Լյուքս համար	
1.	Քոլիս	Գորիս, Սաշտոցի փ.9	12000-14000	18000-20000	-	21000-2400
2.	Եղևնուտ	Գորիս, Երևանյան խճ. 7	14000-18000	18000-22000	20000-25000	30000-35000
3.	Բասեն	Սիսիան, Որոտան փ.6/8	10000-12000	14000-18000	21000-24000	-
4.	Լալաներ	Սիսիան, Սիսական փ.9	10000	15000-2000	35000	20000-25000
5.	Քարունջ	Երևան-Գորիս մայրուղի, գ.Իշխանասար 1	-	14000	14000	18000
6.	Ղարիստ	Կապան, Ա.Մանուկյան փ.1ա	12000	15000-18000	-	22000
7.	Ղիան	Կապան, Գործարանային փ.3/2/1-2	15000	18000	25000	35000
8.	Էմ-Էլ	Ագարակ, Սայաթ-Նուվա 6/8	25000	35000	40000	35000-40000
9.	Մարիշոկ	Ագարակ, Ղ.Հովհաննիսյան փ.24	15000	20000	-	-

¹ ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով: Վիճակագրական ժողովածու, Եր., 2014, էջ 214:

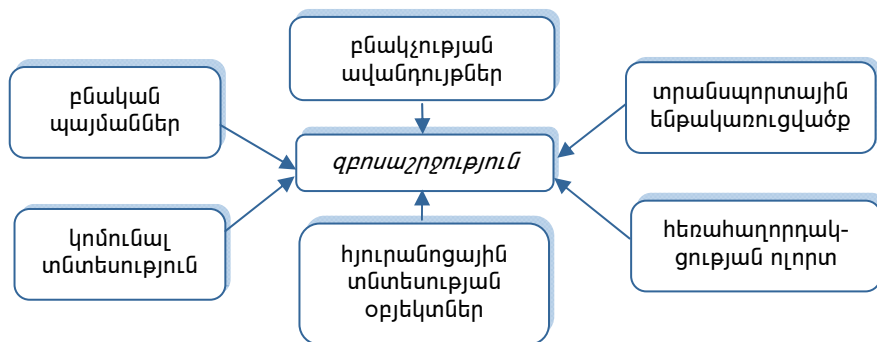
² <http://www.armhotels.am>

Աղյուսակ 1-ի տվյալներից երևում է, որ ՀՀ-ում հյուրանոցային տնտեսությունների¹ օբյեկտների քանակն ավելացել է 1.94 անգամ: ԱՃ է գրանցվել նաև Սյունիքի մարզում. մոտ 4 անգամ ավելացել է՝ հասնելով 31-ի:

Գյուղական համայնքներում (Հալիձոր, Տաթև, Շինուհայր և այլն) տարեցտարի զարգանում է նաև հյուրատնային գործարարությունը: Համայնքի բնակիչներն իրենց տներում ապահովում են նվազագույն հյուրանոցային պայմաններ (երբեմն նաև WiFi)² զբոսաշրջիկներին գիշերակաց տրամադրելով: Օրինակ՝ Հալիձորում 1 գիշերակացի մեջ ներառվում է նաև նախաճաշը՝ 6000 դրամ արժեքով (սեփական ուսումնասիրության արդյունք): Գյուղացիներից շատերը գերադասում են զբաղվել հյուրատնային բիզնեսով, քան գյուղատնտեսական աշխատանքներով, քանի որ առաջինից ստացվող եկամուտն ավելի շոշափելի է:

Աղյուսակ 2-ում ներկայացվել են մարզում գործող հյուրանոցների 1 օրվա գիշերակացի արժեքները՝ տարբեր տարածաշրջաններից ընտրելով 2-ական պատահական հյուրանոց: Հյուրանոցների գները տատանվում են 1 անձի համար 10000-ից մինչև 25000 դրամի սահմաններում, իսկ լյուքս համարները՝ 18000–40000 դրամի սահմաններում: Հյուրանոցներն ապահովված են հարմարավետ (հեռուստացույց, ներքին սանհանգույց, WiFi) հանգիստ անցկացնելու բոլոր պայմաններով: Կան հյուրանոցներ, որոնք նախաճաշը ներառում են հյուրանոցի գիշերակացի արժեքի մեջ:

Մարզում կան գյուղական համայնքներ, որտեղ դեռևս չկա զազամատակարարում (օրինակ՝ Հալիձոր, Տաթև, Տանձատափ, Սվարանց և այլն): Հաշվի առնելով նույնիսկ Տաթևի վանական համալիրի և ճոպանուղու առկայությունը, ինչն աշխուժացնում է գյուղական համայնքների կյանքը մարտիկոսներին, հարկ է նշել, որ կան ճանապարհներ, որոնք խոչընդոտ են դառնում զբոսաշրջիկների՝ մեքենաներով երթևեկության համար: Զբոսաշրջության արդյունքը կապված է տվյալ տարածաշրջանի տնտեսության առանձին ճյուղերի զարգացման հետ, ինչն էլ կախված է պետության և մասնավոր հատվածի համատեղ փոխգործակցությունից (օրինակ՝ «Տաթևի վերածնունդ» ծրագիրը):

Գծապատկեր 1. *Զբոսաշրջության զարգացման խոչընդոտները Սյունիքի մարզում*

¹Տե՛ս «Զբոսաշրջության և զբոսաշրջային գործունեության մասին» ՀՀ օրենք, հոդվածներ 8–11: ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N6 (305), 29.01.2004 թ., էջ 23-25:

Ըստ գծապատկեր 1-ի՝ մարզում կան մի շարք խնդիրներ, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ է տարածքային կառավարման մարմինների և ներդրողների համատեղ աշխատանքը:

Վերլուծելով մարզի զբոսաշրջության ներկա վիճակը, ինչպես նաև բնակլիմայական պայմանները՝ առաջարկում ենք «Տաթև» համայնքային միավորման տարածաշրջանում տեղադրել հակակարկտային կայաններ, որոնց միջոցով հնարավոր կլինի ապահովել ճոպանուղու անխափան աշխատանքը, քանի որ անբարենպաստ բնակլիմայական պայմաններում (կայծակ, ամպրոպ, մառախուղ, անձրև) չի շահագործվում «Տաթևեր» ճոպանուղին, ինչը ֆինանսական կորուստների պատճառ է դառնում:

Անհրաժեշտ է խորհրդատվական միջոցառումներ անցկացնել գյուղական համայնքներում՝ հյուրատներում մատուցվող ծառայությունների և վաճառվող ապրանքների գների վերաբերյալ: Գների բարձր լինելը խոչընդոտում է զբոսաշրջիկի հաջորդ այցելությունը: Դեռևս մի քանի տարի առաջ մարզի Մեղրի քաղաքը հյուրընկալ վայր էր համարվում հարևան Իրանի Իսլամական Հանրապետության քաղաքացիների համար, սակայն զբոսաշրջիկները, համեմատելով Մեղրի և Երևան քաղաքների ծառայությունների և ապրանքների գները, նախընտրում են Մեղրիում չիջևանել: Այսօր կան մի քանի հյուրանոցային տնտեսություններ, որոնք փորձում են վերականգնել Մեղրիի՝ որպես հյուրընկալ քաղաքի համբավը:

КРИСТИНЕ СААКЯН

*Преподаватель кафедры “Экономики АПК”
экономического факультета НАУА,
кандидат экономических наук*

МАРТИН ОГАННИСЯН

*Ассистент кафедры “Экономики АПК”
экономического факультета НАУА*

Роль туризма в деле повышения конкурентоспособности экономики Сюникского марза.

Для экономики РА туризм является динамично развивающейся отраслью. Ее правовое урегулирование осуществляется посредством принятым в РА закона “О туризме и туристической деятельности”, а также посредством “Концепции развития туризма.” Рост числа туристов способствует развитию всех отраслей экономики, а также обеспечивает прилив дополнительной валюты.

В течение последних лет в Армении бизнес туризм характеризуется увеличением числа туристов, зарегистрированных в объектах гостиничной экономики. В настоящее время официальные статистические данные относительно географического распределения гражданства посетителей Армении, а также относительно цели визитов собираются лишь от туристов, зарегистрированных в объектах гостиничной экономики. В Армении сравнительная доля доходов туристического сектора и поступлений от туризма в ВВП пока слишком низка по сравнению с огромным потенциалом данного сектора.

Ключевые слова: *туризм, туристический результат, конкурентоспособность, тариф, гостиница, ночлеги*

KRISTINE SAHAKYAN

*Lecturer at the Chair of Economics of
Agro-Industrial Complex, Department of Economics at ANAU,
PhD in Economics*

MARTIN HOVHANNISYAN

*Assistant at the Chair of Economics of
Agro-Industrial Complex, Department of Economics at ANAU*

The Role of Tourism in the Increase of Competitiveness in the Economy of the Syunik Marz.

Tourism is a dynamically developing branch of the RA economy, whose legal regulation is conducted by the RA law “On Tourism and Tourist Activities”, as well as by the “Tourism Development Concept”. The growth of the number of tourists contributes to the development of all the branches of economy, as well as provides an inflow of additional currency.

During the recent years business tourism in Armenia has been characterized by the increase of the quantity of tourists registered at the hotel economy entities. The official statistical data about the geographical distribution of citizenship of visitors to Armenia and the purpose of their visits are now collected only from the tourists registered at the hotel economy entities. In Armenia the comparative share of the income of tourists and revenues received from tourism in GDP is too low now in comparison with the huge potential of this sector

Key words: *tourism, tourist result, competitiveness, tariff, hotel, accommodation.*

ՀԱՅԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԵՊՀ տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի դեկան,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

ԺԻՐԱՅՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

ԵՊՀ տնտեսագիտության և կառավարման
ֆակուլտետի ասպիրանտ

ԵՐԿՐԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ ԴԻՍԿՐԵՏ ՄՈԴԵԼԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՔԼԱՍՏԵՐԱՅԻՆ ԿԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐՈՎ

Հրատարակման նպատակը դիսկրետ մոդելավորման որոշ օժանդակ եզրերի (ախտորոշող և ստուգող թեստեր), ինչպես նաև քլաստերային վերլուծության ու դրանց կիրառությունների լուսաբանման միջոցով՝ առաջին մոտարկմամբ, պայմանական օրինակով «սահմանադրականություն» հասկացության գնահատման ուղեցույցն է:

Հիմնաբառեր. դիսկրետ մոդելավորում, քլաստերային վերլուծություն, սահմանադրականություն, թեստեր

1. Խնդիրների դրվածքը և մոդելավորման մեթոդները: Կերպարների ճանաչողության և դասակարգման մեթոդները լայն կիրառություն ունեն հասարակական կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում առաջացող խնդիրներում, որոնցում պահանջվում է երևույթներն ու օբյեկտներն ուսումնասիրել դրանց բնորոշ որոշակի հատկությունների (հայտանիշների) միջոցով: Աշխատանքում հետազոտման առարկա են բազմաչափ օբյեկտների բազմությունները՝ մասնավորաբար դիսկրետ մոդելավորման և քլաստերային վերլուծության մեթոդների կիրառմամբ:

Դեռևս անցյալ դարի 60-ականներին դիսկրետ մոդելավորման մեթոդների օգնությամբ կատարվել են թեստային հետազոտություններ, որոնց նպատակն էր երևույթներն ուսումնասիրելիս՝ ա) գնահատել հայտանիշների կա-

րևորության աստիճանը, բ) դասակարգել օբյեկտները (անձինք, կազմակերպություններ, երկրներ և այլն), գ) որոշել նոր օբյեկտի՝ որոշակի բազմությունում կամ տվյալ բազմության որևէ դասում հնարավոր ընդգրկման պայմանները: Հաջորդ մեթոդը՝ քլաստերային վերլուծությունը, հնարավորություն է տալիս հեռավորության չափման որևէ եղանակ ընտրելով՝ տրոհել օբյեկտների բազմությունը համասեռ կոմպակտ քլաստերների (խմբերի, դասերի) այնպես, որ տրոհման խմբերը միմյանցից հեռու լինեն (տարբերվեն), իսկ յուրաքանչյուր խմբում ընդգրկված օբյեկտները՝ միմյանց մոտ: Որոշ դեպքերում տրոհման խմբերն ունենում են իրենց «կենտրոնները» (տիպական օբյեկտը):

Թեստային հետազոտման և քլաստերային վերլուծության մեթոդներն ունեն որոշակի ընդհանրություններ: Երկուսում էլ դիտարկվում են օբյեկտների վերջավոր բազմություններ, այդ օբյեկտներին բնորոշ հայտանիշների բազմություններ և փորձագիտական կամ անմիջական չափումների արդյունքների հիման վրա ստացված բնութագրիչների աղյուսակներ, որոնց տարրերը ցույց են տալիս, թե յուրաքանչյուր օբյեկտ ի՞նչ չափով է բավարարում հայտանիշները:

Սակայն տարբեր են օբյեկտների հեռավորության չափման եղանակները: Քլաստերային վերլուծություններում հաշվի չի առնվում հայտանիշների կարևորությունը, իսկ օբյեկտների հեռավորության չափերն որոշվում են դրանց քանակական կամ որակական բնութագրերով, և, ըստ ընտրված հեռավորության, կատարվում է օբյեկտների դասակարգում (տրոհում խմբերի): Թեստային հետազոտություններում նախ որոշվում են հայտանիշների կարևորությունները (տեղեկատվական կշիռները), այնուհետև դրանց միջոցով՝ օբյեկտների տեղեկատվական կշիռները, ապա այդ հաշվարկների հիման վրա կատարվում է օբյեկտների դասակարգում: Եթե քլաստերային վերլուծությունում երկու օբյեկտներ մոտ են (նույն դասից են), ապա թեստային հետազոտման արդյունքում նույնպես այդ երկու օբյեկտները (գրեթե միշտ) կլինեն նույն դասից: Հնարավոր է, որ թեստային հետազոտման արդյունքում երկու օբյեկտներ լինեն նույն դասից (տեղեկատվական կշիռները մոտ լինեն), սակայն քլաստերային վերլուծությունում՝ տրոհման տարբեր դասերում: Այդպես կարող է ստացվել, քանի որ հայտանիշների տեղեկատվական կշիռները թեստային հետազոտություններում ունեն որոշիչ դեր:

1.1. Դիսկրետ մոդելավորումը ձանաչողության և դասակարգման խնդիրներում¹: Դիտարկենք նմանատիպ օբյեկտների $\mathbf{E} = \{e_1, e_2, \dots, e_m\}$ բազմություն և այդ բազմության օբյեկտներին բնորոշ հայտանիշների $\mathbf{F} = \{F_1, F_2, \dots, F_n\}$ բազմություն: e_{ij} –ով նշանակենք այն չափը, որով i -րդ օբյեկտը բավարարում է j -րդ հայտանիշը՝ $e_{ij} \in \{0, 1, \dots, r-1\}, r \geq 2; i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n$: Ենթադրենք՝ բոլոր օբյեկտներն օժտված են որևէ x հատկությամբ, իսկ $m \times n$ չափի $T = (t_{ij})$ ցուցանիշների աղյուսակի բոլոր տողերն իրարից տարբեր են:

Սահմանենք թեստային հետազոտություններում կիրառվող հիմնական հասկացությունները: T աղյուսակի սյունակների (հայտանիշների) $\langle t_1, t_2, \dots, t_j \rangle$ ենթաբազմությունը կոչվում է **ախտորոշող թեստ** (կամ պարզապես թեստ) T աղյուսակի համար, եթե այդ սյունակներով առաջացած ենթաաղյուսակում բոլոր տողերն իրարից տարբեր են (i –ը կոչվում է թեստի երկարություն): T

¹ Տե՛ս Հ. Սարգսյան, Գ. Տոնոյան, Ն. Քոչինյան, Դիսկրետ մոդելավորումը ձանաչողության և դասակարգման խնդիրներում, ԵՊՀ, Եր., «Ձանգակ», 2015:

աղյուսակի թեստը կոչվում է **փակուղային**, եթե նրա ոչ մի սեփական ենթաբազմություն այդ աղյուսակի համար թեստ չէ: T աղյուսակի բոլոր փակուղային թեստերի քանակը նշանակենք k -ով, իսկ այն փակուղային թեստերի քանակը, որոնցում հանդիպում է j -րդ սյունակը՝ $k(j)$ -ով: $P(j) = k(j)/k$ թիվը կոչվում է j -րդ **հայտանիշի տեղեկատվական կշիռ**, որը գնահատում է j -րդ հայտանիշի կարևորությունը (ազդեցության ուժը) դիտարկվող երևույթի վրա: Այնուհետև կարելի է դասավորել հայտանիշները տեղեկատվական կշիռների նվազման կարգով և, ըստ այդմ՝ տրոհել դասերի (դասակարգել ըստ կարևորության): $e(i) = (\sum_{j=1}^r P(j) \cdot t_{ij}) / L$ մեծությունը կոչվում է i -րդ **օբյեկտի տեղեկատվական կշիռ**, որտեղ՝ $L = (r - 1) \cdot \sum_{j=1}^r P(j)$: Ինչպեսև հայտանիշների պարագայում, օբյեկտները կարելի է դասավորել տեղեկատվական կշիռների նվազման կարգով և ըստ այդմ՝ տրոհել դասերի (դասակարգել ըստ x հատկության կարևորության):

Նոր օբյեկտի ճանաչման խնդիրը: Դիցուք՝ ունենք նոր ուսումնասիրվող e' օբյեկտ, որի համար հայտնի է, թե այն ինչ չափով է բավարարում P բազմության հայտանիշները, սակայն պարզ չէ (կամ դժվարվուծելի խնդիր է), թե ինչ չափով է օժտված x հատկությամբ: Այսինքն՝ կարելի՞ է արդյոք այն ներառել E բազմությունում, թե՞ ոչ: Դիցուք՝ t'_{ij} -ն ցույց է տալիս, թե e' օբյեկտը ինչ չափով է բավարարում P բազմության j -րդ հայտանիշը: Հաշվենք $e'(T) = (\sum_{j=1}^r (P(j) \cdot t'_{ij}) / L$ մեծությունը, որն, ինչ-որ իմաստով, e' օբյեկտի տեղեկատվական կշիռն է T աղյուսակի համար: Նշանակենք $\min(T) = \min_{i=1,2,\dots,m} \{e(i)\}$, $\max(T) = \max_{i=1,2,\dots,m} \{e(i)\}$:

Եթե $\min(T) - \varepsilon \leq e'(T) \leq \max(T) + \varepsilon$, ապա կասենք, որ e' օբյեկտն օժտված է x հատկությամբ, և այն կարելի է ներառել E բազմությունում: Հակառակ դեպքում՝ ոչ: Ընդ որում, $\varepsilon > 0$ մեծությունն ընտրում ենք՝ կախված տրված հետազոտության նպատակից և T աղյուսակից:

Ստուգող թեստերի կամ թեստորների հետ կապված հիմնական հասկացությունների սահմանումը: Դիցուք՝ E բազմության օբյեկտներն ըստ որևէ x հատկության բավարարելու չափի տրոհված են q ($q \geq 2$) ենթաբազմությունների (դասերի), իսկ T աղյուսակն էլ, համապատասխանաբար, q ենթաաղյուսակների՝ $E = E_1 \cup E_2 \cup \dots \cup E_q$, $E_i \cap E_j = \emptyset$, $T = T_1 \cup T_2 \cup \dots \cup T_q$, $T_i \cap T_j = \emptyset$, $i \neq j$ (հատումը և միավորումը հասկացվում են ըստ տողերի): Այդպիսի տրոհում կարելի է կատարել՝ գտնելով E բազմության օբյեկտների տեղեկատվական կշիռները և օբյեկտները դասակարգելով ըստ տեղեկատվական կշիռների նվազման կարգի:

T աղյուսակի սյունակների $\langle t_1, t_2, \dots, t_r \rangle$ ենթաբազմությունը (համապատասխան հայտանիշների ենթաբազմությունը) կանվանենք **թեստոր** կամ **ստուգող թեստ** T աղյուսակի $\{T_1, T_2, \dots, T_q\}$ տրոհման համար, եթե այդ սյունակներով առաջացած ենթաաղյուսակում T_i -ի բոլոր տողերը տարբեր են T_j -ի բոլոր տողերից ($\forall i, j = 1, 2, \dots, q; i \neq j$) (i -ը կոչվում է թեստորի երկարություն): T աղյուսակի $\{T_1, T_2, \dots, T_q\}$ տրոհման թեստորը կոչվում է **փակուղային**, եթե դրա ոչ մի սեփական ենթաբազմություն այդ աղյուսակի $\{T_1, T_2, \dots, T_q\}$ տրոհման համար թեստոր չէ: T աղյուսակի $\{T_1, T_2, \dots, T_q\}$ տրոհման բոլոր փակուղային թեստորների քանակը նշանակենք k -ով, իսկ այն փակուղային թեստորների քանակը, որոնց մեջ հանդիպում է j -րդ սյունակը՝ $k(j)$ -ով: $R(j) = k(j)/k$ թիվը կոչվում է j -րդ **հայտանիշի տարբերակող կշիռ**, որը գնահատում է j -րդ հայտանիշի կարևորությունը (ազդեցության ուժը) ըստ x հատկության բավարարելու չափի E բազմության E_i տրոհման

դասերն ուսումնասիրելիս: Որոշակի հետազոտություններով պարզվում է, որ մեծ տարբերակող կշիռ ունեցող հայտանիշներն ավելի որոշիչ են: Այսպիսով՝ հայտանիշները կարելի է տարբերակող կշիռների նվազման կարգով դասավորել և ըստ այդ կարգի տրոհել խմբերի (դասակարգել ըստ կարևորության):

Այժմ ձևակերպենք **Նոր օբյեկտների դասակարգման խնդիրը**: Դիցուք՝ ունենք նոր ուսումնասիրվող E' օբյեկտների բազմություն, որի յուրաքանչյուր օբյեկտի համար հայտնի է, թե այն ինչ չափով է բավարարում P բազմության հայտանիշները, սակայն պարզ չէ, թե այն x հատկությամբ ի՞նչ չափով է օժտված (E – ի տրոհման n -րդ դասում ներառվի): Դիցուք՝ E'_j – ն ցույց է տալիս, թե տրված $e' \in E'$ օբյեկտն ինչ չափով է բավարարում P բազմության j – րդ հայտանիշը: Նշանակենք t_{ij} – ով T_s ենթաաղյուսակի տարրերը ($s = 1, 2, \dots, q; i = 1, 2, \dots, |E'_s|; j = 1, 2, \dots, n$):

Նոր օբյեկտի դասակարգման I եղանակ: Դիտարկենք

$$e'(T_2) = \left(\sum_{i=1}^{|E'_s|} \left| \sum_{j=1}^n |t_{ij}^2 - t_j| \right) / |E'_s| \right] \text{ մեծությունները } (s = 1, 2, \dots, q), \text{ որոնք ցույց են}$$

տալիս ($\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_q$) վեկտորի «մոտիկության» հարաբերական քանակները T_s ենթաաղյուսակների տողերի հետ, այլ կերպ ասած՝ E_s դասի օբյեկտների ցուցանիշներին e' օբյեկտի համապատասխան ցուցանիշների մոտիկությունը: Դիցուք՝ $\min_{s=1,2,\dots,q} (e'(T_s)) = e'(T_v)$ միակն է, ապա կանխատեսվում է, որ e' – ը կներառվի E_v դասում: Հակառակ դեպքում պահանջվում են լրացուցիչ հետազոտություններ:

Նոր օբյեկտի դասակարգման II եղանակ: Հաշվենք

$$(e'(T_s, R)) = \left(\sum_{i=1}^{|E'_s|} |R(V_i) \cdot \sum_{j=1}^n |t_{ij} - t_j| \right) / |E'_s| \text{ մեծությունները } (s = 1, 2, \dots, q), \text{ որոնք}$$

ցույց են արդեն հաշվի է առնվում ոչ միայն E_s դասի օբյեկտների ցուցանիշներին e' – ի համապատասխան ցուցանիշների մոտիկությունը, այլև այդ ցուցանիշների կարևորությունը: Դիցուք՝ $\min_{s=1,2,\dots,q} (e'(T_s, R)) = e'(T_v, R)$ միակն է, ապա կանխատեսվում է, որ e' – ը կներառվի E_v դասում: Հակառակ դեպքում պահանջվում են լրացուցիչ հետազոտություններ:

Այսպիսով՝ օգտագործելով I կամ II-րդ եղանակները, կկարողանանք ճանաչման միջոցով E' բազմության բոլոր օբյեկտները դասակարգել:

1.2. Քլաստերային վերլուծության մեթոդաբանական գործիքակազմը²:

Դիցուք՝ ունենք n հատ օբյեկտների $X = \{x_1, \dots, x_p, \dots, x_n\}, i = 1, \dots, n$ և այդ օբյեկտներին բնորոշ d հատ հայտանիշների $I = \{I_1, \dots, I_p, \dots, I_d\}, j = 1, \dots, d$ բազմություն: Նշանակենք x_{ij} – ով i – րդ օբյեկտի j – րդ հայտանիշի արժեքը: Արդյունքում կստանանք $(n \times d)$ չափանի հետևյալ մատրիցը՝

	1	...	j	...	a'
1	x_{11}	...	x_{1j}	...	x_{1d}
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
i	x_{i1}	...	x_{ij}	...	x_{id}
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
n	x_{n1}	...	x_{nj}	...	x_{nd}

² Տե՛ս **Jain A.K., Dubes R.C.**, Algorithms for Clustering Data, Prentice Hall, 1988: **Everitt B.S., Landau S., Leese M., Stahl D.**, Cluster Analysis, 5th edition, Wiley series in probability statistics, 2011: **Han J., Kamber M., Pei J.** Data Mining: Concepts and Techniques. -3rd edition, 2012, **OECD**. Handbook on constructing composite indicators: Methodology and user guide / OECD/JRC, 2008: **Moos E., Sarstedt M.**, A Concise Guide to Market Research: The Process, Data, and Methods Using IBM SPSS Statistics, 2011, <http://www.springer.com/978-3-642-12540-9>, **Дюран Б., Одедь П.**, Кластерный анализ. Пер. с англ. Демиденко Е., М., Статистика, 1977, "IBM SPSS Statistics 21 Command Syntax Reference", IBM, 2012, էջ 325:

Քլաստերային վերլուծության խնդիրն է վերոբերյալ $[x_{ij}]$ մատրիցի տվյալների հիման վրա օբյեկտների X բազմությունը տրոհել m հատ ($m < n$) քլաստերների՝ $C = \{C_1, \dots, C_q, \dots, C_m\}$, $q = 1, \dots, m$ այնպես, որ յուրաքանչյուր i օբյեկտ պատկանի միայն մեկ քլաստերի ($(C_1 \cap C_2 = \emptyset, C_2 \cup \dots \cup C_q \cup \dots \cup C_m) = X$), և որպեսզի միևնույն քլաստերին պատկանող օբյեկտները (հեռավորության չափման որոշակի մեթոդի համաձայն) իրար հնարավորինս մերձ լինեն, իսկ տարբեր քլաստերներին պատկանող օբյեկտները՝ հեռու:

Քլաստերային վերլուծության վերոձևակերպյալ խնդրի լուծումը պահանջում է նախևառաջ պարզել, թե ո՞ր դեպքում երկու օբյեկտներ կհամարվեն իրար մերձ և ո՞ր դեպքում՝ միմյանցից հեռու: Դրա համար ներմուծենք երկու օբյեկտների միջև հեռավորության գաղափարը: Նշանակենք $d(i, k)$ – ով i –րդ և k –րդ օբյեկտների ($i, k \in \{1, \dots, n\}$) միջև հեռավորությունը: Օբյեկտների բոլոր զույգերի համար հեռավորությունների հաշվարկման արդյունքում կստանանք $(n \times n)$ չափանի $[d(i, k)]$ մատրիցը, որը կոչվում է մերձության մատրից:

	1	...	i	...	n
1	0	...	$d(1, i)$...	$d(1, n)$
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
i	$d(i, 1)$...	0	...	$d(i, n)$
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
n	$d(n, 1)$...	$d(n, i)$...	0

Նկատենք, որ անկյունագծային տարրերի համար $d(i, k) = 0$, երբ $i = k$:

Հիմնական հարցն այն է, թե ինչպե՞ս չափել օբյեկտների միջև հեռավորությունը: Այս համատեքստում հաճախ օգտագործվող մեծությունը Մինկովսկու ցուցանիշն է, որը սահմանվում է հետևյալ կերպ՝

$$d(i, k) = \left(\sum_{j=1}^r |x_{ij} - x_{kj}|^r \right)^{\frac{1}{r}}, \text{ որտեղ } r \geq 1:$$

Մինկովսկու ամենահայտնի ցուցանիշներն են՝

1. երբ $r = 2$ (Էվկլիդյան հեռավորություն)՝ $d(i, k) = \sqrt{\sum_{j=1}^r (x_{ij} - x_{kj})^2}$,
2. Քառակուսային Էվկլիդյան հեռավորություն՝ $d(i, k) = \sqrt{\sum_{j=1}^r (x_{ij} - x_{kj})^2}$,
3. երբ $r = 1$ (Մանհեթենի հեռավորություն)՝ $d(i, k) = \sum_{j=1}^r |x_{ij} - x_{kj}|$,
4. երբ $r \rightarrow \infty$ (Չեբիշևի հեռավորություն)՝ $d(i, k) = \max_{1 \leq j \leq r} |x_{ij} - x_{kj}|$:

Աստիճանակարգային քլաստերային վերլուծության ալգորիթմի միջոցով վերլուծության իրականացման համար կիրառվում է մատրիցի թարմացման ալգորիթմը³, ինչը ներկայացնում է ալլոմերատիվ գործընթաց, որը հաջորդաբար հեռացնում է մերձության մատրիցի տողերն ու սյուները՝ հին քլաստերները նորերում միավորմանը զուգընթաց:

Նշանակենք $d[(r), (s)]$ – ով (r) – րդ և (s) – րդ քլաստերների միջև մերձությունը և $L(p)$ – ով p – րդ քլաստերավորման մակարդակը: Ալգորիթմը կներկայացվի հետևյալ կերպ՝

³ Առաջարկել է Քինգը, զարգացրել՝ Ջոնսոնը. King B., Step-Wise Clustering Procedures, Journal of the American Statistical Association 69, 1967, էջ 86-101: Johncon S., Hierarchical Clustering Schemes, Pshychometrika 32, 1967, էջ 241-254:

Քայլ 1. Սկսել մասնատված քլաստերավորումից, երբ առկա են m հատ քլաստերներ, որոնցից յուրաքանչյուրը պարունակում է մեկ օբյեկտ, $L(0) = 0$:

Քայլ 2. Գտնել քլաստերների ամենաման գույգը՝ $\{(r), (s)\}$, հետևյալ կերպ՝
 $d[\{(r), (s)\}] = \min\{d(r), (k)\}$:

Քայլ 3. Անցնել քլաստերավորման հաջորդ փուլին՝ $p \leftarrow p + 1$: Միավորել (r) - րդ և (s) - րդ քլաստերները մեկ քլաստերում՝ սահմանելով դրա մակարդակը՝ $L(p) = d[\{(r), (s)\}]$:

Քայլ 4. Թարմացնել մերձության մատրիցը՝ հեռացնելով (r) - րդ և (s) - րդ քլաստերներին համապատասխանող տողերն ու սյուները և ավելացնելով նոր ձևավորված (r, s) քլաստերին համապատասխանող տող և սյուն: Նոր քլաստերի և հին քլաստերներից (k) յուրաքանչյուրի միջև հեռավորությունը կհաշվարկվի հետևյալ կերպ⁴.

$$d[(k), (r, s)] = \alpha_r d[(k), (r)] + \alpha_s d[(k), (s)] + \beta d[(r), (s)] + \gamma [d[(k), (r)] - d[(k), (s)]]:$$

Պարամետրերի արժեքները հիմնական ալգորիթմների համար ամփոփված են ստորև բերված աղյուսակում:

Քայլ 5. Եթե բոլոր օբյեկտները միավորվել են մեկ քլաստերում, կանգ առնել: Այլապես՝ անցում կատարել քայլ 2-ին:

Քլաստերավորման մեթոդ	α_r	α_s	β	γ
Եզակի կապի մեթոդ	1/2	1/2	0	-1/2
Անբրոջական կապի մեթոդ	1/2	1/2	0	1/2
Թվաբանական միջինի օգտագործմամբ չկշռված զույգային մեթոդ	$\frac{n_r}{n_r + n_s}$	$\frac{n_s}{n_r + n_s}$	0	0
Թվաբանական միջինի օգտագործմամբ կշռված զույգային մեթոդ	1/2	1/2	0	0
Ցենտրոիդի օգտագործմամբ չկշռված զույգային մեթոդ	$\frac{n_r}{n_r + n_s}$	$\frac{n_s}{n_r + n_s}$	$\frac{-n_r n_s}{(n_r + n_s)^2}$	0
Ցենտրոիդի օգտագործմամբ կշռված զույգային մեթոդ	1/2	1/2	-1/4	0
Ուարդի (նվազագույն վարիացիայի) մեթոդ	$\frac{n_r + n_s}{n_r + n_s + n_k}$	$\frac{n_s + n_k}{n_r + n_s + n_k}$	$\frac{-n_k}{n_r + n_s + n_k}$	0

Քլաստերային վերլուծության օրինակ: Ներկայացնենք քլաստերային վերլուծության իրականացման ընթացքը երեք հայտանիշներով բնութագրվող վեց օբյեկտների պայմանական օրինակի հիման վրա: Տվյալները ներկայացված են ա. մատրիցում: Քառակուսային էվկլիդյան հեռավորության եղանակով կստանանք մերձության մատրիցը (բ):

ա.				բ.						
Օբյեկտ \ Հայտանիշ	1	2	3	1	2	3	4	5	6	
1	1	2	2	1	0	2	3	9	5.5	1.5
2	2	1	2	2	0	5	11	12.5	2.5	
3	3	1	3	3		0	18	6.5	6.5	
4	3	4	3	4			0	9.5	3.5	
5	0	3.5	3.5	5				0	6	
6	2	2.5	2.5	6					0	

⁴ Այս բանաձևն առաջարկել են Լանսը և Ուիլյամսը. **Lance G.N., Williams W.T.**, A General Theory of Classificatory Sorting Strategies II. Clustering Systems, Computer Journal 10, 1967, էջ 271-277:

Ստացված մերձության մատրիցը կթարմացնենք վերոբերյալ ալգորիթմի համաձայն՝ 1. $L(0) = 0, p = 0$: 2. Քլաստերների ամենամեծ զույգն է՝ $\{(1), (6)\}$ -ը, քանի որ $\min\{d((1), (6))\} = d[(1), (6)] = 1.5$: 3. Քլաստերավորման հաջորդականության համարն է՝ $1 \leftarrow 0 + 1$: Այս քլաստերավորման մակարդակն է՝ $L(1) = d[(1), (6)]$, որի ընթացքում միավորվելու են (1) և (6) քլաստերները: 4. Մերձության մատրիցը կթարմացվի՝ ջնջելով (1) և (6) քլաստերին համապատասխանող տողերը և սյուները, ավելացնելով նոր (1,6) քլաստերի համար տող և սյուն: 5. Մինչև բոլոր օբյեկտների՝ մեկ քլաստերում միավորման հաստատումը անհրաժեշտ է կրկնել 2-4 քայլերը՝ կատարելով մերձության մատրիցի հաջորդական թարմացումներ:

Ուարդի մեթոդի համաձայն՝ մինչև վերջնարդյունքի հաստատումը կկատարվեն հետևյալ 4 թարմացումները՝

I.						II.				
	1,6	2	3	4	5		1,2,6	3	4	5
1,6	0	2,5	5,8(3)	7,8(3)	7,17	1,2,6	0	6,25	10,75	11
2		0	5	11	12,5	3		0	18	6.5
3			0	18	6.5	4			0	9.5
4				0	9.5	5				0
5					0					
III.						IV.				
	1,2,3,6	4	5				1,2,3,6	4,5		
1,2,3,6	0	14,55	10,15			1,2,3,6	0	14,55		
4		0	9.5			4,5		0		
5			0							

Յուրաքանչյուր թարմացման ընթացքում ձևավորված նոր քլաստերի և հին քլաստերների միջև հեռավորությունների հաշվարկը ներկայացվում է ստորև.

$$\begin{aligned}
 d[(2), (1,6)] &= (2/3)2 + (2/3)2.5 - (1/3)1.5 = 2.5, \\
 d[(3), (1,6)] &= (2/3)3 + (2/3)6.5 - (1/3)1.5 = 5.8(3), \\
 d[(4), (1,6)] &= (2/3)9 + (2/3)3.5 - (1/3)1.5 = 7.8(3), \\
 d[(5), (1,6)] &= (2/3)5.5 + (2/3)6 - (1/3)1.5 = 7.17, \\
 d[(3), (1,2,6)] &= (2/4)5 + (3/4)5.8(3) - (1/4)2.5 = 6.25, \\
 d[(4), (1,2,6)] &= (2/4)11 + (3/4)7.8(3) - (1/4)2.5 = 10.75, \\
 d[(5), (1,2,6)] &= (2/4)12.5 + (3/4)7.17 - (1/4)2.5 = 11, \\
 d[(4), (1,2,3,6)] &= (2/5)18 + (4/5)10.75 - (1/5)6.25 = 14.55, \\
 d[(5), (1,2,3,6)] &= (2/5)6.5 + (4/5)11 - (1/5)6.25 = 10.15, \\
 d[(4), (1,2,3,5,6)] &= (2/6)9.5 + (5/6)14.55 - (1/6)10.15 = 13.6, \\
 d[(1,2,3,6), (4,5)] &= (5/6)14.55 + (5/6)10.15 - (4/6)9.5 = 14.25:
 \end{aligned}$$

Արդյունքում կստանանք յուրաքանչյուր քլաստերավորման մակարդակները՝

Փուլ	Միավորվող քլաստերներ	Պորձակից $d[(k), (r, s)]$	Ճշգրտված գորձակից $(W_1 = W_0 + 0.5d[(k), (r, s)])$
L(1)	$d[(1), (6)]$	1.5	0.75
L(2)	$d[(2), (1,6)]$	2.5	2
L(3)	$d[(3), (1,2,6)]$	6.25	5.125
L(4)	$d[(4), (5)]$	9.5	9.875
L(5)	$d[(1,2,3,6), (4,5)]$	14.25	17

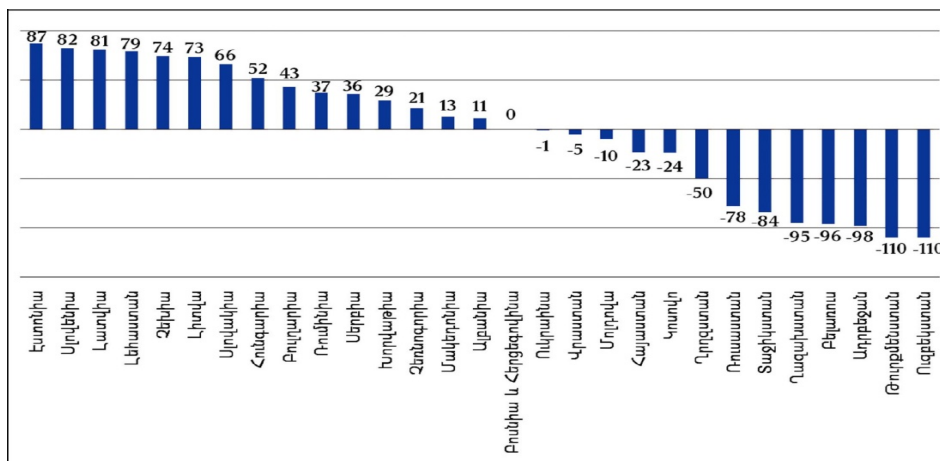
IV. Դիսկրետ մոդելավորման և քլաստերային վերլուծության մեթոդների կիրառությունը սահմանադրականության կայունության հետազոտման պայմանական օրինակի նկատմամբ: Որպես դիսկրետ մոդելավորման և քլաստերային վերլուծության կիրառություն՝ զուտ ցուցադրական նպատակով կբերենք այնպիսի ցուցանիշի քանակական գնահատմանն ու երկրների համեմատություններում դրա դիտարկմանը, ինչպիսին սահմանադրականության կայունության ցուցանիշն է, որը որոշակի ինդիկատորների (հայտանիշների) համակարգով հաշվարկվող ինտեգրալային ցուցանիշ է⁵.

$$U_i = \sum_{j=1}^m \left[\frac{(x_{ij} - x_j^{(R_0)})}{\sigma(x_j)} \prod_{\beta=1}^m (1 - \gamma_{\beta j}) \right],$$

որտեղ՝ U_i –ն i –րդ երկրի սահմանադրականության կայունության ինտեգրալային մակարդակն է, x_{ij} –ն՝ i –րդ երկրի j –րդ ինդիկատորի արժեքը, $x_j^{(R_0)}$ –ն՝ էտալոնային երկրի j –րդ ինդիկատորի արժեքը, $\gamma_{\beta j}$ –ն՝ զույգային կոռելյացիայի արժեքը, $\sigma(x_j)$ –ն՝ j –րդ ինդիկատորի միջին քառակուսային շեղումը ($i = 1, 2, \dots, n; j = 1, 2, \dots, m$):

Սահմանադրականության կայունության ինտեգրալային ցուցանիշը որոշ հեղինակներ հաշվարկում են իրավական պետության, դեմոկրատական զարգացման և սոցիալ-տնտեսական բնութագրիչների համախմբով: Մեր պայմանական օրինակում ներառվել են ցուցանիշներ առաջին երկու խմբից: Որպես էտալոնային երկրի ցուցանիշ՝ պայմանականորեն դիտարկվել է երկրների համախմբի միջին արժեքը, որն այստեղ ունի սուկ հաշվարկային բնույթ:

Սահմանադրականության կայունության ինտեգրալային ցուցանիշը հաշվարկվել է Freedom House-ի տվյալների հիման վրա՝ ըստ անցումային տնտեսությամբ երկրների (2014 թ.): Այդ տվյալները ներկայացված են հավելված 1-ում: Հաշվարկների արդյունքում երկրները դասակարգվել են սահմանադրականության կայունության նվազման կարգով հետևյալ կերպ.

Պճապատկեր 1. Սահմանադրականության կայունության ինտեգրալային ցուցանիշներ

⁵ Տե՛ս **Арутюнян Г.Г.**, Конституционализм: уроки, вызовы, гарантии. Киев, Логос, 2011, էջ 99–100:

2.1. Պայմանական օրինակի թեստային հետազոտման որոշ դիպաշարեր: Օգտվելով անցումային տնտեսությամբ 29 երկրների ութ հայտանիշներով ներկայացված ցուցանիշների աղյուսակից (հավելված 1)⁶ կատարենք նշված երկրների որոշակի խմբերի թեստային հետազոտություններ:

Դիպաշար 1. Առանձնացնենք այն երկրները, որոնք սահմանադրականության կայունության ինտեգրալային ցուցանիշով զրոյին մոտ են և միմյանցից էապես չեն տարբերվում: Երկրների այդ խումբն է. Չեռնոգորիա (60), Մակեդոնիա (67), Ալբանիա (80), Բոսնիա և Հերցեգովինա (77), Ուկրաինա (90), Վրաստան (98)⁶:

Տվյալ երկրները ներառող ենթաաղյուսակի համար փակուղային թեստերի բազմությունն է. <1,4>, <1,5>, <5,6>, <5,7>, <1,2,6>, <1,2,8>, <1,6,7>, <1,7,8>, <2,3,4>, <2,3,5>, <2,3,6>, <2,3,8>, <2,4,5>, <2,4,8>, <2,6,7>, <2,6,8>, <2,7,8>, <3,4,6>, <3,4,7>, <3,7,8>, <4,6,7>, <4,6,8>, <4,7,8>, <6,7,8>:

Որոշենք հայտանիշների տեղեկատվական կշիռները. $k=24$, $k(1)=6$, $k(2)=11$, $k(3)=7$, $k(4)=9$, $k(5)=5$, $k(6)=k(7)=k(8)=10$, իսկ $P(1)=6/24$, $P(2)=11/24$, $P(3)=7/24$, $P(4)=9/24$, $P(5)=5/24$, $P(6)=P(7)=P(8)=10/24$:

Հայտանիշների տեղեկատվական կշիռները դասակարգելով նվազման կարգով՝ կարող ենք արձանագրել, որ, այլ հավասար պայմաններում, սահմանադրականության կայունության ինտեգրալային ցուցանիշով 0-ի շրջակայքում հայտնված 6 երկրների դասի համար, ըստ կարևորության նվազման կարգի, հայտանիշներն են՝ I խումբ. բնորոշվում է *քաղաքացիական հասարակություն* հայտանիշի ամենաբարձր արժեքով, որ ամենակարևորն է, II խումբ. $P_6=P_7=P_8=10/24$ (անկախ դատական համակարգ, կոռուպցիա, դեմոկրատիայի աստիճան), III խումբ. $P_4=9/24$ (ազգային դեմոկրատական կառավարում), IV խումբ. $P_3=7/24$ (անկախ լրատվամիջոց), V խումբ. $P_1=6/24$ (ընտրական գործընթաց), VI խումբ. $P_5=5/24$ (տեղական դեմոկրատական կառավարում): Օգտվելով հայտանիշների տեղեկատվական կշիռներից՝ հաշվարկենք երկրների տեղեկատվական կշիռները՝ երկրները դասակարգելով նվազման կարգով.

$$L = 3 \cdot \sum_{i=1}^8 P(i) = \frac{104}{24}, s(1) = \frac{181}{204}, s(2) = \frac{146}{204}, s(3) = \frac{118}{204},$$

$$s(4) = \frac{102}{204}, s(6) = \frac{71}{204}, s(5) = \frac{71}{204} :$$

Այստեղից հետևում է, որ դիտարկված դասում ամենատիպական երկիրը Չեռնոգորիան է:

Դիպաշար 2. Դիտարկվող երկրներն են. Ռումինիա (49), Խորվաթիա (45), Չեռնոգորիա (60), Մակեդոնիա (67), Ալբանիա (80), Բոսնիա և Հերցեգովինա (77), Ուկրաինա (90), Հայաստան (91):

Փակուղային թեստերի բազմությունն է՝ <1,3,5>, <1,5,6>, <3,5,7>, <3,7,8>, <5,6,7>, <6,7,8>, <1,2,3,6>, <1,2,3,8>, <1,2,6,8>, <1,3,4,6>, <1,3,4,8>, <1,3,6,7>, <1,4,6,8>, <2,3,6,7>, <3,4,6,7>: $k=15$, $k(1)=9$, $k(2)=4$, $k(3)=10$, $k(4)=4$, $k(5)=4$, $k(6)=10$, $k(7)=7$, $k(8)=6$: Հայտանիշների տեղեկատվական կշիռներն են՝ $P(1)=9/15$, $P(2)=P(4)=P(5)=4/15$, $P(3)=10/15$, $P(6)=10/15$, $P(7)=7/15$, $P(8)=6/15$: Ղասավորենք հայտանիշների տեղեկա-

⁶ Փակագծերում նշված է աշխարհի երկրների շարքում տվյալ երկրի տեղը՝ ըստ գնողունակության համարժեքով արտահայտված համախառն ազգային եկամտի ցուցչի (2012 թ.). աղբյուրը՝ ՀԲ կայքի տվյալները:

տվական կշիռները նվազման կարգով՝ I խումբ. $P(3)=P(6)=10/15$, II խումբ. $P(1)=9/15$, III խումբ. $P(7)=7/15$, IV խումբ. $P(8)=6/15$, V խումբ. $P(2)=P(4)=P(5)=4/15$: Ինչպես տեսնում ենք, երկրների այս խմբի համար ամենակարևոր հայտանիշներն են անկախ լրատվամիջոցը, անկախ դատական համակարգը, ընտրական գործընթացը և կոռուպցիան, իսկ մյուս 4 հայտանիշներն ավելի քիչ կարևոր են: Երկրների տեղեկատվական կշիռները կլինեն՝

$$L = 3 \cdot \sum_{i=1}^6 P(i) = 3 \cdot \frac{30}{15} = \frac{60}{15}$$

$$e(1) = \frac{22}{30}, e(2) = \frac{24}{30}, e(3) = \frac{28}{30}, e(4) = \frac{28}{30}, e(5) = \frac{16}{30}, e(6) = \frac{12}{30} :$$

Ղիպաշար 3. Այս օրինակում բերված երկրների ընտրությունն առանձնանում է նրանով, որ դրանք, ըստ համախառն ազգային եկամտի ցուցչի, գտնվում են համեմատաբար բարձր դիրքերում՝ Լեհաստան (42), Լիտվիա (37), Սլովակիա (35), Հունգարիա (43), Ռումինիա (49), Սերբիա (69):

Փակուղային թեստերի բազմություն՝ $\langle 1,2,3 \rangle, \langle 1,3,5 \rangle, \langle 1,3,6 \rangle, \langle 1,3,8 \rangle, \langle 1,4,6 \rangle, \langle 1,4,8 \rangle, \langle 2,3,8 \rangle, \langle 2,4,8 \rangle, \langle 3,6,8 \rangle, \langle 4,6,8 \rangle$: $k=10, k(1)=k(3)=k(8)=6, k(2)=3, k(4)=k(6)=4, k(5)=1, k(7)=0$: Հայտանիշների տեղեկատվական կշիռներ՝ $P(1) = P(3) = P(8) = \frac{6}{10}, P(2) = \frac{3}{10}, P(4) = P_6 = \frac{4}{10}, P_5 = \frac{1}{10}, P_7 = 0$: Հայտանիշների դասակարգում նվազման կարգով՝ I խումբ. $P_1 - P_5 - P_6 = \frac{6}{10}$ II խումբ. $P_4 = P_6 = \frac{4}{10}$, III խումբ. $P_2 = \frac{3}{10}$, IV խումբ. $P_7 = \frac{1}{10}$, V խումբ. $P_7 = 0$: Երկրների տեղեկատվական կշիռները կլինեն՝

$$L = 3 \cdot \sum_{i=1}^6 P(i) = 3 \cdot \frac{30}{15} = \frac{60}{15}$$

$$e(1) = \frac{22}{30}, e(2) = \frac{24}{30}, e(3) = \frac{28}{30}, e(4) = \frac{28}{30}, e(5) = \frac{16}{30}, e(6) = \frac{12}{30} :$$

Նկատենք, որ երկրների այս խմբի համար էապես փոխվում է հայտանիշների առաջնայնության պատկերը: Օրինակ՝ ինչպես տեսնում ենք, կոռուպցիան, որը դոմինանտ էր սահմանադրականության ինտեգրալային մակարդակով 0-ի շրջակայքում գտնվող երկրների դասի համար (ղիպաշար 1), իր տեղը զիջում է *ընտրական գործընթաց, անկախ լրատվամիջոց և դեմոկրատիայի աստիճան* հայտանիշներին: Կոռուպցիան կարևոր հայտանիշ չէ երկրների այս խմբի համար, որովհետև դիտարկվող խմբի բոլոր երկրների համար էլ կոռուպցիայի մակարդակը գրեթե նույնն է (CO-ի ցուցանիշները արժեքները պատկանում են [3,5; 4,25] միջակայքին, հավելված 1):

Դժվար չէ նկատել, որ դիտարկված 3 ղիպաշարերում էլ թեստային հետազոտությամբ ստացված երկրների դասակարգումը նվազման կարգով գրեթե միշտ համընկնում է երկրների սահմանադրականության կայունության ինտեգրալային և գնողունակության համարժեքով արտահայտված համախառն ազգային եկամտի ցուցանիշներով ստացված դասակարգման հետ: Նկատենք, որ թեստային հետազոտությունների արդյունքում ստացվում է նաև հավելյալ տեղեկատվություն հայտանիշների կարևորության առումով:

Ղիպաշար 4. Տրոհենք ղիպաշար 2-ում դիտարկված երկրներն ըստ տեղեկատվական կշիռների նվազման կարգի երկու դասերի՝ E_1 և E_2 .

E_1	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ռումինիա (49) 2. Խորվաթիա (45) 3. Չեռնոգորիա (60) 4. Մակեդոնիա (67) 	E_2	<ol style="list-style-type: none"> 5. Ալբանիա (80) 6. Բոսնիա – Չերցեգովինա (77) 7. Ուկրաինա (90) 8. Չայաստան (91)
-------	---	-------	---

Երկու դասերով որոշված աղյուսակի համար բոլոր փակուղային թեստորների բազմությունը կլինի. $\langle 4 \rangle$, $\langle 1,5 \rangle$, $\langle 5,7 \rangle$, $\langle 7,8 \rangle$, $\langle 1,2,6 \rangle$, $\langle 1,2,8 \rangle$, $\langle 1,6,7 \rangle$, $\langle 2,6,7 \rangle$, $\langle 3,6,7 \rangle$:

$$k = 9, k(1) = 4, k(2) = 3, k(3) = k(4) = 1, k(5) = 2, k(6) = 4, k(7) = 5, k(8) = 2;$$

Հայտանիշների տարբերակող կշիռները կլինեն՝

$$R(1) = R(6) = 4/9, R(2) = 3/9, R(3) = R(4) = 1/9, R(5) = R(8) = 2/9, R(7) = 5/9;$$

Համանմանությամբ կունենանք՝ I խումբ. $R(7) = 5/9$, II խումբ. $R(1) = R(6) = 4/9$, III խումբ. $R(2) = 3/9$, IV խումբ. $R(5) = R(8) = 2/9$, V խումբ. $R(3) = R(4) = 1/9$:

Այսպիսով՝ (E_1, E_2) տրոհման դասերի երկրների տարբերակման ամենակարևոր հայտանիշներն են՝ կոռուպցիան, ընտրական գործընթացը և անկախ դեմոկրատական համակարգը:

Դիպաշար 5. Դիտարկենք երկրների 2 դաս՝ E_1 և E_2 .

E_1	Չեռնոգորիա (60)	E_2	Մոլդովա (118)
	Մակեդոնիա (67)		Պայաստան (91)
	Ալբանիա (80)		Կոսովո (85)
	Ռուկրաիմա (90)		Ղրղզստան (130)
	Վրաստան (98)		Ռուսաստան (40)

Նկատենք, որ այս օրինակում դիտարկվող երկրների E_2 դասում սահմանադրականության կայունության ինտեգրալային ցուցանիշով երկրների դասակարգումը տարբերվում է ըստ համախառն ազգային եկամտի ցուցչի դասակարգումից: Փակուղային թեստորների բազմություն՝ $\langle 1,3 \rangle$, $\langle 3,4 \rangle$, $\langle 3,5 \rangle$, $\langle 3,6 \rangle$, $\langle 3,7 \rangle$, $\langle 3,8 \rangle$, $\langle 1,4,6 \rangle$, $\langle 1,5,6 \rangle$, $\langle 1,6,7 \rangle$, $\langle 1,6,8 \rangle$, $\langle 2,4,6 \rangle$, $\langle 2,5,6 \rangle$, $\langle 2,6,7 \rangle$, $\langle 2,6,8 \rangle$, $\langle 4,5,6,7 \rangle$, $\langle 5,6,7,8 \rangle$:

$$k = 16, k(1) = k(5) = k(7) = 5, k(2) = k(8) = k(4) = 4, k(3) = 6, k(6) = 11;$$

Հայտանիշների տարբերակող կշիռներ՝

$$k = 16, k(1) = k(5) = k(7) = 5, k(2) = k(8) = k(4) = 4, k(3) = 6, k(6) = 11;$$

Հայտանիշների դասակարգում նվազման կարգով՝ I խումբ. $R(6)=11/16$, II խումբ. $R(3)=6/16$, III խումբ. $R(1)=R(5)=R(7)=5/16$, IV խումբ. $R(2)=R(4)=R(8)=4/16$:

Ինչպես տեսնում ենք, երկրների այս դասերի տարբերակման կարևոր հայտանիշներն էապես տարբերվում են դիպաշար 4-ում ստացված արդյունքներից: Օրինակ՝ այստեղ արդեն տարբերակման ամենակարևոր հայտանիշն է անկախ դատական համակարգը, որի տեղեկատվական կշիռը մոտ երկու անգամ մեծ է II և III խմբերի հայտանիշների տեղեկատվական կշիռներից:

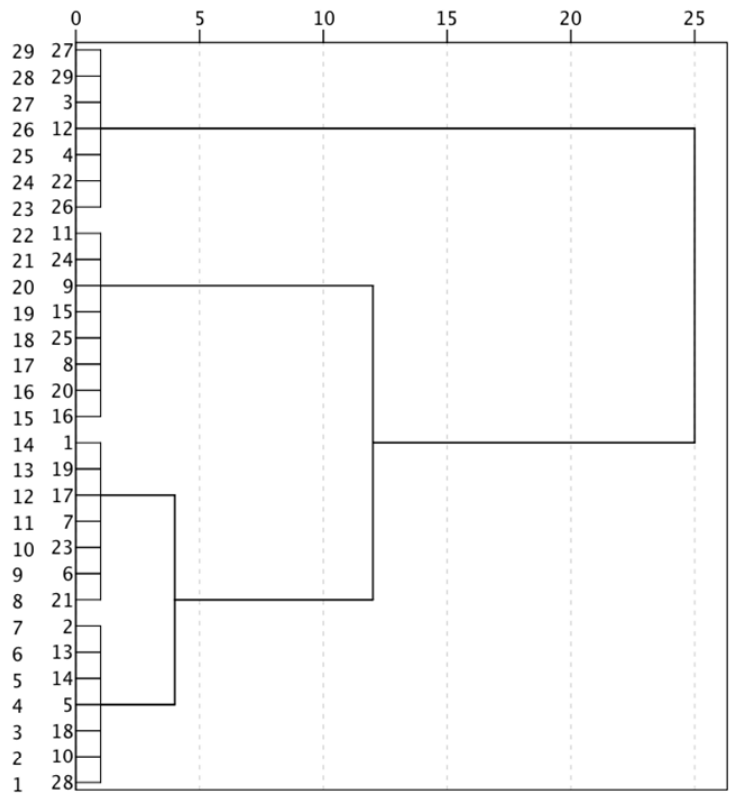
Նկարագրելով դիպաշարերը՝ նպատակ չունենք բազմապլան, առավել ևս որակական վերլուծություններ կատարելու: Սակայն փաստ է, որ ստացված արդյունքներն արդեն իսկ հնարավորություն են ընձեռում կատարելու որոշակի մեկնաբանություններ: Օրինակ՝ դիպաշար 3-ում ընտրված էր 6 երկիր՝ կենսամակարդակի ցուցիչով համեմատաբար բարձր դիրք ունեցող: Թեստային հետազոտման արդյունքում P_2 (կոռուպցիա) հայտանիշը հետին պլան է մղվում՝ իր տեղը զիջելով P_1, P_3, P_5 հայտանիշներին: Բնական է, որ երկիրն առավել բարվոք վիճակ «տեղափոխելու» կառավարման խնդիրներում համակարգի զգայունությունը (ինչպես ցույց է տալիս վերլուծությունը)

ավելի մեծ չափերով պայմանավորվելու է ընտրական գործընթացով՝ P_2 , անկախ լրատվամիջոցով՝ P_3 և դեմոկրատիայի P_4 աստիճանով:

Այժմ անցնենք քլաստերային վերլուծությանը սահմանադրականության կայունության 29 օբյեկտները բնորոշող 8 հայտանիշներով պայմանական օրինակի հիման վրա (հավելված 1): Քառակուսային էվկլիդյան հեռավորության եղանակով կստանանք մերձության մատրիցը, որը, նախորդ բաժնում քննարկված ալգորիթմի հիման վրա, Ուարդի մեթոդով հաջորդականորեն թարմացնելու արդյունքում, կստանանք յուրաքանչյուր քլաստերավորման նակարդակները (Ուարդի գործակիցները)՝ $L(1)=0$, $L(2)=0.065$, $L(3)=0.285$, $L(4)=0.566$, $L(5)=0.882$, $L(6)=1.231$, $L(7)=1.734$, $L(8)=2.256$, $L(9)=2.963$, $L(10)=3.746$, $L(11)=4.574$, $L(12)=5.672$, $L(13)=6.858$, $L(14)=8.195$, $L(15)=9.622$, $L(16)=11.214$, $L(17)=12.923$, $L(18)=14.845$, $L(19)=17.389$, $L(20)=20.014$, $L(21)=23.04$, $L(22)=26.591$, $L(23)=30.525$, $L(24)=36.551$, $L(25)=46.431$, $L(26)=99.306$, $L(27)=283.507$, $L(28)=681.607$:

Քլաստերների օպտիմալ քանակն որոշելու համար դիտարկենք Ուարդի գործակիցների աճը՝ քլաստերների թվի աճին զուգընթաց: Ինչպես տեսնում ենք, չորրորդ քլաստերին հաջորդող քլաստերները շատ փոքր աճ են ավելացնում դիտարկումների միջև տարբերակումների համար: Այդ իսկ պատճառով քննարկված օրինակում քլաստերների օպտիմալ քանակը 4 է:

Գրաֆիկորեն այս եզրակացությունը հաստատում է նաև հաջորդական քլաստերավորումների ընթացքը ներկայացնող հետևյալ դենդոգրամը: Ակներևորեն, կարելի է նկատել զատորոշված չորս քլաստերների առկայությունը.

Ձատորոշված չորս քլաստերները՝ դրանց պատկանող երկրների ցանկով, ներկայացված են ստորև՝

Քլաստեր 1	Քլաստեր 2	Քլաստեր 3	Քլաստեր 4
1. Ալբանիա	2. Հայաստան	3. Ադրբեջան	8. Չեխիա
6. Բուլղարիա	5. Բոսնիա և Հերցեգովինա	4. Բելառուս	9. Էստոնիա
7. Խորվաթիա	10. Կրաստան	12. Ղազախստան	11. Հունգարիա
17. Մակեդոնիա	13. Կոսովո	22. Ռուսաստան	15. Լատվիա
19. Չեռնոգորիա	14. Ղրղզստան	26. Տաջիկստան	16. Լիտվա
21. Ռումինիա	18. Սլովոնիա	27. Թուրքմենստան	20. Լեհաստան
23. Սերբիա	28. Ուկրաինա	29. Ուզբեկստան	24. Սլովակիա
			25. Սլովենիա

Համադրելով ստացված արդյունքը սահմանադրականության կայունության ինտեգրալային ցուցանիշի արժեքների հետ՝ տեսնում ենք, որ դրանք լիովին համընկնում են: Քլաստերային վերլուծության արդյունքում կարող ենք առանձնացնել սահմանադրականության կայունության (ՍԿ) չորս մակարդակ՝ եթե $ՍԿ \geq 52$, ապա տվյալ երկիրը բնութագրվում է սահմանադրականության կայունության բարձր մակարդակով, եթե $0 \leq ՍԿ < 52$, ապա՝ միջին, եթե $-50 \leq ՍԿ < 0$, ապա՝ ցածր, եթե $-110 \leq ՍԿ < -50$, ապա՝ գերցածր:

Ամփոփելով նշենք, որ սույն աշխատանքի նպատակը դիսկրետ մոդելավորման որոշ օժանդակ եզրերի (ախտորոշող թեստեր և թեստորներ) և քլաստերային վերլուծության կիրառությունների լուսաբանման միջոցով, թեկուզև պայմանական օրինակի դիտարկմամբ, առաջին մոտարկմամբ *սահմանադրականություն* հասկացության գնահատման ուղիներից մեկի մշակումն է:

Հետազոտության հետագա ուղղություններն ունենալու են կիրառությունների հստակ ուղղվածություն. ընտրված երկրի սահմանադրականության մակարդակի գնահատում, մեթոդների ու ծրագրային ապահովման փաթեթների գործադրմամբ փորձարարական հաշվարկների իրականացում, ըստ հավելված 2-ում բերված սահմանադրականության համաթվի կառուցվածքային պատկերի՝ կառավարման այս կամ այն որոշումների կայացման ու սահմանադրականության մակարդակի մշտադիտարկման կառուցակարգերի մշակում: Գործողությունների նշված համախումբը բովանդակելու է մշակվելիք *սահմանադրականության գնահատման ու մշտադիտարկման հետազոտական ծրագիր*:

Հավելված 1

Freedom House-ի տվյալները անցումային տնտեսությամբ երկրների համար (2014 թ.)

Երկրներ	Հայտանիշներ	1 EP	2 CS	3 IM	4 NGOV	5 LGOV	6 JFI	7 CO	8 DS
1. Ալբանիա		4.00	3.00	4.00	4.75	3.50	4.75	5.25	4.18
2. Հայաստան		5.75	3.75	5.75	5.75	5.75	5.50	5.25	5.36
3. Ադրբեջան		7.00	6.50	6.75	6.75	6.50	6.50	6.75	6.68
4. Բելառուս		7.00	6.50	6.75	6.75	6.75	7.00	6.25	6.71
5. Բոսնիա և Հերցեգովինա		3.25	3.50	4.75	5.75	4.75	4.25	4.75	4.43
6. Բուլղարիա		2.25	2.25	4.00	3.75	3.00	3.25	4.25	3.25
7. Խորվաթիա		3.25	2.75	4.00	3.50	3.75	4.50	4.00	3.68
8. Չեխիա		1.25	1.75	2.75	3.00	1.75	1.75	3.50	2.25
9. Էստոնիա		1.75	1.75	1.50	2.25	2.50	1.50	2.50	1.96
10. Վրաստան		4.50	3.75	4.00	5.50	5.50	5.00	4.50	4.68
11. Հունգարիա		2.25	2.25	3.50	3.75	2.75	2.50	3.75	2.96
12. Ղազախստան		6.75	6.50	6.75	6.75	6.50	6.50	6.50	6.61
13. Կոսովո		4.75	3.75	5.75	5.50	4.75	5.50	6.00	5.14
14. Ղրղզստան		5.50	4.50	6.00	6.50	6.25	6.25	6.25	5.89
15. Լատվիա		1.75	1.75	2.00	2.00	2.25	1.75	3.00	2.07
16. Լիտվա		2.00	1.75	2.25	2.75	2.50	1.75	3.50	2.36
17. Սակեդոնիա		3.25	3.25	5.00	4.25	3.75	4.25	4.25	4.00
18. Մոլդովա		4.00	3.25	5.00	5.50	5.75	4.75	5.75	4.86
19. Չեռնոգորիա		3.50	2.75	4.25	4.25	3.25	4.00	5.00	3.86
20. Լեհաստան		1.25	1.50	2.50	2.50	1.50	2.50	3.50	2.18
21. Ռումինիա		3.00	2.50	4.25	3.75	3.00	3.75	4.00	3.46
22. Ռուսաստան		6.75	5.75	6.25	6.50	6.00	6.00	6.75	6.29
23. Սերբիա		3.25	2.25	4.00	3.75	3.50	4.50	4.25	3.64
24. Սլովակիա		1.50	1.75	2.75	3.00	2.50	3.00	3.75	2.61
25. Սլովենիա		1.50	2.00	2.25	2.00	1.50	1.75	2.50	1.93
26. Տաջիկստան		6.75	6.25	6.25	6.50	6.00	6.25	6.25	6.32
27. Թուրքմենստան		7.00	7.00	7.00	7.00	6.75	7.00	6.75	6.93
28. Ուկրաինա		4.00	2.50	4.25	6.00	5.50	6.00	6.25	4.93
29. Ուզբեկստան		7.00	7.00	7.00	7.00	6.75	7.00	6.75	6.93
Միջին		3.99	3.58	4.53	4.72	4.29	4.45	4.89	4.35
Մեդիան		3.50	3.00	4.25	4.75	3.75	4.50	4.75	4.18

Երկրները զննահատված են 1–7-միավորային սանդղակով: 1-ը ներկայացնում է ցուցանիշների ամենաբարձր, իսկ 7-ը՝ ամենացածր մակարդակը: Աղյուսակում ընդգրկված ցուցիչներն են՝ EP (Electoral Process). ընտրական գործընթաց, CS (Civil Society). քաղաքացիական հասարակություն, IM (Independent Media). անկախ լրատվամիջոց, NDG (National Democratic Governance). ազգային դեմոկրատական կառավարում, LDG (Local Democratic Governance). տեղական դեմոկրատական կառավարում, JFI (Judicial Framework and Independence). անկախ դատական համակարգ, CO (Corruption). կոռուպցիա, DS (Democracy score). դեմոկրատիայի աստիճան:

Հավելված 2

Սահմանադրականության համաթվի կառուցվածքային պատկերը

Ցուցիչ	N	ԵՆԹԱՑՈՒՑԻՉ
I. ՄՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ		
1. Պատշաճ կենսամակարդակի իրավունք	1.1.	1 շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ
	1.2.	Աղքատության մակարդակ
	1.3.	Գնաճ
	1.4.	Միգրացիոն մնացորդ
	1.5.	Ազգային խնայողությունները ՀՆԱ-ում
2. Սեփականության իրավունք	2.1.	Սեփականության իրավունքներ
	2.2.	Մտավոր սեփականության պաշտպանվածություն
3. Աշխատանքի իրավունք	3.1.	Գործազրկության մակարդակ
	3.2.	Աշխատանքի ազատություն
	3.3.	Աշխատանքի ընդունման դժվարություն և նվազագույն աշխատավարձի ազդեցություն
	3.4.	Աշխատանքի ընդունման և ազատման գործընթացներ
	3.5.	Ժամային կարգավորումներ
	3.6.	Աշխատողների իրավունքներ
	3.7.	Համագործակցություն գործատու-աշխատող փոխհարաբերություններում
	3.8.	Աշխատանքի արտադրողականության և աշխատավարձի կապ
	3.9.	Տաղանդավոր անձանց պահելու երկրի ունակություն (ուղեղների արտահոսք)
	4. Սոցիալական ապահովության իրավունք	4.1.
4.2.		Սոցիալական ապահովության համակարգ
4.3.		Հնարավորությունների հավասարություն
4.4.		Տրանսֆերտներ և լրահատկացումներ
5. Չեռնարկատիրական գործունեությանը զբաղվելու իրավունք	5.1.	Գործարարության ազատություն
	5.2.	Մասնավոր ընկերությունների գործունեության ոլորտներ
	5.3.	Հակամենաշնորհային միջոցառումներ
	5.4.	Տեղական մրցակցության հնտենսիվություն
	5.5.	Շուկայի գերիշխանություն
	5.6.	Հակամենաշնորհային քաղաքականության արդյունավետություն
6. Կրթության իրավունք	6.1.	Գրագիտության մակարդակ
	6.2.	Կրթություն/հետազոտությունների զարգացում
	6.3.	ՄԱԿ-ի կրթության համաթիվ
	6.4.	Կրթական համակարգի որակ
	6.5.	Առաջնային կրթության բնագավառում սովորողների ընդգրկվածություն
	6.6.	Երկրորդային կրթության (բակալավրիատ) բնագավառում սովորողների ընդգրկվածություն
	6.7.	Մագիստրոսական և ասպիրանտական կրթության ընդգրկվածություն
II. ԲՆՈՒՔԱՑԻՒԿԱՆ-ԲՆՈՒՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ		
7. Մտքի և դավանանքի ազատության իրավունք	7.1.	Կրոնի ազատություն
8. Համոզմունքների ազատության և արտահայտման իրավունք	8.1.	Խոսքի և մամուլի ազատություն
	8.2.	Ազատ ծայնի իրավունք
	8.3.	Մամուլի ազատության համաշխարհային համաթիվ
	8.4.	Մամուլի ազատություն
	8.5.	Արտահայտման և համոզմունքների ազատություն
9. Խաղաղ հավաքների և միություններ կազմելու իրավունք	9.1.	Հավաքների և միություններ կազմելու ազատություն
	9.2.	Համախմբվելու/հավաքվելու իրավունք
	9.3.	Ասոցիացիոն և կազմակերպական իրավունքներ
10. Տեղաշարժման ազատություն	10.1.	Ներքին տեղաշարժման ազատություն
	10.2.	Արտաքին տեղաշարժման և ճանապարհորդելու ազատություն

11. Երկրի կառավարմանը մասնակցելու/ընտրելու իրավունք	11.1.	Ընտրական գործընթաց
	11.2.	Ազատ և արդար ընտրություններ
	11.3.	Ընտրական ինքնորոշում
	11.4.	Քաղաքական բանտարկություններ
	11.5.	Քաղաքական բազմակարծություն և մասնակցություն
	11.6.	Կուսակցական համակարգ
12. Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների ընդհանրական ցուցիչներ	12.1.	Քաղաքացիական իրավունքներ
	12.2.	Քաղաքացիական հասարակության ավանդույթներ
	12.3.	Քաղաքացիական հասարակության մասնակցություն
	12.4.	Ձայն և հաշվետվողականություն
13. Իրավունքի գերակայություն	13.1.	Իրավունքի գերակայություն
III. ԻՃՆԱՆԱԿԱՆ ԹԵՎԵՐԻ ՏԱՐԱՆՋԱՏԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿ		
14. Իշխանական թևերի բաժանում	14.1.	Իշխանության և գործադիր ուժերի տարանջատում
15. Ղատական իշխանություն	15.1.	Ղատական համակարգի անկախություն
	15.2.	Անաչառ դատարաններ
16. Գործադիր իշխանություն	16.1.	Կառավարության գործունեություն
	16.2.	Կառավարության արդյունավետություն
	16.3.	Կառավարման որակ
	16.4.	Կառավարության ծախսումների շռայլում
	16.5.	Կառավարության կարգավորումների բեռ
	16.6.	Կառավարության քաղաքականության թափանցիկություն
17. Օրենսդիր իշխանություն	17.1.	Օրենսդրական համակարգի արդյունավետություն վեճերի կարգավորման գործում
	17.2.	Օրենսդրական համակարգի արդյունավետություն խնդրահարույց հարցերի կարգավորման գործում
18. Կոռուպցիա և հովանավորչություն	18.1.	Կոռուպցիայից ազատություն
	18.2.	Ոչ պաշտոնական վճարներ պետական պաշտոնյաներին
	18.3.	Պատժամիջոցներ պաշտոնական դիրքի չարաշահման համար
	18.4.	Պետական միջոցների ոչ նպատակային օգտագործում
	18.5.	Անօրինական վճարներ և կաշառակերություն
	18.6.	Պետական այրերի վճիռների վրա հովանավորչության ազդեցություն
	18.7.	Կոռուպցիայի նկատմամբ հսկողություն

ГАЙК САРКИСЯН

Декан факультета “Экономики и менеджмента” ЕГУ,
доктор экономических наук, профессор

ЖИРАЙР МХИТАРЯН

Аспирант факультета “Экономики и менеджмента” ЕГУ

Оценка уровня конституционализма в стране с методами дискретного моделирования и кластерного анализа.– Целью публикации является указание оценки феноменального понятия “конституционализм” в первом приближении на условном примере, с помощью некоторых вспомогательных понятий дискретного моделирования (диагностические, а также проверяющие тесты) и кластерного анализа и освещения их применений.

Ключевые слова: дискретное моделирование, тесты, кластерный анализ, конституционализм.

HAYK SARGSYAN

Dean of the Department of “Economics and Management”,
Doctor of Economics, Professor at YSU

ZHIRAYR MKHITARYAN

Post-graduate of the Department
of “Economics and Management” at YSU

Evaluation of the Level of Constitutionalism with the Methods of Discrete Modelling and Cluster Analysis.– The target of the current issue is the assessment of the phenomenal concept of constitutionalism through the presentation of some additional boundaries (diagnostics and verifying tests) of discrete modelling and cluster analysis, and their application coverage as the preliminary approximation based on the case study consideration.

Keywords: discrete modelling, tests, cluster analysis, constitutionalism.

ԵՎԳԵՆՅԱ ԲԱԶԻՆՅԱՆ
ՀՊՏՀ տնտեսամաթեմատիկական մեթոդների
ամբիոնի ասիստենտ

**ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՃՅՈՒՂԵՐԻ
ԱՎԵԼԱՑՎԱԾ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԵՎ
ԳՈՐԾԱՐԱՐ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԻ
ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԻ
ՓՈՒԿԱՊՎԱԾՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ելնելով այն հանգամանքից, որ միջազգային պրակտիկայում գործարար միտումների հարցումների հիման վրա կառուցված ցուցանիշները կիրառվում են տնտեսության մակրոփոփոխականների կանխատեսման գործընթացում՝ սույն հոդվածով ներկայացվում է ՀՀ ԿԲ-ի կողմից հաշվարկվող գործարար ակտիվության ցուցանիշի և տնտեսության հիմնական ճյուղերի ավելացված արժեքների միջև փոխկապվածության ուսումնասիրությունը:

Հիմնաբառեր. *գործարար պարբերաշրջան, բաղադրյալ ցուցանիշ, առաջնորդող ցուցանիշ, գործարար միտումների հարցումներ*

Վստահելի տնտեսական կանխատեսումները տնտեսագետների առջև վաղուց ծառայած և ամենազլխավոր խնդիրներից են համարվում, քանզի դրանց վրա են հիմնվում կառավարությունը և գործարար աշխարհը ապագա ռազմավարությունը մշակելիս: Միջազգային ասպարեզում լայն կիրառություն է ստացել տարբեր տնտեսական ցուցանիշների փոփոխությունները բնութագրելու և տնտեսական կանխատեսումներ կատարելու նպատակով համընկնող և առաջնորդող ցուցանիշների կառուցումը¹: Այս ցուցանիշների հանդեպ առանձնահատուկ ուշադրության դրսևորումը պայմանավորված է տնտեսական գործակալների, որոշում կայացնողների և քաղաքականություն

¹ St'u Bařtan E., Dolgun G., Ayanoglu O., The Central Bank of the Republic of Turkey, Improving the Real Sector Confidence Index for Turkey as a Leading Macroeconomic Indicator, 2013, էջ 6:

մշակողների՝ տնտեսությունում ծավալվող իրադարձությունների վերաբերյալ ժամանակին տեղեկատվություն ստանալու օրեցօր աճող պահանջարկով: Գործարար հարցումների արդյունքները լայնորեն կիրառվում են տնտեսական վերլուծությունում, քանի որ մինչ մակրոտնտեսական ցուցանիշների պաշտոնական վիճակագրության հրապարակումը դրանք համարվում են ներկա տնտեսական զարգացումների արագ արձագանքը և առավել կարևորվում են կանխատեսում իրականացնելիս:

ՀՀ գործարար միջավայրը բնութագրող հարցումների հիման վրա Կենտրոնական բանկը սկսել է հաշվարկել և հրապարակել բաղադրյալ տնտեսական ցուցանիշներ 2005 թ. երկրորդ եռամսյակից: Այդ համաթվերը շարունակաբար ենթարկվում են փոփոխությունների՝ հարմարեցվելով ազգային տնտեսության փոփոխություններին: Ներկայումս ՀՀ ԿԲ-ն հաշվարկում է գործարար միջավայրի և սպառողների վստահության եռամսյակային ցուցանիշներ: Սույն աշխատանքում ուսումնասիրվել է առանձին ճյուղերի համար հաշվարկված գործարար ակտիվության ցուցանիշի (ԳԱՑ) և ճյուղերի ավելացված արժեքների միջև փոխկապվածությունը:

ԳԱՑ-ի կառուցվածքն ըստ տնտեսության չորս հիմնական ճյուղերի՝ արդյունաբերություն, շինարարություն, ծառայություն և առևտուր, ունի հետևյալ տեսքը.

Աղյուսակ 1

Առաջարկվող միասնական բաղադրյալ ցուցանիշի կառուցվածքը (ԳԱՑ)²

Արդյունաբերություն	Շինարարություն	Ծառայություններ	Առևտուր
Թողարկման փոփոխությունը (ընթ. եռ.-ում նախ. եռ.-ի նկատմամբ)	Թողարկման փոփոխությունը (ընթ. եռ.-ում նախ. եռ.-ի նկատմամբ)	Ենթաճյուղի տնտեսական վիճակի փոփոխությունը (ընթ. եռ.-ում նախ. եռ.-ի նկատմամբ)	Թողարկման փոփոխությունը (ընթ. եռ.-ում նախ. եռ.-ի նկատմամբ)
Թողարկման փոփոխությունը (զալիք եռ.-ում ընթ. եռ.-ի նկատմամբ)	Աշխատողների թվի փոփոխությունը (ընթ. եռ.-ում նախ. եռ.-ի նկատմամբ)	Ենթաճյուղի տնտեսական վիճակի փոփոխությունը (ընթ. եռ.-ում նախ. եռ.-ի նկատմամբ)	Թողարկման փոփոխությունը (զալիք եռ.-ում ընթ. եռ.-ի նկատմամբ)
Հումքի պաշարի փոփոխությունը (զալիք եռ.-ում ընթ. եռ.-ի նկատմամբ)			Պահանջարկի փոփոխությունը (զալիք եռ.-ում ընթ. եռ.-ի նկատմամբ)

Կատարվել են փոփոխականների հետևյալ նշանակումները՝
 Թող. ընթ. - թողարկման փոփոխությունը ընթ. եռ.-ում նախ. եռ.-ի նկատմամբ,
 Թող. գ. - թողարկման փոփոխությունը զալիք եռ.-ում ընթ. եռ.-ի նկատմամբ,
 Հումք. գ. - հումքի պաշարի փոփոխությունը զալիք եռ.-ում ընթ. եռ.-ի նկատմամբ,

² Կազմել է հեղինակը՝ հիմք ընդունելով ՀՀ ԿԲ և միջազգային պրակտիկայում առկա մեթոդաբանությունը:

Աշխ. ընթ. - աշխատողների թվի փոփոխությունը ընթ. եռ.-ում նախ. եռ.-ի նկատմամբ,

Ենթ. ընթ. - ենթաձյուղի տնտեսական վիճակի փոփոխությունը ընթ. եռ.-ում նախ. եռ.-ի նկատմամբ,

Ենթ. գ. - ենթաձյուղի տնտեսական վիճակի փոփոխությունը գալիք եռ.-ում ընթ. եռ.-ի նկատմամբ,

Պահ. գ. - պահանջարկի փոփոխությունը գալիք եռ.-ում ընթ. եռ.-ի նկատմամբ,

Արդ. ԱԱ - արդյունաբերության ձյուղի ավելացված արժեքները,

Շին. ԱԱ - շինարարության ձյուղի ավելացված արժեքները,

Առ. ԱԱ - առևտրի ձյուղի ավելացված արժեքները,

Ծառ. ԱԱ - ծառայությունների ձյուղի ավելացված արժեքները:

Ներկայացնենք առաջարկվող բաղադրյալ ցուցանիշի՝ թվարկված ձյուղերի ավելացված արժեքների համար առաջնորդող ինդիկատոր լինելու ուսումնասիրությունը: Առաջնորդող ինդիկատորների բացահայտման նպատակով կիրառվել են հետևյալ 3 մոտեցումները՝³

1. *Շրջադարձային կետերի մոտեցում.* ԳԱՑ, ԳՄՑ և անհատական փոփոխականների ՇԿ-երի՝ ավելացված արժեքների ՇԿ-երին նախորդելու (առաջնորդելու) վարկածների ստուգում. առաջնորդող ՇԿ-երի բացահայտման դեպքում հաշվարկվել են «առաջնորդելու միջին տևողությունները»,

2. *Առավելագույն կոռելյացիայի մոտեցում.* այս մոտեցման շրջանակներում հաշվարկվել են ավելացված արժեքների հետ ԳԱՑ, ԳՄՑ և անհատական փոփոխականների՝

- գրոյական լագով կոռելյացիայի գործակիցները (սկզբնական կոռելյացիա),
- «առաջնորդելու միջին տևողությունների» համապատասխան լագերի համար կոռելյացիայի գործակիցները (ճշգրտված կոռելյացիա),
- տարբեր լագերի համար հաշվարկվել են կոռելյացիայի գործակիցները՝ բացահայտելու կոռելյացիաների առավելագույն գործակիցները և համապատասխան լագերը,

3. *Գրենջերի պատճառահետևանքային թեստերի մոտեցում.* տնտեսության տարբեր ձյուղերի ավելացված արժեքների և ԳԱՑ, ԳՄՑ, ինչպես նաև անհատական փոփոխականների միջև պատճառահետևանքային կապերի բացահայտման նպատակով Գրենջերի թեստերի ստուգում:

Կիրառվել են հետևյալ վիճակագրական գործիքները. ժամանակային շարքերի սեզոնային հարթեցման «անսովոր տատանվող արժեքների» (outliers) բացահայտման Demetra+ փաթեթի X12 ARIMA մեթոդը, ժամանակային շարքերից տրենդի բացառման Հոդրիկ-Պրեսկոտի գործիքը, ինչպես նաև կոռելյացիոն վերլուծության, ժամանակային շարքերի պարբերաշրջանային տատանումների (շրջադարձային կետերի) բացահայտման Բրայ-Բոշանի ալգորիթմը⁴ և Գրենջերի պատճառահետևանքային կապի բացահայտման թեստը:

Բրայ-Բոշանի ալգորիթմը ենթադրում է ուսումնասիրվող ժամանակային շարքում պարբերաշրջանների առանձնացում՝ ՇԿ-երի բացահայտման միջո-

³ Թվարկված մոտեցումներից առաջին երկուսը մշակել է հեղինակը:

⁴ Տես **Bry G., Boschan C.**, Cyclical Analysis of Time Series: Selected Procedures and Computer Programs, NBER Technical Paper 20. New York, 1971, էջ 230:

ցով: Սույն վերլուծությունում կիրառվել է տվյալ ալգորիթմի ձևափոխված տարբերակը, որը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ.

$$t = \text{ՇԿ էթե} \begin{cases} X_{t-2} < X_{t-1} < X_t > X_{t+1} > X_{t+2} \Rightarrow t - \text{ն գագաթային ՇԿ է} \\ \text{կամ} \\ X_{t-2} > X_{t-1} > X_t < X_{t+1} < X_{t+2} \Rightarrow t - \text{ն նվազագույն ՇԿ է} \end{cases}$$

Կարող ենք փաստել, որ արդյունաբերության և շինարարության ճյուղերում ավելացված արժեքների ժամանակային շարքերում բացահայտվել է 4, ծառայությունների ճյուղում 1 և առևտրի ճյուղում 5 ՇԿ:

ՇԿ-երի բացահայտումից հետո յուրաքանչյուր ճյուղի ավելացված արժեքների համար ուսումնասիրենք առանձին փոփոխականների առաջնորդող ինդիկատորներ լինելու վարկածներն ըստ թվարկված երեք տարբերակների: Ներկայացնենք հաջորդաբար ըստ ճյուղերի:

Աղյուսակ 2-ը վկայում է, որ առաջարկվող միասնական ԳԱՑ-ը արդյունաբերության ավելացված արժեքների համար առաջնորդող ինդիկատոր է մեկ եռամսյակ լագով՝ ըստ երեք մոտեցումների:

Աղյուսակ 2

Արդյունաբերության ճյուղի ԳԱՑ⁵

	ՇԿ	Առաջնորդող ՇԿ	Առաջնորդելու միջին տևողություն	Սկզբնական կորելյացիա	Ճշգրտված կորելյացիա	Առավելագույն կորելյացիա	Առավելագույն կորելյացիայի լագ	
Արդ. ԱԱ	4							
Թող. ընթ.	3	1	1.0	0.447	0.409	0.447	0	
Թող. գ.	8	3	1.0	0.387	0.411	0.411	1	
Հունք. գ.	4	1	1.0	0.426	0.498	0.597	2	
ԳԱՑ	6	2	1.0	0.648	0.654	0.654	1	
Գրենջերի պատճառահետևանքային գրոյական վարկածներ			Լագ 1		Լագ 2		Լագ 3	
			F-վիճակ.	Հավան.	F-վիճակ.	Հավան.	F-վիճակ.	Հավան.
ԳԱՑ-ը, ըստ Գրենջերի, պատճառ չի համարվում Արդ. ԱԱ -ի համար			3.2309	0.083	1.5373	0.234	2.8463	0.060
Արդ. ԱԱ -ն, ըստ Գրենջերի, պատճառ չի համարվում ԳԱՑ-ի համար			0.0094	0.924	0.3008	0.743	0.0967	0.961

Շինարարության ճյուղում առաջարկվող միասնական ԳԱՑ-ը ճյուղի ավելացված արժեքների համար առաջնորդող ինդիկատոր է մեկից երկու եռամսյակ լագով՝ ըստ երեք մոտեցումների:

⁵ Աղյուսակներում ներառված հաշվարկների համար հիմք են ծառայել ՀՀ ԱՎԾ և Կենտրոնական բանկի տվյալները, ինչպես նաև հեղինակի կատարած հաշվարկները՝ www.cba.am, www.armstat.am

Աղյուսակ 3

Շինարարության ճյուղի ԳԱՑ

	ՇԿ	Առաջնորդող ՇԿ	Առաջնորդելու միջին տևողություն	Սկզբնական կորելյացիա	Ճշգրտված կորելյացիա	Առավելագույն կորելյացիա	Առավելագույն կորելյացիայի լագ
Շին. ԱԱ	4						
Թող. ընթ.	3	0		0.387		0.527	1
Աշխ. ընթ.	3	2	1.5	0.145	0.289	0.480	2
ԳԱՑ	4	2	1.5	0.015	0.658	0.658	2
Գրենքերի պատճառահետևանքային գրոյական վարկածներ			Լագ 1		Լագ 2		Լագ 3
			F-Վիճակ.	Հավան.	F-Վիճակ.	Հավան.	F-Վիճակ. Հավան.
ԳԱՑ -ը, ըստ Գրենքերի, պատճառ չի համարվում Շին. ԱԱ -ի համար			3.2309	0.083	1.5373	0.234	2.8463 0.060
Շին. ԱԱ -ն, ըստ Գրենքերի, պատճառ չի համարվում ԳԱՑ -ի համար			0.0094	0.924	0.3008	0.743	0.0967 0.961

Ծառայությունների ճյուղում միասնական ԳԱՑ-ը համընկնում է ԳՄՑ-ի հետ և ճյուղի ավելացված արժեքների համար առաջնորդող ինդիկատոր է երեքից չորս եռամսյակ լագով՝ ըստ երեք մոտեցումների:

Աղյուսակ 4

Ծառայությունների ճյուղի ԳԱՑ

	ՇԿ	Առաջնորդող ՇԿ	Առաջնորդելու միջին տևողություն	Սկզբնական կորելյացիա	Ճշգրտված կորելյացիա	Առավելագույն կորելյացիա	Առավելագույն կորելյացիայի լագ
Ծառ. ԱԱ	1						
Ենթ. ընթ.	2	1	4.0	0.104	0.479	0.479	4
Ենթ. գ.	2	1	3.0	0.044	0.425	0.425	3
ԳԱՑ	3	1	4.0	0.084	0.358	0.523	3
Գրենքերի պատճառահետևանքային գրոյական վարկածներ			Լագ 1		Լագ 2		Լագ 3
			F-Վիճակ.	Հավան.	F-Վիճակ.	Հավան.	F-Վիճակ. Հավան.
ԳԱՑ -ը, ըստ Գրենքերի, պատճառ չի համարվում Ծառ. ԱԱ -ի համար			0.510	0.481	0.063	0.939	3.558 0.030
Ծառ. ԱԱ -ն, ըստ Գրենքերի, պատճառ չի համարվում ԳԱՑ -ի համար			0.072	0.791	0.259	0.774	1.025 0.400

Առևտրի ճյուղում միասնական ԳԱՑ-ը ճյուղի ավելացված արժեքների համար առաջնորդող ինդիկատոր է մեկ եռամսյակ լագով, ըստ երեք մոտեցումների:

Քանի որ ՀՆԱ-ն այն ցուցանիշն է, որի կանխատեսմանն էլ հիմնականում ուղղված է առաջնորդող ինդիկատորների բացահայտումը, ուստի չափազանց կարևոր է, որ առաջարկվող ցուցանիշը առաջնորդող լինի ՀՆԱ-ի համար:

Աղյուսակ 5

Առևտրի ճյուղի ՊԱՑ

	ՇԿ	Առաջնորդող ՇԿ	Առաջնորդելու միջին տևողություն	Սկզբնական կորեկացիա	Ճշգրտված կորեկացիա	Առավելագույն կորեկացիա	Առավելագույն կորեկացիայի լազ		
Առ. ԱԱ	5								
Թող. ընթ.	2	1	1.0	0.105	0.541	0.663	2		
Թող. գ.	4	2	0.5	0.474	0.460	0.474	0		
Պահ. գ.	2	1	1.0	0.259	0.597	0.597	1		
ՊԱՑ	4	2	1.0	0.335	0.656	0.656	1		
Գրենքերի պատճառահետևանքային գրոյական վարկածներ				Լազ 1 F-Վիճակ. Հավան.		Լազ 2 F-Վիճակ. Հավան.		Լազ 3 F-Վիճակ. Հավան.	
ՊԱՑ-ը, ըստ Գրենքերի, պատճառ չի համարվում Առ. ԱԱ-ի համար				10.185	0.003	6.776	0.004	4.025	0.019
Առ. ԱԱ-ն, ըստ Գրենքերի, պատճառ չի համարվում ՊԱՑ-ի համար				2.834	0.103	2.114	0.141	3.979	0.020

Աղյուսակ 6

Առաջնորդող ՇԿ-երը ՀՆԱ և ՊԱՑ-ի ժամանակային շարքերում

	ՇԿ	Առաջնորդող ՇԿ	Առաջնորդելու միջին տևողություն	Սկզբնական կորեկացիա	Ճշգրտված կորեկացիա	Առավելագույն կորեկացիա	Առավելագույն կորեկացիայի լազ		
ՀՆԱ	7								
ՊԱՑ	2	1	2.0	0.557	0.752	0.752	1		
Գրենքերի պատճառահետևանքային գրոյական վարկածներ				Լազ 1 F-Վիճակ. Հավան.		Լազ 2 F-Վիճակ. Հավան.		Լազ 3 F-Վիճակ. Հավան.	
ՊԱՑ-ը, ըստ Գրենքերի, պատճառ չի համարվում ՀՆԱ-ի համար				11.985	0.003	7.021	0.006	7.172	0.004
ՀՆԱ-ն, ըստ Գրենքերի, պատճառ չի համարվում ՊԱՑ-ի համար				1.482	0.238	3.341	0.060	5.456	0.011

ՀՆԱ-ի համար միասնական ՊԱՑ-ը առաջնորդող ինդիկատոր է մեկ եռամսյակ լազով՝ ըստ երկու մոտեցումների: Շրջադարձային կետերի մոտեցմամբ չի հիմնավորվել ՊԱՑ-ի՝ առաջնորդող ինդիկատոր լինելու վարկածը, որի պատճառը ՀՆԱ ժամանակային շարքում մեծ թվով (7) շրջադարձային կետերի առկայությունն է:

ՊԱՑ-ի՝ առաջնորդող ինդիկատոր լինելու վարկածների արդյունքները առանձին ճյուղերի և ՀՆԱ-ի համար ներկայացնենք աղյուսակ 7-ում:

Աղյուսակ 7

ԳԱՑ-ի՝ առաջնորդող ինդիկատոր լինելու վարկածներն առանձին ճյուղերի ավելացված արժեքների և ՀՆԱ-ի համար

	Արդյունաբերություն			Եինարարություն			Ծառայություններ			Առևտուր			ՀՆԱ		
	Մ ո ս տ. 1	Մ ո ս տ. 2	Մ ո ս տ. 3	Մ ո ս տ. 1	Մ ո ս տ. 2	Մ ո ս տ. 3	Մ ո ս տ. 1	Մ ո ս տ. 2	Մ ո ս տ. 3	Մ ո ս տ. 1	Մ ո ս տ. 2	Մ ո ս տ. 3	Մ ո ս տ. 1	Մ ո ս տ. 2	Մ ո ս տ. 3
ԳԱՑ	Այո / 1	Այո / 1	Այո / 1,3	Այո / 1,5	Այո / 2	Այո / 1,3	Այո / 4	Այո / 3	Այո / 3	Այո / 1	Այո / 1	Այո / 1,2	Այո / 1	Այո / 1	Այո / 1,2

Այսպիսով՝ վերլուծության արդյունքները հիմնավորում են ԳԱՑ-ի՝ տնտեսության առանցքային ճյուղերի ավելացված արժեքների, ինչպես նաև ՀՆԱ-ի համար առաջնորդող ինդիկատոր լինելու վարկածը: Առաջարկում ենք մակրոտնտեսական կանխատեսման մոդելներում ներառել վերոհիշյալ բաղադրյալ ցուցանիշը:

ЕВГЕНИЯ БАЗИНЯН

Ассистент кафедры

„Экономико-математических методов” АГЭУ

Исследование взаимосвязи между добавленными стоимостями отраслей экономики и индексами опросов деловых тенденций.– Учитывая тот факт, что в международной практике композитные экономические индикаторы, построенные на основе опросов деловых тенденций, используются в макроэкономических прогнозированиях, в данной статье была изучена взаимосвязь между композитным индикатором деловой активности (Центральный Банк РА) и добавленными стоимостями в основных секторах экономики.

Ключевые слова: деловой цикл, композитный индикатор, ведущий индикатор, опрос деловых тенденций.

YEVGENYA BAZINYAN

Assistant at the Chair of

„Economic-Mathematical Methods” at ASUE

Investigation of the Relationship between Economic Activity Indicator and the Values Added in the Main Sectors of Economy.– Based on the fact that in international practice the composite indicators constructed on the basis of business tendency surveys are used for macroeconomic indicators forecasting models, in the current study we have analyzed the relationship between economic activity indicator (constructed by the Central Bank of the RA) and the values added in main sectors of economy.

Key words: business cycle, composite indicator, leading indicator, business tendency survey.

ՎԱՐԴԱՆ ԱԹՈՅԱՆ

ՀՊՏՀ «Ամբերդ» հետազոտական կենտրոնի
«Ազգային անվտանգության հետազոտություններ» ծրագրի տնօրեն,
տնտեսագիտության թեկնածու

ԼԻԼԻԹ ԴԱՐԱՅԱՆ

ՀՊՏՀ մարքեթինգի ամբիոնի դոցենտ,
տնտեսագիտության թեկնածու

**ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ-ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ
ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ
ԱՐԴԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ**

Հոդվածը նվիրված է ազգային անվտանգության առանցքային ուղղություն համարվող տեղեկատվական անվտանգության ապահովման արդի հիմնախնդիրներին:

Արդյունաբերական հասարակությունից արմատական փոփոխություններով բնութագրվող հետարդյունաբերական կամ տեղեկատվական հասարակությանն անցման ներկայիս դարաշրջանի որակապես նոր սպառնալիքներին և համընդհանրական մարտահրավերներին դիմակայելու համար տեղական և միջազգային տեղեկատվական դաշտում անհրաժեշտ է գործել այնպիսի կանոններով, որոնցից վճռորոշ են տեղեկատվական հոսքերի համակարգումը, վերահսկումը և անվտանգության ապահովումը:

Տեղեկատվական-հաղորդակցական անվտանգության խնդիրների համատեքստում հոդվածում ներկայացված են այն առանցքային նպատակներն ու խնդիրները, որոնց ձևակերպումն ու համակարգային լուծումը կնպաստեն տեղեկատվական ոլորտում անհատի, հասարակության և պետության պաշտպանվածության մակարդակի բարձրացմանը ինչպես կարճաժամկետ, այնպես էլ երկարաժամկետ հեռանկարում:

Հիմնաբառեր. տեղեկատվական անվտանգություն, ազգային անվտանգություն, սպառնալիք, տեղեկատվական-հաղորդակցական միջավայր, ազգային շահեր, տեղեկատվական ռեսուրսներ

Ազգային անվտանգության ապահովումը յուրաքանչյուր պետության առանցքային խնդիրներից մեկն է: Առօրյա գիտակցական մակարդակում «անվտանգություն» հասկացությունը բնորոշվում է որպես «վտանգի բացակայություն», «վիճակ, երբ վտանգ չի սպառնում»¹: «Վտանգ» հասկացությունն իր հերթին նշանակում է «որևէ վտանգի հնարավորություն, սպառնալիք»², իսկ «սպառնալիք» հասկացությունը՝ «հնարավոր վտանգ, ահաբեկություն, որևէ մեկին անախորժություն, չարիք պատճառելու խոստում»³: Այսպիսով՝ «անվտանգություն» հասկացությունը մեկնաբանվում է որպես որևէ մեկին և որևէ բանի սպառնալիքի բացակայություն: Նմանատիպ մոտեցմամբ տվյալ հասկացությունը մասնագիտական գրականության մեջ մեկնաբանվում է որպես «իրավիճակ, որի դեպքում որևէ մեկի կամ որևէ բանի համար գոյություն չունի սպառնալիք որևէ մեկի կամ որևէ բանի կողմից, ընդ որում, չի բացառվում վտանգի միաժամանակ մի քանի աղբյուրների առկայությունը»⁴: Փաստորեն, կարող ենք ենթադրել, որ «անվտանգությունը» առկա սպառնալիքի հետևանքով որևէ մեկին կամ որևէ բանի վնաս հասցնելու անհնարինությունն է կամ նրանց պաշտպանվածությունը սպառնալիքից:

Անվտանգության հիմնական օբյեկտներն են՝

- անհատը (իրավունքներն ու ազատությունը),
- հասարակությունը (նյութական և հոգևոր արժեքները),
- պետությունը (սահմանադրական կարգը, ինքնիշխանությունն ու տարածքային ամբողջականությունը)⁵:

Միաժամանակ, պետությունը, հասարակությունը և քաղաքացիները անվտանգության ապահովման հիմնական սուբյեկտներ են: Դրանցից, իհարկե, կարևոր դեր է խաղում պետությունը, որը կոչված է ապահովելու ինչպես ռազմավարական նշանակություն ենթակառուցվածքների (ատոմակայան, ջրամատակարարման և էներգամատակարարման համակարգեր, հեռախոսակապ և այլն), այնպես էլ յուրաքանչյուր քաղաքացու անվտանգությունը:

«Ազգային անվտանգություն» հասկացությունը ներառում է երեք առանցքային բաղադրիչներ՝

- ռազմաքաղաքական անվտանգություն,
- սոցիալ-տնտեսական անվտանգություն,
- տեղեկատվական անվտանգություն:

Եթե առաջին և երկրորդ բաղադրիչների խնդիրների և այդ ոլորտներում ընթացող հակամարտությունների վերաբերյալ ուսումնասիրությունները հենվում են հարուստ պատմական ավանդույթների և արդեն իսկ հղկված տեսական ու գործնական մշակումների վրա, ապա արդի ժամանակաշրջանի տեղեկատվական հեղափոխության համատեքստում առաջացած տեղեկատվական պատերազմների և տեղեկատվական անվտանգության մասին պատկերացումները դեռևս վերջնական տեսական ձևակերպումներ չեն ստացել:

¹ Стѝу Общая теория национальной безопасности: учебник / под общ. ред. Прохожева А.А., М., 2002, էջ 13–15:

² Стѝу **Возжеников А.В.**, Парадигма национальной безопасности реформирующейся России. М., 2000, էջ 73:

³ Словарь современного русского литературного языка, т. 8, АН СССР. М., 1959, с. 882.

⁴ Безопасность. Толковый словарь терминов и понятий. М., 1999, с. 21.

⁵ Стѝу Информационно-коммуникационная безопасность: монография / под общ. ред. проф. Василенко В.И., М., Проспект, 2015, էջ 38:

Ներկայումս ազգային անվտանգության տեսության զարգացումը հիմնվում է հետևյալ հիմնական ուղղությունների հետազոտությունների և արդյունքների վրա.

1. Մարդկային գործունեության և պետությունների միջև անվտանգության ապահովման ոլորտում միջազգային համագործակցության, էվոլյուցիայի հիմնական միտումների և համաշխարհային, տարածաշրջանային ու ներպետական անվտանգության հետագա համակարգերի մոդելների, դրանց արդյունավետության գնահատման չափանիշների պատմական փորձի ուսումնասիրություն: Այստեղ հարկավոր է հատուկ ուշադրություն դարձնել, այսպես կոչված, շրջադարձային դարաշրջանների ուսումնասիրությանը, երբ անցյալում և ներկայում գոյություն ունեցող հասարակություններն ու պետությունները բախվում էին տարբեր ցնցումների և ճգնաժամերի, որոնք կամ միավորում էին նրանց՝ դիմակայելու առկա մարտահրավերներին, կամ փոփոխությունների ալիքները դուրս էին մղում նրանց աշխարհաքաղաքական բոլոր գործընթացներից՝ պարտադրելով կորցնել պետականությունը և ցրվելով աշխարհով մեկ:

2. Միասնական հայեցակարգային համակարգի և տերմինաբանական բազայի ստեղծում, միասնական մեթոդաբանության մշակում ինչպես ազգային շահերի դիտարկմամբ, այնպես էլ ազգային անվտանգության ապահովման տեսանկյունից:

3. Երկրի ազգային անվտանգության արդի վիճակի ուսումնասիրություն և առկա, այդ թվում՝ ներքին և արտաքին, համաչափ և անհամաչափ, իրական և հնարավոր սպառնալիքների բացահայտում ու գնահատում: Այստեղ անհրաժեշտ է կարևորել նաև սպառնալիքների ցուցիչների մշակումը, ինչն էլ, իր հերթին, դրանց դասակարգման հնարավորություն կընձեռի:

4. Անվտանգության համակարգերի կառուցման օրինաչափությունների և սկզբունքների ուսումնասիրություն՝ հաշվի առնելով միջազգային առաջավոր փորձը և տվյալ երկրի առանձնահատկությունները: Ներկայումս առկա են ազգային անվտանգության ապահովման տարբեր համակարգեր և մոդելներ: Բացի այդ, գոյություն ունեն հավաքական անվտանգության ապահովման համակարգեր, ինչպիսիք են, օրինակ՝ Հյուսիսատլանտյան դաշինքը (ՆԱՏՕ) և Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպությունը (ՀԱՊԿ):

Մարդկության զարգացման ժամանակակից փուլը բնորոշվում է արդյունաբերական հասարակությունից հետարդյունաբերական կամ տեղեկատվական հասարակությանն անցմամբ, ինչն էլ բնութագրվում է անհատի կյանքում և երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մեջ տեղեկատվության տեղի ու դերի փոփոխությամբ: Տեղեկությունների հավաքագրման և տարածման գործընթացները հանգեցրին նոր ոլորտի ձևավորմանը, որը «տեղեկատվություն» և «հաղորդակցություն» տերմինների միավորմամբ ստացել է տեղեկատվական-հաղորդակցական անվանումը: Առավել պատկերավոր ներկայացնելու համար նշենք միայն, որ վերջին 50 տարում տեղեկատվության արագությունը ավելացել է 300 000 անգամ⁶:

Տեղեկատվական-հաղորդակցական միջավայրը համընդգրկուն հեռահաղորդակցական ցանց է, որը համապատասխան տեխնոլոգիաների օգտա-

⁶ Տե՛ս **Панарин И.Н.**, Информационная война, PR и мировая политика. Курс лекций, 2-е изд., стереотип. М., Горячая линия – Телеком, 2014, էջ 135:

գործման և հաղորդագրությունների փոխանցման միջոցով բավարարում է տեղեկատվության նկատմամբ հասարակության պահանջմունքները՝ միաժամանակ դառնալով գիտելիքների հանրամատչելի պահեստարան:

Ընդ որում, տեղեկատվական ոլորտը, որպես տեղեկություններ հավաքող, ձևավորող, տարածող և օգտագործող սուբյեկտների, ենթահամակարգերի ամբողջություն, ինչպես նաև այդ գործընթացներում առաջացող հասարակական հարաբերությունների համակարգ, ունենալով հասարակական կյանքը համակարգող և կարգավորող կարևոր գործառույթ, ակտիվորեն ազդում է պետության անվտանգության քաղաքական, տնտեսական, ռազմական և այլ բաղադրիչների վրա: Այդ իսկ պատճառով էլ այսօր ազգային անվտանգությունն էականորեն կախված է տեղեկատվական անվտանգության ապահովումից, և այդ կախվածությունն աստիճանաբար մեծանում է գիտատեխնիկական առաջընթացին համընթաց:

Տեղեկատվական իրավունքի ոլորտում տեղեկատվական-հաղորդակցական միջավայրը դիտարկվում է որպես «տեղեկատվության շրջանառության միջավայր (ստեղծում–տարածում–սպառում), որի դեպքում սուբյեկտներն իրագործում են իրենց պահանջները և հնարավորությունները տեղեկատվության և տեղեկատվական համակարգերի նկատմամբ, որտեղ տեղի է ունենում դրա շրջանառությունը»⁷:

Տեղեկատվական ռեսուրսները, տեղեկատվական-հեռահաղորդակցական տեխնոլոգիաները և հեռահաղորդակցման ենթակառուցվածքը միասին ձևավորում են ժամանակակից հասարակության տեղեկատվական միջավայրը: Տեղեկատվական-հաղորդակցական միջավայրի հիմնական սուբյեկտներն են՝ իշխանության և կառավարման մարմինները, զանգվածային լրատվամիջոցները (մամուլ, ռադիո, հեռուստատեսություն), համացանցը, լրատվաբովանդակության ստեղծողները, գովազդատուները, օգտագործողները:

Ժամանակակից տեղեկատվական-հեռահաղորդակցական տեխնոլոգիաներն առաջացնում են բաց և հասանելի տեղեկատվական միջավայր, որն ապահովում է գրեթե ցանկացած տեղեկատվության նկատմամբ անհատի պահանջմունքների բավարարումը: Դրան զուգահեռ, տեղեկատվական-հեռահաղորդակցական տեխնոլոգիաները ստեղծում են հաղորդակցական տարածություն, ընդգրկում են հասարակության կենսագործունեության բոլոր ոլորտները և դառնում են հասարակության շարժիչ ուժը, ընդ որում, հաղորդակցության նոր միջոցները ձևավորում են նոր սոցիալ-մշակութային իրականություն, որը պահանջում է փոխհարաբերությունների կարգավորման նոր իրավական ձև: Բացի այդ, ժամանակակից հասարակության հաղորդակցությունները դադարում են լինել հաջորդական ակտերի շղթա. դրանք անցնում են միաժամանակության վիճակի:

Արդյունքում ստեղծվում է հագեցած տեղեկատվական-հաղորդակցական միջավայր, որն ունի իր կառուցվածքը և ընթացակարգերը, փոխգործունեության նորմերն ու կանոնները: Ինչպես արդարացիորեն նշում է Մ.Ս. Նազարովը, «...հասարակության զարգացման ժամանակակից փուլը բնութագրվում է տեղեկատվական ոլորտի աճող դերով, որը ներկայացնում է տեղեկությունների, տեղեկատվական ենթակառուցվածքի, տեղեկատվության

⁷ Информационное право / под ред. акад. РАН Топорнина Б.Н., 2-е изд., с изм. и доп., СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005, с. 73.

հավաքում, ձևավորում, տարածում և օգտագործում իրականացնող սուբյեկտների, ինչպես նաև այդ ժամանակ առաջացող հասարակական հարաբերությունների կարգավորման համակարգի ամբողջություն»⁸:

Հարկ է նշել, որ տեղեկատվական հեղափոխության արդյունքում այսօր էապես աճել է տեղեկատվական հոսքերի դերակատարումը: Դրական միտումներին զուգահեռ ի հայտ են գալիս նաև որակապես նոր բնույթի սպառնալիքներ և մարտահրավերներ, որոնք պետություններից պահանջում են միջազգային դաշտում գործել այնպիսի կանոններով, որոնց մեջ վճռորոշ են տեղեկատվական հոսքերի համակարգումը, վերահսկումը և անվտանգությունը, ինչպես նաև ապատեղեկատվության տարածման և հավաստի տեղեկատվության արգելափակման միջոցով հասարակական կարծիքի խեղաթյուրման կանխարգելումը և այլն: Այդ իսկ պատճառով փոխներթափանցելիության այսօրինակ իրողությունների պայմաններում ներկայումս առանձնահատուկ նշանակություն է ձեռք բերում պետության անվտանգության ապահովումը տեղեկատվական ոլորտում:

«Տեղեկատվական անվտանգություն» հասկացությունը հասարակության տեղեկատվական միջավայրի պաշտպանվածության վիճակն է, որն ապահովում է դրա ձևավորումը և զարգացումը՝ ի շահ քաղաքացու, հասարակության և պետության⁹: Աշխարհում ընթացող որակական տեխնոլոգիական թռիչքն առաջացրել է նոր սոցիալական հեղափոխություն, որը հասարակության վրա ազդեցության ուժով բացարձակապես չի գիշում անցյալի հեղափոխություններին: Տեղեկատվական անվտանգություն ասելով պետք է հասկանալ նաև այնպիսի իրավիճակ, երբ հասարակությունում ստեղծվում են պայմաններ, որոնք առկա տեղեկատվության հիման վրա հնարավորություն են տալիս օբյեկտիվորեն գնահատելու պատմական ընթացքը, աշխարհում, տարածաշրջանում և երկրի ներսում տիրող իրադրությունը, մշակելու և ընդունելու ինքնուրույն որոշումներ:

Նոր տեխնոլոգիաների, համաշխարհային տեղեկատվական ցանցերի, կապի և հաղորդակցության արբանյակային և այլ միջոցների ներդրման ու կիրառման հետ միասին ավելի բարդ ու յուրահատուկ է դառնում տարբեր կառույցների, այդ թվում՝ հատուկ ծառայությունների գործունեությունը, որոնք օգտագործում են ԳՏՀ նվաճումները տարաբնույթ տեղեկատվության հավաքման, մշակման, վերլուծության, փոխանցման և օգտագործման, միաժամանակ՝ տարբեր պետությունների ռազմական, քաղաքական և տնտեսական գործընթացների զարգացման կանխատեսման և մշտադիտարկման համար: Այդ առումով, երկրի տեղեկատվական հոսքերի պաշտպանվածությունը յուրաքանչյուր պետության առանցքային խնդիրներից է:

Հարկ է նշել, որ առանց հաղորդակցման հնարավոր չէ սոցիալական ընդհանրությունների, ինստիտուտների և կազմակերպությունների գործունեությունը, պետության բնականոն զարգացումը: Պետական մարմինների համար տեղեկատվության տիրապետման անհրաժեշտությունը դիտարկվում է որպես պահանջմունք, առանց որի բավարարման հնարավոր չէ պետական կառավարումը:

⁸ Назаров М.М., Массовая коммуникация в современном мире. М., Эдиториал УРСС, 1999, с. 233.

⁹ Վ.Կ. Աթոյան, Ազգային անվտանգության հիմնախնդիրներ: Դասախոսություններ: Եր., «Տնտեսագետ», 2014, էջ 89:

Մյուս կողմից՝ տեղեկատվական հոսքերի հիմնական մասի տեղափոխումը էլեկտրոնային ցանցեր դժվարացնում է դրանց վերահսկողությունը սոցիալական ինստիտուտների, ինչպես նաև պետական կառավարման մարմինների կողմից: Օրինակ՝ ֆլեշ-մոբի տեխնոլոգիան, իր կայծակնային էֆեկտի շնորհիվ, թույլ է տալիս հաշված ռոպեների ընթացքում իրազեկել բազմաթիվ մարդկանց ինչ-որ խնդրի կամ գաղափարի մասին և ձեռք բերել մեծ թվով կողմնակիցներ:

Ցանկացած տեղեկատվական տեխնոլոգիա հաղորդակցական գործառույթ է իրականացնում: Այսօր սկսվել է հաղորդակցությունների հիմնարար ապակենտրոնացման դարաշրջանը, որն իրականացվում է զանգվածային լրատվամիջոցների օգնությամբ: Միևնույն ժամանակ, վերջիններս, պայքարելով իշխանության պետական մարմիններից անկախության համար, ընկնում են իրենց հովանավորող կառույցների ուղիղ ենթակայության տակ, հակառակ դեպքում՝ դրանցից շատերը պարզապես գոյություն ունենալ չեն կարող:

Ցանցային տեղեկատվահաղորդակցական միջավայրի պետական կարգավորումը, ըստ իր առանձնահատկության, նվազագույն մակարդակի վրա է գտնվում: Բազմաթիվ երկրների դեկավարներ չեն ժխտում պետական միջամտության անհրաժեշտությունն անհատական տեղեկատվության պահպանման, ծածկագրման միջոցների օգտագործման ու վաճառքի ազատության և պետական ու այլ կառույցների կողմից ծածկագրերի նկատմամբ պարտադիր մուտքի արգելքի, հատուկ միջոցներով ծնողներին ապահովման հարցում, որոնք հնարավորություն են տալիս կանխելու երեխաների մուտքը դեպի համացանցի անցանկալի ռեսուրսներ:

Հեռահաղորդակցական ցանցերի դերը ոչ թե դրանց բովանդակության, այլ հասանելիության փաստի մեջ է: Եթե անհատը կամ կազմակերպությունը գրանցված չեն ցանցում, ապա նրանք չեն կարող լիարժեք մասնակցություն ունենալ ժամանակակից հասարակական, քաղաքական և տնտեսական կյանքին: Այսօր համացանցը դարձել է առանցքային գործոն, այսինքն՝ ով ներկայացված է և աշխատում է համացանցում, մասնակցում է արդի գործընթացներին, հակառակ դեպքում՝ անհուսալիորեն հետ է մնում դրանից: Հետևաբար՝ կարևորագույն հարց է դառնում ցանցի հասանելիությունը, քանի որ ներառվածությունը տեղեկատվահաղորդակցական տարածքում ժամանակակից հասարակության կյանքին լիարժեք մասնակցության նախապայման է համարվում:

Ակնհայտ է, որ այսօր ձևավորվում է նոր տեղեկատվահաղորդակցական միջավայր, որն աստիճանաբար առավել մեծ թվով մարդկանց է մասնակից դարձնում հարափոփոխ գործընթացներին և տեղեկատվության փոխանակմանը: Փորձագիտական գնահատումների համաձայն՝ 2014 թ. վերջին աշխարհում համացանցի օգտատերերի ընդհանուր թիվն արդեն իսկ պետք է կազմեր շուրջ 3 մլրդ¹⁰:

Այդ միջավայրում սոցիալական փոխազդեցությունը չի սահմանափակվում հաղորդակցման ավանդական ձևերով: Այդ իմաստով, դրա նախորդ ձևերը կարելի է դիտարկել որպես զարգացման հաջորդական փուլեր:

Հարկ է նշել, որ երբեմն տեղեկատվական տեխնոլոգիան ներկայացվում է կամ որպես ազատության ճնշման գործիք, կամ ազատագրման միջոց:

¹⁰ Статистика МСЭ: количество пользователей Интернета к концу 2014 года достигнет 3 млрд, (09.05.2014), <http://www.3dnews.ru/819820>

Սակայն, կարծում ենք՝ ցանկացած տեխնոլոգիա, այդ թվում նաև տեղեկատվականը, որպես կանոն, չեզոք է, իսկ դրա դերը և հետևանքները որոշվում են կիրառությամբ: Տեղեկատվության պաշտպանության խնդրի, տեղեկատվությունից պաշտպանելու և տեղեկատվության որակի ապահովման խնդիրների լուծումը պայմանավորում է օբյեկտների գործունեության արդյունավետությունը: Առաջանում է նաև տեղեկատվության արդյունավետ կառավարման խնդիրը՝ տեղեկատվահաղորդակցական միջավայրի հիմնական սուբյեկտների գործունեության անվտանգության հայեցակարգի ձևավորման և պահպանման համար:

Շատ Վ.Ի. Վասիլենկոյի՝ ներկա պայմաններում նկատելի են երկու հակոտնյա գործընթացներ: Մի կողմից՝ տեղեկատվական ազդակներից կախված, հասարակությունը հարմար օբյեկտ է կառավարման համար, քանի որ հեշտությամբ է ենթարկվում մանիպուլյացիայի (աճաբարություն): Մյուս կողմից՝ հասարակությունը որոշ չափով դառնում է ինքնակառավարվող, քանի որ տեղեկատվությունը, որով ղեկավարվում է սովորական անհատը, միշտ չէ, որ կարգավորվում է իշխանության մարմինների կողմից, իսկ երբեմն էլ ընտրվում է պատահականության սկզբունքով¹¹: Միաժամանակ, հասարակությունը որպես վարքագծի կողմնորոշիչներ է ընտրում ոչ թե «իրական» վարքագծով «իրական» մարդկանց, այլ ընդհանրական կերպարների և այս ընտրության դեպքում ևս ղեկավարվում է սեփական ցանկություններով և սպասումներով:

Սակայն, ըստ ազդեցության խորության և ուղղվածության, նոր տեղեկատվական տեխնոլոգիաների հնարավորությունների իրագործման աստիճանը կախված է հասարակության մեջ այն սոցիալ-մշակութային փոփոխություններից, որոնք պետք է նախաձեռնվեն պետության կողմից՝ ներառյալ կենսագործունեության բոլոր ոլորտներում կարգավորման նոր մեխանիզմների կազմակերպումը: Այդ վերափոխումները դեռևս զգալիորեն հետ են մնում տեխնոլոգիական գործընթացի տեմպերից: Տեղեկատվահաղորդակցական տեխնոլոգիաների բոլոր հնարավորությունները և առավելությունները ինքնուրույն չեն կարող գործադրվել: Անհրաժեշտ է որոշակի պետական քաղաքականություն իրականացնել ոչ միայն այդ տեխնոլոգիաների կիրառման, այլև համապատասխան միջավայրում սոցիալական հարաբերությունների կառուցման ոլորտում: Այդ քաղաքականության առանձնահատկությունը կախվածությունն է տեղեկատվահաղորդակցական միջավայրի հասարակ օգտագործողների տրամադրություններից, հավակնություններից և պահանջներից: Դժբախտաբար, երբեմն տեղեկատվական քաղաքականության ձևավորման և իրագործման գործընթացներում գերիշխող դիրք են գրավում մարդիկ, ովքեր հեռու են ազգային և համամարդկային իդեալներից: Արդյունքում՝ ժամանակակից կառավարման սկզբունքները հիմնվում են այն մարդկանց կամ հասարակության կառավարչական խնդիրներին հարմարվողականության վրա, որոնց առջև դրանք դրվում են¹²:

Հայաստանի Հանրապետության տեղեկատվական անվտանգության հայեցակարգում առանձնացվել են տեղեկատվության ոլորտում ՀՀ ազգային

¹¹ Տե՛ս Информационно-коммуникационная безопасность, նշվ. հրատ., էջ 55:

¹² Տե՛ս **Патракова Г.В.**, Общество как объект управления: вчера и сегодня // Вестник Тюменского государственного университета. 2009, № 5. Сер. "Педагогика. Психология. Философия", էջ 224–228:

շահերը բնութագրող հինգ հիմնական բաղադրիչներ, որոնք ներառում են պետության ներքին և արտաքին քաղաքականության առանցքային խնդիրները¹³:

Առաջին բաղադրիչը ներառում է տեղեկատվության ստացման և օգտագործման ոլորտում մարդու սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը, երկրի հոգևոր զարգացման ապահովումը, հասարակության բարոյական արժեքների, հայրենասիրական և մարդասիրական ավանդույթների, մշակութային և գիտական ներուժի պահպանումն ու ամրապնդումը:

Երկրորդ բաղադրիչն ամփոփում է Հայաստանի Հանրապետության պետական քաղաքականության տեղեկատվական ապահովումը՝ կապված հայ և միջազգային հանրությանը հավաստի տեղեկատվության մատուցման, հանրապետության և միջազգային կյանքում տեղի ունեցող քաղաքական և սոցիալական կարևորագույն իրադարձությունների նկատմամբ պետության պաշտոնական դիրքորոշման իրազեկման հետ՝ միաժամանակ ապահովելով հասանելիությունը պետական բաց տեղեկատվական միջոցներին:

Երրորդ բաղադրիչն ընդգրկում է ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացումը, կապված արտադրանքի ներքին շուկայի պահանջարկի բավարարման և համաշխարհային շուկա արտահանման հետ, ինչպես նաև հայրենական տեղեկատվական միջոցների կուտակման, պահպանման և արդյունավետ օգտագործման ապահովումը:

Չորրորդ բաղադրիչը ներառում է երկրի տեղեկատվական ոլորտի միասնացումը միջազգային տեղեկատվական դաշտին, Հայաստանի և հայության մասին ճշմարիտ տեղեկատվության անկողմնակալ և արհեստավարժ ներկայացումը միջազգային հանրությանը, հակազդումը ապատեղեկատվությանն ու ստահող քարոզչությանը, համացանցում և Հայաստանին, հայագիտության բոլոր ճյուղերին ու հայությանն առնչվող հայալեզու տեղեկատվության անհրաժեշտ ծավալի և որակի, ինչպես նաև դրանց համաչափության ապահովումը:

Հինգերորդ բաղադրիչն ընդգրկում է տեղեկատվական ռեսուրսների պաշտպանվածությունը չթույլատրված հասանելիությունից, տեղեկատվության, կապի և հեռահաղորդակցության համակարգերի անվտանգության ապահովումը:

Գտնվելով աշխարհաքաղաքական բարդ տարածաշրջանում և ներքաշված լինելով տարաբնույթ տեղեկատվական ակտիվ ներագդեցությունների և հոսքերի մեջ՝ Հայաստանի Հանրապետությունն ազգային անվտանգության ապահովման համատեքստում այսօր կարևորագույն խնդիր ունի՝ նվազագույնի հասցնել տեղեկատվական ոլորտում պետության ազգային շահերին սպառնացող վտանգների բացասական միտումները: Որպես տեղեկատվական ոլորտի սպառնալիք՝ կարելի է առանձնացնել հեռահաղորդակցային համակարգերի բնականոն գործունեության խաթարումը, ինչպես նաև տեղեկատվական ռեսուրսների և տեղեկատվության միջոցների թույլ պաշտպանվածությունը, չթույլատրված մուտքերի հնարավորությունը, հեռահաղորդակցության ոլորտում մենաշնորհային դիրքի ամրագրումը, անօրինական կարգով տրամադրված տեղեկատվությունը /տեղեկատվության արտահոսք/ և այլն:

¹³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության տեղեկատվական անվտանգության հայեցակարգ. <http://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=52559>

Պետության տեղեկատվական անվտանգության սպառնալիքները, ըստ ընդհանուր ուղղվածության, դասակարգվում են հետևյալ տիպերի.

1. սպառնալիքներ՝ ուղղված մարդ-քաղաքացու սահմանադրական իրավունքներին և ազատություններին հոգևոր կյանքի և տեղեկատվական գործունեության բնագավառում, նրա անհատական, խմբային և հասարակական գիտակցության ձևավորմանը,
2. սպառնալիքներ՝ ուղղված երկրի պետական քաղաքականության տեղեկատվական ապահովմանը,
3. սպառնալիքներ՝ ուղղված հայրենական տեղեկատվական ռեսուրսների զարգացմանը, արտադրանքի ներքին շուկայի բավարարմանը և համաշխարհային շուկա արտահանմանը, ինչպես նաև հայրենական տեղեկատվական միջոցների կուտակման, պահպանման և արդյունավետ օգտագործման ապահովմանը,
4. սպառնալիքներ՝ ուղղված երկրի տեղեկատվական և հեռահաղորդակցային ռեսուրսների և համակարգերի անվտանգությանը¹⁴:

Նշված սպառնալիքներն իրենց հերթին ներառում են՝

- պետական իշխանության մարմինների կողմից նորմատիվային իրավական ակտերի ընդունումը, որոնք սահմանափակում են հոգևոր կյանքի և տեղեկատվական գործունեության բնագավառում քաղաքացիների սահմանադրական իրավունքները և ազատությունը,
- նորմատիվների անբավարար մշակվածությունը, որոնք կարգավորում են հարաբերությունները տեղեկատվական ոլորտում,
- տեղեկատվության ձևավորման, ստացման և տարածման մենաշնորհի ստեղծումը,
- քաղաքացիների կողմից իրենց սահմանադրական իրավունքների և ազատության իրագործումը,
- զանգվածային և անհատական գիտակցության վրա ազդեցության արգելված միջոցների կիրառումը (ազդեցություն ենթագիտակցական բնագոյների վրա տեսալսողական արտադրանքների, հեռուստա-, տեսաֆիլմերի և կինոծրագրերի, ծայնային պրահետների, համակարգչային ծրագրերի մեջ թաքնված ներդիրներ¹⁵),
- պետական իշխանության մարմինների, կազմակերպությունների և քաղաքացիների կողմից օրենսդրության պահանջների անտեսումը,
- անհատական տվյալներ պարունակող գաղտնի տեղեկատվության, պետական գաղտնիքի, բանկային գաղտնիքի և այլնի օգտագործման կանոնների խախտումները,
- մշակութային արժեքների, ներառյալ՝ արխիվների, կուտակման և պահպանման համակարգի ոչնչացումը,
- պետական մարմինների բաց տեղեկատվական ռեսուրսներ քաղաքացիների մուտքի, այլ՝ սոցիալապես արժեքավոր տեղեկատվության սահմանափակումները,
- տեղեկատվության մանիպուլյացիա (ապատեղեկատվություն, տեղեկատվության գաղտնի պահում կամ խեղաթյուրում) և այլն:

¹⁴ Տե՛ս Վ.Կ. Աթոյան, նշվ. աշխ., էջ 91:

¹⁵ Տե՛ս Чумаков А.Н., Бочаров М.П., Актуальные связи с общественностью: сфера, генезис, технологии, области применения, структуры: учеб.-практ. пособие. М., Высшее образование, Юрайт-Издат, 2009. էջ 230: Линдстром М., Buyology: увлекательное путешествие в мозг современного потребителя / пер. с англ. Е. Фалюк. М., Эксмо, 2010, էջ 83-102:

Ցավոք, այսօր հաճախ անտեսվում են տեղեկատվական քաղաքականության այնպիսի հիմնական բաղկացուցիչներ, ինչպիսիք են՝ տեղեկատվության բովանդակությունը և վերջնական օգտագործողը՝ մարդը, ով նաև այդ տեղեկատվության ստեղծողը, կրողն ու փոխանցողն է: Տեղեկատվության ծավալի աճի պայմաններում փոխվում են ոչ միայն տեղեկատվական հոսքերը, այլև նոր տեղեկատվության հավաքման, պահպանման և դասակարգման վերահսկողության եղանակները, ինչպես նաև հասանելիության և օգտագործման խնդիրները: Դրա շուրջ առաջանում են գործունեության նոր բնագավառներ, որոնք պետության կողմից պահանջում են կարգավորում, ինչպես նաև քաղաքացիների տեղեկատվական անվտանգությանը վերաբերող պետության պատասխանատվության նոր ոլորտների ստեղծում:

Ժամանակակից սպառնալիքների թվին պետք է դասել նաև տեղեկատվական հոսքերի ազդեցությամբ անհատի կառավարման խնդիրը: Քանի դեռ նոր տեղեկատվական տեխնոլոգիաները շարունակում են մնալ սահմանափակ թվով խմբերի ձեռքում, պահպանվում է մարդկանց զանգվածային կառավարման սպառնալիքը: Ուստի կարևոր է ոչ միայն հասկանալ հասարակական փոփոխությունների միտումները, այլև սոցիալական ինստիտուտները հարմարեցնել ներկա և նախապատրաստել ապագա փոփոխություններին:

Անկասկած, պետությունը պետք է իր տեղեկատվական քաղաքականությունում պատշաճ ուշադրություն դարձնի մարդկանց մեջ տեղեկատվություն գտնելու կարողության և տեղեկատվությունից օգտվելու մշակույթի ձևավորմանը, որն անհրաժեշտ է առօրյա կյանքում: Հավաստի անհրաժեշտ տեղեկատվությունը կարևոր է նաև Հայաստանի ազգային անվտանգության ապահովման տեսանկյունից՝ հաշվի առնելով Ադրբեյջանի հետ տեղեկատվական և քարոզչական պատերազմի առկայությունը:

Ակնհայտ է, որ տեղեկատվական անվտանգության ապահովումը ազգային անվտանգության համակարգի առանցքային տարրերից է, որի դերն ու նշանակությունը տեղեկատվական-հաղորդակցական միջավայրի զարգացմանը զուգընթաց, բնականաբար, աճելու է: Պատահական չէ, որ այսօր անհատի, հասարակության և պետության տեղեկատվական անվտանգության խնդիրներն ամբողջ աշխարհում մանրակրկիտ ուսումնասիրվում են: Այդ խնդիրների վերլուծության գործում մասնագիտացել են բազմաթիվ միջազգային ձանաչում ունեցող կենտրոններ: Հայաստանը ևս փորձում է հետ չմնալ այդ գործընթացներից: Մասնավորապես՝ այդ ուղղությամբ աշխատանքներ են իրականացնում ՀՀ նախագահի աշխատակազմի Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոնը, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամը և մի շարք այլ կազմակերպություններ:

Վերջին շրջանում հանրապետությունում իրականացվել են մի շարք միջոցառումներ տեղեկատվական քաղաքականության և անվտանգության ապահովման բարելավման նպատակով, աշխատանքներ են տարվում նաև տեղեկատվական անվտանգության իրավական նորմատիվային դաշտի բարելավման ուղղությամբ: Ընդունվել են այդ բնագավառին առնչվող «Պետական և ծառայողական գաղտնիքի մասին», «Տեղեկատվության ազատության մասին», «Արխիվային գործի մասին», «Անհատական տվյալների մասին», «Էլեկտրոնային փաստաթղթի և էլեկտրոնային թվային ստորագրության մասին», «Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին», «Զանգվածային լրատվու-

թյան մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքները, ՀՀ Ազգային ժողովը վավերացրել է «Կիրթեռհանցագործությունների մասին» Եվրոխորհրդի կոնվենցիան և նույնի «Համակարգչային համակարգերի միջոցով կատարվող ռասիստական և քսենոֆոբիական բնույթի արարքների քրեականացման մասին» լրացուցիչ արձանագրությունը, աշխատանքներ են տարվում տեղեկատվական ոլորտում հասարակական հարաբերությունները կարգավորող իրավական հիմքերի մշակման, ինչպես նաև իրավակիրառական պրակտիկայի կատարելագործման ուղղությամբ: Սակայն հարկ է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետության տեղեկատվական անվտանգության բնագավառում դեռևս կան բազմաթիվ անելիքներ ոլորտը ժամանակի պահանջներին համապատասխանեցնելու առումով:

Մերօրյա փոխկապակցված աշխարհում բազմաթիվ գործողությունների հետևանքներ հաճախ ուղղակի կամ անուղղակի ձևով ազդում են ոչ միայն որոշակի նեղ շրջանակի, այլև համընդգրկուն սոցիալական տարածության վրա: Շատ կարևոր է, որ համաշխարհային քաղաքացիական հասարակությունը ունենա մշակույթի նոր տեսակ, որը մասնագիտական շրջանակներում անվանվում է «անվտանգության գեոտեղեկատվական մշակույթ»: Դա սահմանվում է որպես՝

- քաղաքացիների կողմից «արգելքի կանոնների» գիտակցում և ընդունում սոցիալական համակարգի ապահովման նպատակով,
- համընդհանրական տեղեկատվական տարածության զարգացման միտումների իմացություն և մարդկային վարքագծի նորմերի պարբերական թարմացում,
- սոցիալական փոփոխությունների շարժընթացին համապատասխան՝ «արգելքի կանոնների» շտկման անհրաժեշտություն՝ հաշվի առնելով ազգերի մշակութային բազմազանությունը,
- համաշխարհային սոցիալական տարածությունում մարդկանց համախմբվելու կարողություններ՝ օրինական ճանապարհով նոր «արգելքի կանոնները» պահպանելու նպատակով¹⁶:

Հարկ է նշել, որ մեզանում անվտանգության գեոտեղեկատվական մշակույթի ոլորտում մշակույթների և տեղեկատվական ցանցային փոխազդեցությունների ողջ բազմազանությունն ընդգրկող հետազոտություններ բավարար չափով չեն կատարվել: Այս առումով, հայրենական գիտությանն առաջադրվում են մի շարք նոր խնդիրներ, որոնք պահանջում են համակարգային լուծում: Մասնավորապես՝ դրանք վերաբերում են կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ փոփոխությունների նորարարական ռազմավարությանը, այդ գործընթացների կառավարման համար նոր մոտեցումների մշակմանը: Ըստ այդմ՝ հարկավոր է որոշել անհատների միջև ընդունելի փոխադարձ կապերը, հաղորդակցություններում մշակույթների, ավանդույթների և սովորույթների բազմազանությունը հաշվի առնելու եղանակները:

Ցանցային տեղեկատվական տարածության համընդհանրացման պայմաններում անվտանգության մշակույթի ձևավորման ևս մեկ կարևոր խնդիր է նշված տարածության և զանգվածային լրատվամիջոցների անվտանգությունը:

¹⁶ Տե՛ս **Кузнецов В.Н.**, О социологическом смысле идеологии консолидации: геокультурный аспект // Безопасность Евразии, 2003, № 3 (13):

21-րդ դարում տեղի ունեցող գործընթացներն իմաստավորման կարիք ունեն։ Մի կողմից՝ թարմացվում է ընդհանուր բառապաշարը։ Լայնորեն սկսել են օգտագործվել հատուկ հասկացություններ՝ զանգվածային լրատվամիջոց (մասսմեդիա), տեղեկատվական մշակույթ, տեղեկատվական անվտանգություն, մեդիակրթություն, կրեատիվություն և այլն։ Մյուս կողմից՝ գիտական հանրության առջև խնդիր է դրվում հետազոտել անհատական և զանգվածային գիտակցության վրա ՋԼՄ-ների ազդեցության հետևանքները։

Յուրաքանչյուր պետության տեղեկատվական անվտանգության ապահովումը ենթադրում է տեղական և միջազգային համապատասխան դաշտում որոշակի հիմնախնդիրների առանձնացում ու դրանց լուծմանն ուղղված համակարգային միջոցառումների իրականացում։ Այս դեպքում համակարգային մոտեցմամբ շեշտադրվում են այն առանցքային նպատակներն ու խնդիրները, որոնց ձևակերպումն ու լուծումը կնպաստեն պետության և հասարակության պաշտպանվածությանը ինչպես կարճաժամկետ, այնպես էլ երկարաժամկետ հեռանկարում։

Տեղեկատվության պաշտպանությունը ենթադրում է՝

- անհատին, հասարակությանը և պետությանը սպառնացող վտանգների կանխում,
- տեղեկատվության արտահոսքի, յուրացման, կորստի, խեղաթյուրման, կեղծման, ռեսուրսների և համակարգերի մեջ անօրինական միջամտության կանխում,
- պետական և անձնական գաղտնիք պարունակող տեղեկությունների և տվյալների պահպանում։

Ելնելով վերոնշյալից՝ առանձնացնենք Հայաստանի Հանրապետության տեղեկատվական ոլորտի կարևորագույն խնդիրները.

- տեղեկատվական ոլորտում ՀՀ քաղաքացիների սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունն ու օրենսդրական դաշտի կատարելագործումը,
- համաշխարհային տեղեկատվական տարածքին ՀՀ միասնացումը և համապատասխան ենթակառուցվածքների կատարելագործումն ու պաշտպանությունը,
- տեղեկատվության ոլորտի մասնակիցների գործունեության համար հավասար պայմանների ստեղծումը և սպառնալիքների կանխումը,
- պետական գաղտնիք համարվող տեղեկատվության պաշտպանությանն ուղղված միջոցառումների մշակումն ու իրականացումը,
- արտաքին տեղեկատվական ագրեսիայի և հասարակական կարծիքի մանիպուլյացիայի, հասարակական գիտակցությանը հասցվող բարոյական վնասի կանխմանը միտված միջոցառումների իրականացումը,
- տեղեկատվական անվտանգության ապահովման մասնագետների պատրաստումն ու վերապատրաստումը,
- ՋԼՄ-ների և թեմատիկ սեմինարների անցկացման միջոցով ՀՀ քաղաքացիների իրազեկումը տեղեկատվական անվտանգության ապահովման հիմնական խնդիրների և այս ոլորտում իրենց ազատությունների ու իրավունքների մասին։

Այսպիսով՝ տեղեկատվական-հաղորդակցական անվտանգության խնդիրների համատեքստում արդի ժամանակաշրջանի սպառնալիքներին և համընդգրկուն մարտահրավերներին դիմակայելու համար անհրաժեշտ ենք համարում.

- հասարակական զարգացման, հայ հասարակության համախմբման, հայ ժողովրդի հոգևոր վերելքի ապահովման նպատակով բարձրացնել տեղեկատվական ենթակառուցվածքների գործունեության արդյունավետությունը՝ կատարելագործելով հոգևոր ներուժի համար որպես հիմք ծառայող տեղեկատվական ռեսուրսների ձևավորման, պահպանման և օգտագործման համակարգը,
- ստեղծել զանգվածային տեղեկատվության ազատության գործունե Երաշխիքներ՝ միաժամանակ կանխելով սոցիալական, ազգային կամ կրոնական ատելության բորբոքմանը նպաստող տեղեկատվության հոսքը,
- հզորացնել պետական և հանրային տեղեկատվական ռեսուրսները, ձևավորել միասնական համահայկական տեղեկատվական տարածություն, որը կարող է նպաստել մեր պետության միջազգային կշռի և դերակատարման մեծացմանը,
- հեռահաղորդակցության և տեղեկատվության ոլորտներում հիմնարար մշակումների և կիրառական հետազոտությունների իրականացմանը ցուցաբերել պետական աջակցություն, բարձրացնել այդ բնագավառներում ընդգրկված կադրերի մասնագիտական մակարդակը, զարգացնել միջազգային համագործակցությունը և խթանել միջազգային կրթական փոխանակման ծրագրերի իրագործումը,
- կիրառելի հետազոտությունների նորահայտ տեսակների բացահայտման, ուսումնասիրման և դրանց դեմ պայքարի արդյունավետության մակարդակի բարձրացման նպատակով ակտիվացնել շահագրգիռ կողմերի միջև (համացանցային ծառայություններ մատուցող կազմակերպություններ, իրավապահ մարմիններ) տեղեկությունների փոխանակումը, ընդլայնել միջազգային համագործակցությունը տեղեկատվական ռեսուրսների զարգացման և անվտանգ կիրառման, ինչպես նաև տեղեկատվական ոլորտում սպառնալիքներին հակազդման գործում:

ВАРДАН АТОЯН

*Директор программы „Исследования национальной безопасности”
исследовательского центра „Амберд” АГЭУ,
кандидат экономических наук*

ЛИЛИТ ДАДАЯН

*Доцент кафедры „Маркетинга” АГЭУ,
кандидат экономических наук*

О современных проблемах обеспечения информационно-коммуникационной безопасности.– Статья посвящена одному из ключевых направлений национальной безопасности – современным проблемам обеспечения информационной безопасности.

Для того, чтобы противостоять качественно новым угрозам и глобальным вызовам перехода к постиндустриальному или информационному обществу современной эпохи, которая характеризуется радикальными изменениями от промышленного общества, на местном и международном информационном поле необходимо руководствоваться такими правилами, в которых решающее значение имеют координация и контроль информационных потоков и обеспечение безопасности.

В контексте проблем информационно-коммуникационной безопасности в статье представлены те ключевые цели и задачи, формулировка и системное решение которых будут способствовать повышению безопасности личности, общества и государства в информационной сфере как в краткосрочной, так и в долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: *информационная безопасность, национальная безопасность, угроза, информационно-коммуникационная среда, национальные интересы, информационные ресурсы.*

VARDAN ATOYAN

*Director of “National Security Research” Program at “Amberd”
Research Center, ASUE, PhD in Economics*

LILIT DADAYAN

*Associate Professor at the Chair of “Marketing” at ASUE,
PhD in Economics*

Issues Related to the Security of Information and Communication Systems.– The report is devoted to the issues related to insuring information security that are key for the national defense.

In the current era of information age it’s necessary to be prepared for new threats and global attacks, and as such the local and international information and communication systems

should be based on rules and regulations that provide oversight and defense of information flow.

The report discusses the goals and issues related to the information and communication systems which will enhance the security for individuals, society and the national defense in the short-term as well as in the long-term period.

Key words: *information security, national security, threat, information and communication environment, national interests, information resources.*

ARMEN TSHUGURYAN

Professor of Yerevan Northern University, Doctor of Economics

CHALLENGES IN POST-GRADUATE EDUCATION ORGANIZATION IN ARMENIA

Armenia's higher education reforms in the context of the doctoral education, at present face serious challenges. Third level education within the Bologna Process principles associated with the Salzburg principles, currently aren't fully applied. Moreover, Armenia is still under pressure of the post-graduate education approaches, inherited from the past. This article considers the ways of improving management of doctorate education in the Armenian University system, highlighting the necessity of recognizing outcomes of researcher and thesis in a multipart and their complex socio-economic impact on the country's further development.

Key words: *Salzburg principles of doctoral study, Bologna process, academic credits, research outcomes recognition, applied socio-economic impact of doctoral education*

How is Doctorial Study in Armenian Universities Organized

Traditionally, Armenia is considered as a country with higher level of educated population and availability of scientists in various fields. But even under this condition, the implementation of research and practice activity of researchers does not still have a serious impact on socio-economic development of the society. Functions of several substantial scientific organizations, which are mostly operating from public financing sources, should be represented with effective outcomes from research. Although the country has seen an increase in

research costs, currently, Armenian research entities report financing support difficulties and because of that, face decrease year by year (see table 1). Simultaneously, Armenian Statistic Office has also recorded a tendency of decline in the number of post-graduate students (see table 2). However, the main reasons of this situation are related to ineffective organizational issues of PhD education in Armenia.

Table 1

Domestic Costs For Research and Development in RA (mln. Armenian drams)¹

<i>Indicators</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
Domestic costs, total mln. Drams	8473.4	7987.9	9276.6	9713.2	9655.7
of which at the expense of budgetary funds	5079.1	5298.0	6066.2	6750.6	6711.0
Scientific organizations, total	83	81	72	72	62
Scientific researchers	5895	5460	4748	4421	4234

Studies show, that currently in Armenia most of doctoral students:

- are educated and trained too narrowly,
- lack key professional skills,
- are ill prepared to teach,
- it takes them too long to complete their degree or not to complete it at all
- have an overly long transition period from PhD completion to stable employment.²

Table 2

Doctorial Student Graduates per year in RA³

<i>Science fields</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
Total	597	440	370	368	239
of which in the field of science					
physicists and mathematicians	47	41	52	53	34
technical sciences	47	56	64	67	41
economics'	185	130	92	97	60
law	46	21	21	25	23
political science	16	10	17	19	11

The educational environment in doctoral studies in Armenia is still not competitive. There are feeble linkages between PhD programs and labor markets. Furthermore, the research programs are not strongly related with contemporary demands of economic development and only a few of them are functioning, based on contracts between universities, research entities and business organizations. As a result, mainly the process goes on by the format-created science for needs of sciences, but not "science for social

¹ Armenian Statistical Office yearbook, 2014, p.146, // www.armstat.am

² Kogan Maurice and Teichler Ulrich, // Key challenges to the academic profession, Paris-Kasel: UNOSCO-INCHER, 2007, p.1

³ Armenian Statistical Office yearbook, 2014, p.151, // www.armstat.am

economic development”. Besides, the absence of the science market does not give opportunities for the commercialization of research results, finding stable financial sources for developing PhD programs, and presenting competitive doctoral study programs in Armenia.

Which are the PhD education development targets in Armenia

Post graduate education is taking more discussion within Bologna process development not only in Armenia, but also within European Higher Education Area generally. From this aspect it is necessary to realize, which are the most important targets in doctoral study: to prepare researchers with transferable skills, or to carry out original research and present dissertation with scientific novelties. These problem solving issues are closely related with the implementation of Salzburg principles for the third cycle of professional education, with doctoral training as an advancement of knowledge through original research. At the same time, it is recognized, that doctoral training must increasingly meet the needs of the labor market, which is wider, than academia.⁴

According to overseas experts, in Armenian universities a doctoral thesis is often a review paper, derived from books in Armenian or Russian, rather than original work of independent research. Consistent with statistics, over 45% of qualified scientists and researchers have left Armenia in the past twenty years seeking for better quality research environment outside its borders.⁵ While the Armenian higher educational system battles for improvements within the realm of the third cycle study to find most adequate ways to incorporate quality research in doctoral education, throughout Europe battles and transformation still occur. It has been noted, that the change in focus in doctoral education from the research output, the thesis, to the doctoral holder has been fundamental in the development of career services. The outcome is no longer the research results to be defended in front of an expert panel, and doctorate holder with specific research, transferable skills and experiences, should be represented in a wide range of careers.⁶

In this regard, the following questions arise: as to which areas should reforms in doctoral study process be targeted, what will promote the socio-economic development of the society (see figure 1). On the one hand, the PhD assists the development of professional carrier of researchers, giving them more opportunities for taking a high level job position in the labor market. But at the same time, not often they consistently seek for research novelties implementation process and as a result, the scientific results are not actively promoting socio-economic development of the society, and mainly “outstanding on the paper”, formatting cycle “the development of science for the benefit of science”.

⁴ The Bologna seminar on “Doctorial Programs for the European Knowledge Society”, Salzburg, 3-5 February 2015.

⁵ Implementation of Salzburg principles in Republic of Armenia, Tempus – Veritas project, Yervan, 2015, p. 28.

⁶ Byrne Joanne, Jorgensen Thomas, Quality Assurance in Doctorial Education – Results of the ARDE Project, EUA publications, 2013, p. 36.

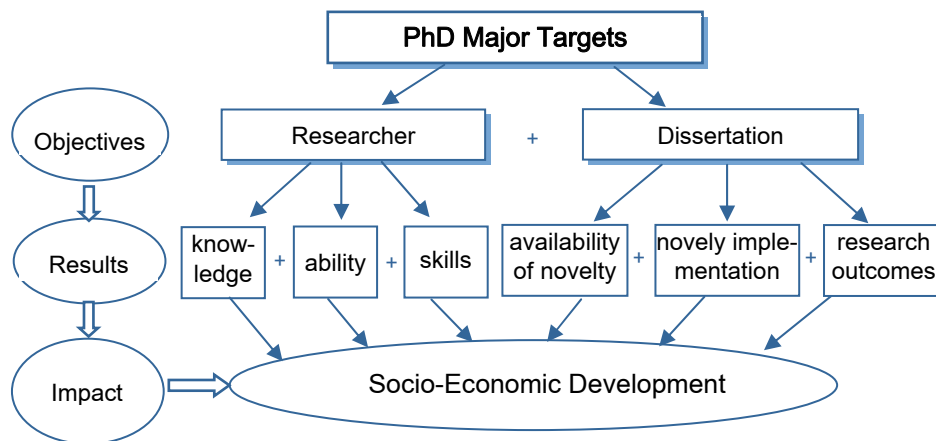

Figure 1. *PhD education development targets from the viewpoint of Salzburg Principles*⁷

One of the main tasks of researchers is to focus on continuous improvement of their research skills and competences. A number of studies suggest, that doctoral degree holders' personal carrier progress is significantly faster than that of other degree holders. However, many universities are quite aware, that the transition from the academic to the non-academic labor market could be made easier and doctoral candidates should be prepaid for the transition from an early point onwards.⁸

Another important issue is the weak ties between the educational system and research framework. During the Soviet times, the universities and institutes were considered as places having one important mission: to teach. Most of the basic research is still conducted by research institutions belonging to the National Academy of Sciences. Consequently, one of the vulnerable spheres is, currently, the labor market. To be more precise, there is lack of people having PhD education and training and, at the same time, there is a surplus of graduates with university diplomas whose level of expertise is not sufficient and does not meet the requirements of nowadays labor market and employers. There are also specialists having several diplomas from various international HEIs who face a lot of problems when finding appropriate jobs. These and other problems lead to such questions, as: why should we prepare so many doctors, lawyers and economists for a small country and not prepare specialists who would be in great demand in the local and international labor markets? Why not to reveal the needs to find out the most demanded and not the most fashionable specialties? How to implement international experience and good practices into the educational system of Armenia?⁹

Is it nessecary to implement ECTS in Doctorial programs

PhD program students' opinion about the system of application of academic credits intended by researcher's academic program is not certain. In some cases they even complain as they mostly want to carry out research and

⁷ Composed by authors.

⁸ Byrne Joanne, Jorgensen Thomas, Quality Assurance in Doctorial Education – Results of the ARDE Project, EUA publications, 2013, p. 36.

⁹ Yeritsyan S., Jughuryan A., Bologna Process Consequence Pathway, monograph, Yerevan, p. 74.

not just accumulate credits. Initially, accumulation of credits in professional educational system pursued two important goals. Firstly, to measure and assess the results of learners' academic workload with the help of credits, and, secondly, ensure learners' "vertical" and "horizontal" mobility on the basis of qualified credits which, by the way, does not function effectively in the RA.

Taking into consideration the above-mentioned, of course accumulation of credits on the third level of professional education becomes senseless, as here the degree system of professional education comes to an end and, therefore, there is no necessity for portability of accumulated credits to another level ("vertical" mobility). Accumulation of credits is also controversial because often there is no possibility to measure researchers' workload in case of publishing articles, participating in conferences or writing thesis. By the way, this view is also supported by many European experts and is not introduced in every Western country's credit system in the system of doctoral studies.

However, we should consider this issue in Armenia on another platform, especially from the perspective of post-doctoral education management. Credit system regulates a post-graduate student's academic behavior. If we confess, not long ago dishonest post-graduate students were not involved in the work of the chair, did not effectively cooperate with supervisors, had passive position regarding personal educational processes, university conferences, and their annual attestation had just formal nature.

Curricula compiled based on credits forced post-graduate students to accumulate credits in the mentioned direction and now it is a matter of complaint especially for those who hope to become a candidate of sciences publishing just two or three articles, passing several attestation exams and defending thesis by inertial force of the past. Of course in these conditions researchers' academic load is lightened, but the quality of post-graduate fellowship has suffered, and not only educational component but also „post-graduate student-University-economy-society" interrelationship has weakened. And there was no interuniversity mobility of scientific researchers and implementation of joint academic programs by vertical portability of credits, which is, by the way, one of the requirements of current Bologna process.

What's the current level of Salzburg principles implementation in Armenian Universities

Although in the RA Universities post-graduate education structures have traditionally been operating, principles of Soviet post-graduate fellowship, are still inertially applied. Thus, research block still dominates in them, but educational block is still in the formation stage. Previously, candidates did not need to earn academic credits and they were generally overwhelmed by research work. However, now a post-graduate student has to earn academic credits not only from research sphere, but also from educational block, regularly attending courses. In the current situation ***Joint doctoral programs are not formed***, there is no framework for providing educational services, which is one of the most important Salzburg principles.

Traditionally, of post-graduate fellowship in Armenia was not in close cooperation with the labor market and branches of economy. Post-graduate students used to perform research without being involved in production, and as

a result, there were no commercial orders from the spheres of production and service. The situation is similar for post-graduate studies functioning in the RA Universities, which do not have close relationship with the applied economy. They were deprived from employers' orders and private financial inflows. It turns out that post-graduate studies in the RA are financed only by public means – from the State budget, which is not enough for stable funding, which is considered to be one of the most important Salzburg principles.

There is no culture of sufficient quality assurance in the RA Universities. Professional educational standards are not developed yet, internal quality assurance system generally operates for Bachelor's and Master's levels, skipping postgraduate studies. External quality assurance is still implemented only with regard to research thesis defense by the RA Supreme Attestation Commission, but the functions should be performed by Armenian National Quality Assurance Agency.

In case of post-graduate studies *academic freedoms* are still constrained which are especially highlighted during the process of preparation and defense of the thesis. Post-graduate educational system does not have full academic freedom to approve theses, as finally titles of themes are approved by Universities' scientific councils.

In addition, the thesis defense process bureaucracy is overly inflated, which is accompanied by numerous bureaucratic complexes. First, a doctorate defends the thesis at the University Chair, then in the leading organization, and finally at the Professional Council, but, in fact, not all the professors deal with the narrow specialization of the thesis within this council. After passing this three-step defense procedure a doctorate can fail at the RA SAC which can "destroy" the result of a successful defense and just according to an opinion of only one expert and arrange a second defense.

Based on the results of self-evaluation implemented by Tempus – Veritas Armenian work group it can be observed, that the system of post-graduate education in the RA in some aspects is close to Salzburg principles, but there is still much to be done (see figure 2).

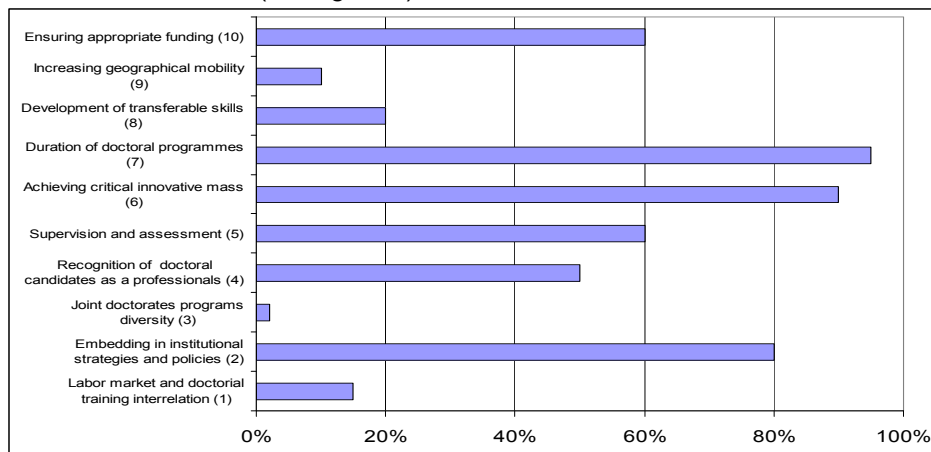

Figure 2. *The current level of Salzburg principles implementation in Armenian Universities*¹⁰

¹⁰ Composed by authors.

CONCLUSION

The Doctorial study process, organized in Armenian Universities, should be more related to Salzburg principles, operating within the Bologna process. However, the set of standards, for establishing and implementing efficient third cycle of professional education are as follows:

- the core component of doctoral training is the advancement of knowledge through original research,
- embedding of institutional strategies and policies to operate PhD programs in order to promote society's development,
- recognition of doctoral candidates as an early stage researchers,
- creating linkage between PhD programs and scientific markets.

The number of doctoral candidates successfully completing their studies, should have a more positive impact not only on personal carrier progress, but also on society's development. As a result, PhD candidates successfully complete their degrees. It is expected, that far more trained researchers than before will seek and will have to seek job outside academia and research institutions. Relevance of research topics and the achievement of additional transferable skills, abilities for nonacademic labor markets, have currently become key challenges in doctoral education and training in Armenia.

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒԴՈՒՐՅԱՆ

*Երևանի Հյուսիսային համալսարանի պրոֆեսոր,
տնտեսագիտության դոկտոր*

Հետրուհական կրթության կազմակերպման մարտահրավերները Հայաստանում.– Հայաստանի Հանրապետությունում ընթացող բարձրագույն մասնագիտական կրթության բարեփոխումների համատեքստում դոկտորանտուրան լուրջ մարտահրավերների առջև է կանգնած: Բոլոնիայի գործընթացի շրջանակներում կրթության երրորդ մակարդակին առնչվող Զայցբուրգյան սկզբունքները ներկայումս լիովին չեն կիրառվում: Ավելին, մեր հանրապետությունում դեռևս մեքենայորեն գործում են անցյալից ժառանգած ասպիրանտական կրթության մոտեցումները, և առանցքային վերջնարդյունք է համարվում ոչ թե հետազոտողի որակական հատկանիշների ամբողջությունը, այլ հենց ատենախոսությունը: Հոդվածում ներկայացվում են ՀՀ բուհական համակարգում դոկտորանտուրայի կազմակերպման բարելավման ուղիներ՝ մասնագիտական կրթության երրորդ աստիճանում կարևորելով հետազոտողի և ատենախոսության վերջնարդյունքների ազդեցությունը երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա:

Հիմնաբառեր. *դոկտորանտուրայի կազմակերպման Զայցբուրգյան սկզբունքներ, Բոլոնիայի գործընթաց, ակադեմիական կրեդիտներ, հետազոտության վերջնարդյունքների ճանաչում, ասպիրանտական կրթության սոցիալ-տնտեսական ազդեցություն:*

АРМЕН ДЖУГУРЯН

*Профессор Ереванского Северного университета,
доктор экономических наук*

Вызовы организации послевузовского образования в Армении.– В контексте реформ высшего образования Армении докторантура сталкивается с серьезными проблемами. В рамках Болонского процесса, третий уровень профессионального образования еще не применяет в полном объеме Зальцбургские принципы. Более того, до сих пор в нашей стране, в силу инерции, принимаются подходы к аспирантуре, унаследованные от прошлого, и в качестве конечного результата оценивается больше всего качество представленной диссертации, чем качественные и профессиональные свойства исследователя. В статье рассматриваются пути совершенствования организации докторантуры в вузовской системе Армении, придавая большое значение признанию комплексного влияния результатов диссертации и навыков исследователей - на дальнейшее социально-экономическое развитие страны.

Ключевые слова: *Зальцбургские принципы организации докторантуры, Болонский процесс, академические кредиты, признание результатов исследований, социально – экономическое влияние докторантуры.*

QIANG HUANG

Post-graduate at the Chair of "Microeconomics and Organization of Entrepreneurial Activities" at ASUE

THE "SILK ROAD" AS A FAVORABLE FACTOR FOR ARMENIAN-CHINESE JOINT VENTURE

Ancient „Silk Road” started from China through Armenia to Europe. Armenia as a „bridge” connected Asia and Europe. The new „Silk Road” means „one belt one road” which will be favorable for the Armenian-Chinese joint venture.

Keywords: „Silk Road”, one belt one road, joint venture

„Silk Road” started in ancient China which was one way connecting Asia, Africa and Europe and ancient road commercial trade routes.

„Silk Road” connecting China and the European hinterland with all commercial trade passages was formed between the second century BC and the 1st century AD. Until the 16th century it still retained the road which was the main one between East and West for economic, political and cultural exchanges.¹ The Han Dynasty sent Zhang Qian to form their basic roads. It was the starting point of the Western Han Dynasty Chang'an (the Eastern Han Dynasty Luoyang), the Hexi Corridor to Dunhuang. Starting from Dunhuang, the „Silk Road” was divided into north and south. The North road from Dunhuang crossed the river, Edwards, Shule, Congling to Dawan. The West road was at Daqin.² Its first role was to transport the production of silk from ancient China.

¹ [四项文化遗产被新添入世界遗产名录](#) . 联合国教科文组织 [引用日期 2015-02-17] (Heritage has been inserted four new World Heritage List from UNESCO 2015-02-17)

² [中国记忆项目-丝绸之路](#) . 中国国家图书馆 [引用日期 2015-03-27] (Chinese Memory Project - Silk Road. National Library of China , date 2015-03-27)

Therefore, when the German geographer Ferdinand Freiherr von Richthofen first in the 1870s named it as the „Silk Road“, it was then widely accepted.

„Marine Silk Road “ was the ancient Chinese and foreign transportation of trade and cultural exchanges in the South China Sea as the center of the main road, so called „South China Sea Silk Road“. Maritime Silk Road was formed in the Qin and Han period, the development in the Three Kingdoms to the Sui Dynasty period of prosperity in the Tang and Song dynasties, changes in the Ming and Qing Dynasties. It is the oldest known sea route.

Armenia is an important stopover on the ancient Silk Road. According to scholars of Armenian Academy of Sciences, the first commercial contract between China and Armenia dates back to the 2nd century AD. After the 13th century, the industrious and talented Armenian immigrant community established churches and businesses in Guangzhou, Harbin and other places. Armenians were engaged with Chinese craftsmen, doctors, architects and other professionals along with the local people, inserting wisdom into the local economic and social development. In the anti-fascist war, more than 6,000 Armenia soldiers took part within the Soviet Red Army’s battle in the northeast of China. They gave their lives for the liberation of the Chinese people. Armenia has been a crossroad of Europe and Asia thousands of years. It has been playing the role of a bridge connecting the two continents and a meeting place of western values. Armenia is a part of the Great Silk Road in history.

„One Belt One Road“ means new silk road economic belt (also referred to as the Belt and Road Initiative) (figure 1) which is a Chinese framework for organizing multinational economic development through two component plans, the land-based Silk Road Economic Belt (SREB) and oceangoing Maritime Silk Road (MSR).

Figure 1. *New silk road „one belt and one road“³*

³ ST GRAPHICS ADAPTED FROM REUTERS

Mr. Sargsyan, President of Armenia visited China on March 24–28, 2015. Same documents were signed during the visit, including a joint declaration about „Further development of friendly relations and cooperation between Armenia and China”.

The Chinese new silk road program was created by the joint economic zone- „one belt one road”. The economic zone of the Silk Road is the Chinese initiative, the Chinese president announced about it in 2013. There are more than 60 countries which have the desire to join the project including Armenia. „One belt one road” is the importance of the strategy. Silk Road of the 21st century maritime and the Silk Road mean one land and one sea to each other and meet the new era of China's domestic development and opening-up strategy, reflecting the large layout of China's diplomatic strategy. Silk Road to the west of the open economic zone is to further strengthen economic cooperation with Central Asia, This „one belt one road” will greatly expand the space to China's economic development strategy, providing strategic support for the sustained and stable development of China's economy, as well as to promote economic and social development along the country's huge development for China and the interested countries. It also connects other infrastructures such as oil, electric power, gas, transportation, etc. It is an idea for developing economic cooperation between China and other countries.

There is traditional friendship between China and Armenia. „One belt one road” policy provides broad opportunities for the cooperation between the two countries in the sphere of joint ventures.

Under the „one belt one road”, there will be benefits for JVs⁴ between Armenia and China:

1. China and Armenia’s diplomatic discourse system should be more clear as soon as possible. Under the new Silk Road construction, China and Armenia should try to show their confidence and complement their advantages and disadvantages. The joint venture can work in favorable conditions and avoid the disadvantages in cooperation.

2. „One belt and one road” should be a pragmatic economic cooperation for JVs. It should be a pragmatic economic cooperation in China and Armenia so that the resources, capital and technology as well as in other countries and the region become JVs new economic growth point.

3. It should expand cultural influence in Armenia and China. Most of the Armenians speak Russia. It is widely used in Central Asia. How to make the JVs easy to communicate with each other? The answer is the same language, culture and communication. China is ready to strengthen cultural transmission in Central Asia, including support for Central Asian students to study in China, supporting local Chinese teaching. so that they become messengers of cooperation and exchange.

4. To take part in network construction. „One belt one road” is crucial to establish a network-connected infrastructure, which is the construction of railways, highways and air routes. Such a network can be related with the normal operation of the entire economy. JVs in China and Armenia will have more chance for the establishment of the infrastructure network. „One belt one

⁴ JV means joint venture, the same as following in the article.

road” is a platform to create the new era of JVs gateway, so that the two countries, resources can work together and improve the cooperation in the future.

As the world economic integration and regional economic groupings to deepen the international business have become an unstoppable boom, Armenian-Chinese Joint Ventures have the challenges to face in the „one belt one road” economic zone. JVs use resources on a global scale, capital, technology, management skills, market linkages for the research and development of locally owned human resources, natural resources combining the advantages of market size to expand cross-border operations, which will certainly encounter unprecedented opportunities and challenges in the future.

So it is very important that Armenian-Chinese joint ventures act in the „one belt one road” new silk road economic zone. It will not only improve the relationship between China and Armenia, meanwhile it will enhance the cooperation in economy, technology and culture, but also it will offer more opportunities for investment and employment.

ՔԻԱՆԳ ՀՈՒԱՆԳ

ՀՊՏՀ միկրոէկոնոմիկայի և ձեռնարկատիրական գործունեության կազմակերպման ամբիոնի ասպիրանտ

«Մետաքսի ճանապարհը» որպես հայ-չինական համատեղ ձեռնարկատիրության բարենպաստ գործոն.– Անտիկ դարաշրջանի «Մետաքսի ճանապարհը» սկիզբ է առել Չինաստանից, հասել մինչև Հայաստան, այնուհետև՝ Եվրոպա: Նոր «Մետաքսի ճանապարհը» բնորոշվում է որպես «մեկ գոտի, մեկ ճանապարհ»: Հայաստանը կարևոր դերակատարություն ունի ինչպես այս, այնպես էլ հայ-չինական համատեղ ձեռնարկատիրական գործունեության զարգացման ասպարեզում:

Հիմնաբառեր. «Մետաքսի ճանապարհ», «մեկ գոտի, մեկ ճանապարհ», համատեղ ձեռնարկություն:

КИАНГ ХУАНГ

Аспирант кафедры "Микроэкономики и организации предпринимательской деятельности" АГЭУ

"Шелковый путь" как благоприятный фактор армяно-китайского совместного предпринимательства.– "Шелковый путь" античной эпохи возник в Китае, дойдя до Армении, а следом и до Европы. Новый "Шелковый путь" характеризуется как "один пояс, одна дорога". Армения играет важную роль как в этой, так и в сфере развития совместной армяно-китайской предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: "Шелковый путь", "один пояс, одна дорога", совместное предприятие.

Հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան չորս անգամ
Հրատարակության 12-րդ տարի

Լրատվական գործունեություն իրականացնող «Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան» պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն: Գրանցման վկայական՝ 03Ա 054452 (ներդիր՝ 003)՝ տրված 30.06.2006: Հասցեն՝ Երևան 0025, Նալբանդյան 128:

«Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի» հանդեսի խմբագրության հասցեն՝ Երևան 0025, Նալբանդյան 128, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, 3-րդ (բարձրահարկ) մասնաշենք, 6-րդ հարկ: Գրանցման վկայական՝ 01Մ000187: Ստորագրված է տպագրության՝ 25.09.2015: Պատվեր՝ 155: Տպաքանակ՝ 250: Ծավալը՝ 10,0 հրատ. մամուլ, 10,5 տպ. մամուլ, 14,7 պայմ. տպ. մամուլ: Չափսը՝ 70x108¹/₁₆:

Հեռախոս՝ (010) 593 448

Էլփոստ՝ g.v.hovhannisyan@mail.ru

Կայքէջ՝ www.asue.am → կառուցվածք → «Բանբեր ՀՊՏՀ»

Էջադրուճը և համակարգչային սրբագրությունը՝
ՈՌԻՋԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ

Վերստուգող սրբագրիչ՝
ՍԱԹԵՆԻԿ ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ

«Տնտեսագետ» հրատարակչություն

Տպագրված է «Տնտեսագետ» հրատարակչության
տպագրական արտադրամասում
Երևան, Նալբանդյան 128

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի» գիտական հանդեսի խմբագրություն ներկայացվող նյութերը պետք է բավարարեն տեխնիկական հետևյալ պահանջները.

- շարվածքի տառատեսակ՝ Arial LatArm,
- տառաչափ՝ 12,
- տողամեջ՝ 1,5,
- հեղինակի անուն, ազգանուն (գլխատառերով), աշխատավայր, պաշտոն, գիտական աստիճան, կոչում, հեռախոսահամար,
- տողատակում՝ հղումներ. աղբյուրի հեղինակ, վերնագիր, հրատարակության վայր, տարեթիվ (մամուլի դեպքում՝ համար) և էջ,
- հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն համառոտ ամփոփումներ, հիմնաբառեր:

